

ISSN 2312-475X

9 772312 475166

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

2019

1

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
 ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

научный журнал
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2014 жылдың 16 қаңтарында тіркелген, куәлік №14089-Ж
 Зарегистрирован в Министерстве культуры и информации РК 16 января, 2014 года, свидетельство №14089-Ж

№ 1 (55)

20

Наурыз
 2019

Жазылу индексі: 74646

Подписной индекс: 74646

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

**БАС РЕДАКТОР
 ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**

ЕРДЕМБЕКОВ Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ

ОРЫНБАСАРЫ

ЗАМ.ГЛАВНОГО

РЕДАКТОРА

БЕКНАЗАРОВ Р.А.

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДКОЛЛЕГИЯ

БОТАГАРИЕВ Т.А.

БАЗАРГАЛИЕВА А.А.

ГРИНБЕРГ М. (Польша)

ЕВТЮГИНА А.А. (Россия)

ЖАГИЕЛЛО-РУСИЛОВСКИЙ А

(Польша)

КАРАГУЛОВА Б.

КАДЫКОВА Ю.А. (Россия)

ПОПИВАНОВ Н. (Болгария)

САДИРОВА К.К.

САРТАБАНОВ Ж.А.

СЕРГЕЕВ Д.М.

СУЛТАНГАЛИЕВА Г.С.

ТИССЕН П.П. (Россия)

ТУРЕБАЕВА К.Ж.

ШУНКЕЕВ К.Ш.

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

ОТВЕТСТВЕННЫЙ

РЕДАКТОР

ЖАНТУРИНА Н.Н.

МЕНШІК ИЕСІ

СОБСТВЕННИК

РГП на ПХВ «Актюбинский

региональный государственный

университет им. К.Жубанова»

МОН РК

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

LIST OF CONTENT

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

С.М. Сарсимбаева

Технологии разработки приложений дополненной реальности..... 3

A. Lushchik, K. Shunkeyev, L. Myasnikova, A. Nurmanova, Sh. Sagimbaeva

Electronic-microscopic images of crystals of NaCl and KI..... 8

К.П. Аман, А.А. Мусина

Приемы технологии Cll1 на занятиях по информационно-коммуникационным технологиям..... 14

А.Б. Утесов, Л.К. Тойшанова

Об оптимальной дискретизации решений волнового уравнения по неточным коэффициентам

Фурье начальных условий в метрике $L^{\infty, \infty}$ 19

Х.Т. Отаров, А.Б. Туребекова

Дифференциалдық есептеу қағидаларын анализ бастамаларында қолданудың әдістемелік

мәселелері туралы..... 26

А. Амангельды, Е. Алданов, Ғ. Кадирова

Ұлы даланың көне есептерінің ҰБТ есептерімен сабақтастығы мен отаншылдық тәрбие

берудегі маңызы..... 30

З.К. Аймағанбетова, З.А. Жусупова

Физика пәнін оқытуда «Lesson study» - педагогикалық зерттеу әдістері..... 36

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

А.Ж. Жұмабаева

Биоклиматтық жағдайлардың метеолабильдық адамдарға әсерлері..... 41

С.М. Көгісов

Химия сабақтарында тірек сызба нұсқаларды қолданудың әдістемелері..... 47

С.Т. Сырымбетов

Дала кенелерінің биологиясы және күресу жолдары..... 54

А.Қ. Қалиева, Н.А. Утарбаева

Penicillium cyclosporum 2-11 штамының қоректену физиологиясы..... 60

С.Қ. Алмат

Шалқар көлінің экологиялық жағдайы..... 65

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г.А. Гатаулина, М.А. Капина

Ағын суларды тазарту үшін қолданылатын-SBR технологиясы..... 69

А.М. Әбдірашит, А.А. Абілберікова

Жоғары температуралы кремний – алюминийлі кешенді қорытпаны диаграммалық талдау..... 73

К.И. Исламова, А. Сейтмағанбетова

Мұнай-газ кен орнының қоршаған ортаға әсерін бағалауда қолданылатын әдістер..... 80

М. Imangazin, Zh. Turganbay, M. Taizhigitova

Analysis of traumatism in the electrical show of the don mining and processing combine of the

Aktobe region in the Republic of Kazakhstan for the period from 2011 to 2016..... 87

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

К.М. Иргалиева

Иоганн Вольфганг Гете: философская идея трагедии «Фауст»..... 97

В. Isbek

Kazakhstan's ethnic composition and language status..... 103

Г.А. Ержанова, А.Е. Сарбасова

Принцип экономии в языке..... 108

Н.А. Садуақас

Латын негізді жаңа емле туралы..... 113

М.Ж. Карашулакова

Вопросительные предложения как способ репрезентации собственно-авторской речи..... 121

Л.В. Беляева		
Трансформация семантической структуры слова в художественном дискурсе.....		127
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ	ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ	
Ж.С. Бегимбаева		
«Мевлана» международная программа академического обмена: история и опыт внедрения.....		135
Б.Е. Каирова		
Мәдениет құндылықтары – рухани жаңғырудың жолы.....		140
Г.Т. Кубесова		
Основные аспекты методики оценки рекреационных ресурсов.....		147
Ж. Орамах		
Миссионерлік саясат және Бөкей ордасындағы исламдық бағыт.....		152
Ү.Қ. Сарсембин		
Рухани жаңғыру идеясының өрісіндегі тарихи сана мәселесі.....		157
Д.А. Мацюк		
Влияние Великого Шелкового пути на формирование общечеловеческих ценностей.....		162
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ	ЭКОНОМИКА И ПРАВО	
G. Mussina		
The proper law governing an arbitration agreement.....		168
З.Ф. Исхакова		
Санкция и юридическая ответственность в международном праве.....		171
А.К. Курманова, А.М. Самуратов		
Правовое регулирование охраны и использования водных объектов Казахстана и центральной Азии.....		180
Г.Т. Қуңурқульжаева, Б.Ж. Болатова		
К вопросу о цифровизации в индустрии туризма.....		186
Х.Х. Қусаннов, А.О. Нурманов		
Экономические вопросы деятельности предприятий агропромышленного комплекса в Актыбинской области.....		194
А.Ж. Нурутдинова		
Проблемы и перспективы развития административного законодательства в Республике Казахстан.....		200
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ	ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ	
Л.П. Загородняя		
Формирование деятельностно-операционного компонента готовности магистров к обеспечению качества образовательного процесса в дошкольном учреждении.....		205
К.О. Өмірбаева		
Мамандықты дұрыс таңдау жарқын болашаққа бастайды.....		213
А.И. Жулаева		
Управленческая компетентность будущих дефектологов.....		216
З.Р. Алитурлиева		
Ойын элементтері арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамыту.....		220
В.А. Кубиева		
Закономерности и принципы инновационного процесса в обучении.....		224
А.Б. Наренова		
Оқыту процесінде сабақтастық принциптерін пайдалану ерекшеліктері.....		231
А.Г. Жуманова, С. Майданова, К. Досқулова, Ш. Онайбай		
Болашақ мамандардың кәсіби дайылық барысында конфликтологиялық күзінеттілігі.....		236
ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ	ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ	
Т.А. Ботагариев		
Специфика физической подготовленности и физического развития студенток университета как фактор коррекции их физической подготовки.....		244
А.Т. Тажигалиев		
Студент жастардың дене тәрбиесі жүйесін жетілдірудің әдіснамалық негіздері.....		253
С.С. Кубиева		
Студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығында айналма жаттығу әдісін қолдану әдістемесі.....		257
А.Т. Муса		
Үстел теннисі жарысы барысындағы спортшының оңтайлы іс-әрекет методикасының кейбір жолдары.....		265
Н.Р. Жалтаев, Р.У. Уахитов		
Ауылдық жердегі балалардың қазақтың ұлттық ойындары арқылы өзіндік сабақтарында дене дайындығы дағдыларын қалыптастыруы.....		271
Авторлар туралы мәлімет		
Сведения об авторах		277
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі		283
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актыбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова»		284
Rules of submitting articles for publication in the scientific journal “K. Zhubanov Bulletin of Aktobe Regional State University”.....		285

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

МРНТИ 50.41.25

ТЕХНОЛОГИИ РАЗРАБОТКИ ПРИЛОЖЕНИЙ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ

С.М. САРСИМБАЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
г. Актюбе, Казахстан*

Аннотация. В статье рассмотрены технологии разработки приложений дополненной реальности. Показаны результаты анализа существующих подходов к разработке приложений дополненной реальности, платформы, инструментальные среды разработки, такие как Vuforia, с возможностью подключения Unity и реализация технологии дополненной реальности. Подчеркнута важность применения высокоуровневых технологий дополненной реальности, перспективы применения технологии дополненной реальности, возможности и преимущества ее использования. Предложена, созданная на основе маркерной технологии дополненная реальность к стихам Абая Кунанбаева.

Ключевые слова: дополненная реальность, AR технология, мобильное приложение, маркер, распознавание.

Abstract. The paper discusses the technology of application development augmented reality. The results of the analysis of existing approaches to the development of augmented reality applications, platforms, tool development environments, such as Vuforia, with the ability to connect Unity and the implementation of augmented reality technology are shown. The importance of the use of high-level technologies of augmented reality, the prospects for the use of augmented reality technology, the possibilities and advantages of its use are emphasized. The proposed, based on the marker technology augmented reality to the verses of Abai Kunanbayev.

Key words: augmented reality, AR technology, mobile application, target, recognition.

Түйіндеме. Мақалада кеңейтілген шындық қосымшаларын құру технологиялары қарастырылған. Кеңейтілген шындық, платформаларды, Unity қосу мүмкіндігімен және Vuforia сияқты әзірлемелердің құрал-саймандық ортасын әзірлеудегі қазіргі тәсілдерді талдау нәтижелері көрсетілген. Кеңейтілген шындықтың жоғары деңгейлі технологияларын қолданудың маңыздылығы, кеңейтілген шындықтың технологиясын қолдану перспективалары, оны пайдалану мүмкіндіктері мен артықшылықтары атап көрсетілді. Маркерлік технология негізінде құрылған Абай Құнанбаевтың өлеңдеріне кеңейтілген шындық ұсынылды.

Түйінді сөздер: кеңейтілген шындық, AR технология, мобильді қосымша, маркер, тану.

Технология дополненной реальности активно используется относительно недавно. На сегодняшний день технологии дополненной реальности бурно развиваются и считаются одними из перспективных направлений развития компьютерных технологий. Во всех сферах деятельности человека внедрение технологий дополненной реальности могут сыграть одну из ключевых ролей в развитии. Идеи применения дополненной реальности уже используются в машиностроении, здравоохранении, образовании, туризме [1,2,3,4].

В настоящее время во всех отраслях промышленности идут работы по поиску путей повышения качества продукции и сокращения расходов на изготовление продукции. В этих условиях достижения в области цифровых технологий обеспечивают условия для того чтобы сделать значительный шаг для улучшения производства и унификации сложных производственных процессов. Имитационные модели процессов, различные визуальные подсказки компьютерной системы, а также служба подтверждения качества, реализованная в виде системы дополненной реальности может обеспечить большую гибкость в производстве без дополнительного риска совершения ошибок. Необходимость такой системы является в уникальной способности упрощать разнообразные сложные задачи, связанные с современными производственными и сборочными процессами, снижении рисков, а также воплощение в жизнь продуктов, которые являются частью современного инновационного мира.

Дополненная реальность может широко использоваться в образовании, значительно расширяя возможности образовательного процесса. Например для увеличения наглядности и интерактивности изучаемой дисциплины, более глубокого погружения в него могут быть использованы виртуальные лабораторные работы, разработанные как дополненная реальность.

Дополненная реальность (Augmented Reality, AR) – это термин, обозначающий различные варианты внедрения виртуальных объектов в реальное пространство мобильных устройств, планшетов и других гаджетов, а также программного обеспечения к ним. Цель применения такой технологии – попытка изменить представление человека о реальном мире на основе применения компьютерных технологий. В процессе применения дополненной реальности она может воздействовать на все органы чувств человека. В более узком смысле – это добавление новых предметов к видеоизображению в режиме реального времени. Авторы дополненную реальность рассматривают как «ответ современных технологий на проблемные вопросы, которые возникают у нас каждый день. Она более понятна большинству людей, ее проще воплотить, чем виртуальные миры. Дополненная реальность позволяет нам сделать ежедневную реальность богаче. В сочетании с неисчерпаемостью Интернет-ресурсов, ее возможности безграничны» [5].

В связи с новизной исследуемых вопросов надо отметить, что еще не совсем устоялась терминология, многие специалисты называют дополненную реальность «расширенной», «улучшенной» и даже «дополнительной». Более удачное название все-таки «дополненная реальность», потому что технология дополненной реальности может, как дополнять реальное окружение виртуальными объектами, так и устранять из него объекты. Если далее уточнять, то можно привести определение дополненной реальности как «среда с

прямым или косвенным дополнением физического мира цифровыми данными в режиме реального времени при помощи компьютерных устройств – планшетов, смартфонов и инновационных гаджетов, а также программного обеспечения к ним» [4].

Как и у любой новой технологии у AR есть свои преимущества и недостатки. С одной стороны она позволяет значительно расширить возможности сферы применения. Технология дополненной реальности способна, например, содействовать «активности» обучению, как в психологическом, так и в физическом смысле. Она позволяет пользователям изучать и рассматривать проблему или объект с различных углов зрения, что позволяет подготовить их лучше для выполнения ежедневных профессиональных действий, может правильно рекламировать и подать материал, например объекты исторической или культурной ценности в сфере туризма, в сфере культуры предоставить к музыкальным произведениям художественную интерпретацию, к литературному произведению представить художественный образ. Можно привести примеры применения в промышленности, в частности машиностроении, где применение технологии дополненной реальности трудно переоценить.

Недостатки этой технологии связаны, в первую очередь, с социальными последствиями (применение контактных линз с дополненной реальностью, проблемы, связанные с конфиденциальностью информации [6]).

Для разработки приложений дополненной реальности используют различные платформы. Это такие платформы как Vuforia – ведущая платформа компьютерного зрения с более чем 300000 разработчиков, ViewAR SDK - первыми клиентами ViewAR были мебельные компании, но сейчас компания предлагает мощные средства 3D визуализации, TryLive Retail - это новая реальность для брендов и магазинов, SmartCam3D View – приложение дополненной реальности для дронов, но можно использовать его возможности и в разработках, накладывая географические метки на изображение, InfinityAR – платформа может строить трехмерную сцену окружающего пространства и дополнять ее необходимыми элементами и другие.

Автором была найдена новая грань применения технологии дополненной реальности. Разработана дополненная реальность к произведениям великого казахского поэта Абая Кунанбаева. Книга стихов с применением дополненной реальности это увлекательная история с поучительным смыслом. С помощью дополненной реальности оживили статичные страницы книги стихов поэта. Разработанное приложение было установлено на смартфон с операционной системой Android. При наведении камеры телефона пейзажи книги воплощаются в жизнь, воспроизведя «живой» рассказ книги.

В результате анализа программного обеспечения, как инструментария для разработки приложений дополненной реальности были выбраны среда разработки (SDK) Vuforia и игровой движок Unity. Vuforia – это продукт, разработанный компанией Qualcomm, представляет собой платформу дополненной реальности и инструментарий разработчика программного обеспечения дополненной реальности для мобильных устройств . Vuforia использует технологии компьютерного зрения, а также отслеживания плоских изображений и простых объёмных реальных объектов в реальном времени, распознаёт текст. Vuforia имеет возможность распознавать цилиндрические маркеры. Возможность регистрации изображений позволяет разработчикам располагать и ориентировать виртуальные объекты, такие, как трехмерные модели и мультимедийный контент, в связке с реальными образами при просмотре через камеры мобильных устройств.

Рисунок 1. Дополненная реальность к переводу Абая Кунанбаева стихотворения
«Горные вершины спят во тьме ночной...»

Для достижения главного эффекта – ощущения, что дополненная реальность является частью реального мира, дополненная реальность ориентируется на маркер так, чтобы точка зрения наблюдателя относилась к ним одинаковым образом. Инструментальные среды используют маркерную и безмаркерную технологию. Для запуска дополненной реальности Vuforia использует маркерную технологию. Маркер или метка используются как ключ для активации дополненной реальности. Инструментальная среда распознаёт через камеру маркер, который перед ней находится, после чего выводит дополненную реальность в виде трехмерной модели или изображение. Различные инструментальные среды используют разные методы распознавания изображений и это подразумевает необходимость определённых требований к подготовке и использованию этих маркеров. Разработка маркеров требует использования определенных своих технологий. Маркерами могут выступать: QR-коды, картинки высокого качества, логотипы брендов и другие. Среда Vuforia

поддерживает различные двумерные и трехмерные типы маркеров, а также безмаркерные Image Target, трёхмерные мишени Multi-Target, реперные маркеры, которые выделяют объекты которые необходимо распознать. В разработанном приложении была использована маркерная технология, 2D-объект обложка книги стихов Абая.

Одним из достоинств SDK Vuforia является интеграция с игровым движком Unity, которая предоставляет интерфейсы программирования приложений на языках программирования C++, Java и языках платформы .Net. Инструментальная среда Vuforia поддерживает разработку AR-приложений для операционных систем iOS и Android, в то же время предполагая разработку в Unity и совместима с широким спектром устройств, включая iPhone, iPad, смартфоны и планшеты на Android.

Таким образом, технология дополненной реальности представляет собой одну из ведущих компьютерных технологий, набирающий темп в применении в различных областях. Она позволяет так визуализировать реальное пространство, что оно приобретает новые качества, позволяющие по-новому взглянуть на них и качественно изменить окружающий мир, в том числе работу, учебу, отдых, развлечения. В статье представлена технология разработки дополненной реальности. Представлены результаты разработки дополненной реальности к стихам Абая, которые могут широко применяться, как в образовании, так и в туристической отрасли.

Список использованной литературы

1. Yetao Huang, Yue Liu, Yongtian Wang AR-View: and Augmented Reality Device for Digital Reconstruction of Yuangmingyuan // IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality, 2009. DOI:10.1109/ISMAR-AMR.2009.5336752.
2. Солдатов С. Интерфейс будущего – системы дополненной реальности / С. Солдатов, Н. Кузьмина // В записную книжку инженера. -№ 1. - 2016. – С. 96-103.
3. Дмитриев А.В. Цифровизация транспортнологистических услуг на основе применения технологии дополненной реальности // Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент». – 2018. – Т. 12, № 2. – С. 169–178. DOI: 10.14529/em180220
4. Технология дополненной реальности в медицинском образовании [Электронный ресурс] <http://smuit.ru/work/technologies/obrazovatelnye-tehnologii-v-medicine/tehnologiya-dopolnennoj-realnosti-v-medicinskom-obrazovanii/> (дата последнего обращения 22.02. 2019 г.)
5. Как технология дополненной реальности помогает в образовании детей. [Электронный ресурс] <https://www.mate-expo.ru/ru/article/kak-tehnologiya-dopolnennoy-realnosti-pomogaet-v-obrazovanii-detey> (дата обращения 20.12.18)

6. Социальные последствия дополненной реальности [Электронный ресурс]
<http://arnext.ru/articles/sotsialnye-posledstviya-dopolnennoy-realnosti-2702> (дата последнего обращения 22.02. 2019 г.)

SRSTI 29.19.16

ELECTRONIC-MICROSCOPIC IMAGES OF CRYSTALS OF NaCl AND KI

A. LUSHCHIK¹, K. SHUNKEYEV², L. MYASNIKOVA²,

A. NURMANOVA², Sh. SAGIMBAEVA²

¹ *Tartu university, Tartu, Estonia*

² *K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan*

Аннотация. Жұмыста PhenomWorld фирмасының G2 Pro сканерлеуші электронды микроскоптың көмегімен NaCl және KI сілтілі галоидты кристалдардың электронды-микроскоптық талдауының нәтижелері сипатталған. Беттік қабаттың құрылымы монокристаллдың терең аймақтарымен салыстырғанда бұзылған болып көрінеді, ол туралы NaCl және KI кристалдарының электронды-микроскопиялық суреттері растайды. Беттік қабатта жарылу, бетті өңдеу және кездейсоқ зақымданулар нәтижесінде кристалды тордың әртүрлі ақаулары бар болады, сондай-ақ олар туындаған бақыландырылған кернеулер мен әртүрлі қоспалар мен ластанулар болады. Суреттерде кристалдың беті анық көрінеді, сынықтар мен жарықтар байқалады, бұл ретте объектінің шетіне жақын болған сайын, бұзылу процесінің шоғырлануы да артады. Сынықтар мен қоспалардың сызықтық өлшемдері өлшенген. Алынған нәтижелер кристалдарды зерттеу кезінде пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: электронды-микроскопиялық, кристалл, NaCl, KI, беттік қабаттың құрылымы.

Аннотация. В работе описаны результаты электронно-микроскопического анализа щелочногалоидных кристаллов NaCl и KI с помощью сканирующего электронного микроскопа G2 Pro фирмы PhenomWorld. Структура поверхностного слоя нарушена, по сравнению с глубинными областями монокристалла, о чем свидетельствуют электронно-микроскопические снимки кристаллов NaCl и KI. В приповерхностном слое в результате раскола, обработки поверхности и случайных повреждений содержатся как различные дефекты кристаллической решетки, так и вызванные ими неконтролируемые напряжения и различные примеси и загрязнения. На изображениях отчетливо видна поверхность кристалла, заметны изломы и трещины, при этом, чем ближе к краю объекта, тем концентрация нарушений возрастает. Измерены линейными размеры разломов и примесей. Полученные результаты могут быть полезными при исследовании кристаллов.

Ключевые слова: электронно-микроскопический, кристалл, NaCl, KI, структура поверхностного слоя.

Annotation. The paper describes the results of electron microscopic analysis of alkali halide crystals of NaCl and KI using a G2 Pro scanning electron microscope from PhenomWorld. The structure of the surface layer is broken, compared with the deep regions of the single crystal, as evidenced by electron microscopic images of NaCl and KI crystals. As a result of splitting, surface treatment and accidental damage, the near-surface layer contains both various lattice defects and the uncontrolled stresses and various impurities and impurities caused by them. The images clearly show the surface of the crystal, visible fractures and cracks, while the closer to the edge of the object, the concentration increases. Measured by the linear dimensions of faults and impurities. The results can be useful in the study of crystals.

Key words: electron - microscopic, crystal, NaCl, KI, surface layer structure.

Introduction. At present, various experimental research methods are intensively used to study the surface of solids and the properties of defects related to the surface. In particular, the method of electron microscopic analysis has proven itself very well [1]. At present, the properties of alkaline halide crystals have attracted great interest from specialists in chemistry, physics, and also engineers. At the same time, they are considered as fundamental objects in which molecular and solid-state properties are reflected [2-3]. Many of the nanocrystalline properties prevail on their surface, since most of the ions lie in the outer layer [4]. Scanning electron microscopy and inductively coupled plasma mass spectrometry (ICP-MS) tests show that increasing mechanical integrity of the sandstone by accelerated clay mineral dissolution [5]. Additives and impurities often strongly influence the growth and shape of crystals [6].

Experimental part. The G2 Pro scanning electron microscope of the company PhenomWorld allows to obtain images with an increase in the range from 20x to 45000x and resolution up to 25 nm. The scaling (zoom) functionality of the overview color navigation camera allows to reduce the gap between the optical and scanning image reproduction.

The G2Pro desktop scanning electron microscope is equipped with a variety of specialized sample holders. Thus, it is possible to study samples from various materials of various forms. The standard sample holder is designed for samples of various arbitrary shapes. Samples are fixed on the stage. The diameter of the samples - 25 mm, height - 30 mm.

The main characteristics of the G2 Pro scanning electron microscope are presented in Table 1.

The investigated samples KI and NaCl were placed on a stage that was installed on a non-conductive electrical current holder. The holder was placed in the groove of the microscope and after closing the main shutter of the microscope, the object automatically entered the optical part of the scanning microscope. Next, optical and electronic measurements of alkali halide crystals were performed. All received information was processed automatically by the ProSuite software of the scanning electron microscope G2 Pro and displayed on a computer monitor. ProSuite software allows you to process the results and give the main characteristics of the object. Finished results are saved in the extension * .jpeg.

Experimental results. Figure 1a shows an optical image of a NaCl crystal with a resolution of 9.03 mm and a magnification range of 27x. Below is the scale of 4 mm. A rectangular crystal is clearly visible in the center of the image. The length of the object is 7.53 mm, width - 2.04 mm.

Figure 1b shows an KI object of irregular shape, with a length of 5.87 mm and a width of 1.62 mm. The image was obtained with a resolution of 7.07 mm and a magnification range of 34x. Below is a scale of 2 mm.

Table 1. G2 Pro Microscope Features

Name	G2 Pro
System	Image acquisition module, 17 // touch display, mouse, control knob, diaphragm vacuum pump, power supply, USB 2.0 flash drive
<i>Operation mode</i>	
Optic	Increase 20-120x
Electron-optical	Magnification range: from 80x to 45000x
<i>Light source</i>	
Optical mode	LED, optionally axially or with offset axis
Electron-optical mode	Thermoelectronic source with extended lifetime
Accelerating voltage	5 kV
Resolution	25nm
<i>Image acquisition modes</i>	
Optic	Color digital navigation camera
Electron-optical	Highly sensitive backscattered electron detector (compositional and topographic modes)
Image format	jpeg, tiff, bmp
Image resolution	456x456, 684x684, 1024x1024, 2048x2048
Image element resolution	1.2 nm at 2048x2048 pixels
Saving data	USB 2.0 flash drive and / or network drive
Object table	Motorized in X and Y, computer controlled
Sample size	Diameter up to 25 mm, height up to 30 mm
<i>Sample loading time</i>	
Optical mode	< 5 sec
Electron-optical mode	< 30 sec
<i>Dimensions and weight</i>	
Image Acquisition Module	286 (W) x 566 (H) x 495 (V) mm, 50 kg
Vacuum pump	145 (W) x 220 (H) x 213 (V) mm, 4,5 kg
Power supply	156 (W) x 300 (H) x 74 (V) mm, 3 kg
Touch screen monitor	429 (W) x 379 (H) x 207 (V) mm, 7,9 kg
Temperature	150C~300C
Humidity	< 80 %
Power supply	110-230 V, single phase, 50/60 Hz, power consumption 300 W (max.)
Detector	Silicon Drift Detector CCD. Thermoelectric cooling without liquid nitrogen

The structure of the surface layer is broken, compared with the deep regions of the single crystal, as evidenced by electron microscopic images of NaCl and KI crystals. As a result of splitting, surface treatment and accidental damage, the near-surface layer contains both various crystal lattice defects, and the uncontrolled stresses caused by them (Figure 2) and various impurities and pollution (Figure 3).

Figures 2a and 2b show an image of a NaCl crystal with a resolution of 173 μm and a magnification range of 1550x. Below is the scale of 80 microns. On the image, the crystal surface is clearly visible, fractures and cracks are noticeable; in this case, the closer to the edge of the object, the concentration of disturbances increases.

Figures 2c shows an image of a NaCl crystal with a resolution of 131 μm and a magnification range of 2050x. Below is the scale of 60 microns. The capabilities of the G2 Pro scanning electron microscope allowed us to determine the linear dimensions of the crack. From the edge of the object, it reaches a length of 81 μm , then a slight bend of 5.29 μm , and continues parallel to the edge of the crystal to 51.6 μm .

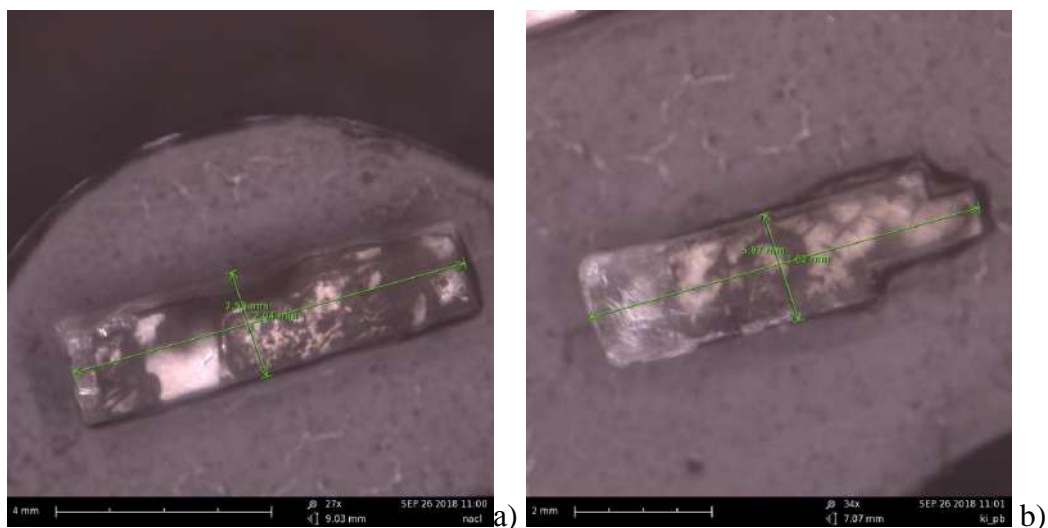

Figure 1. Optical image of NaCl and KI crystals

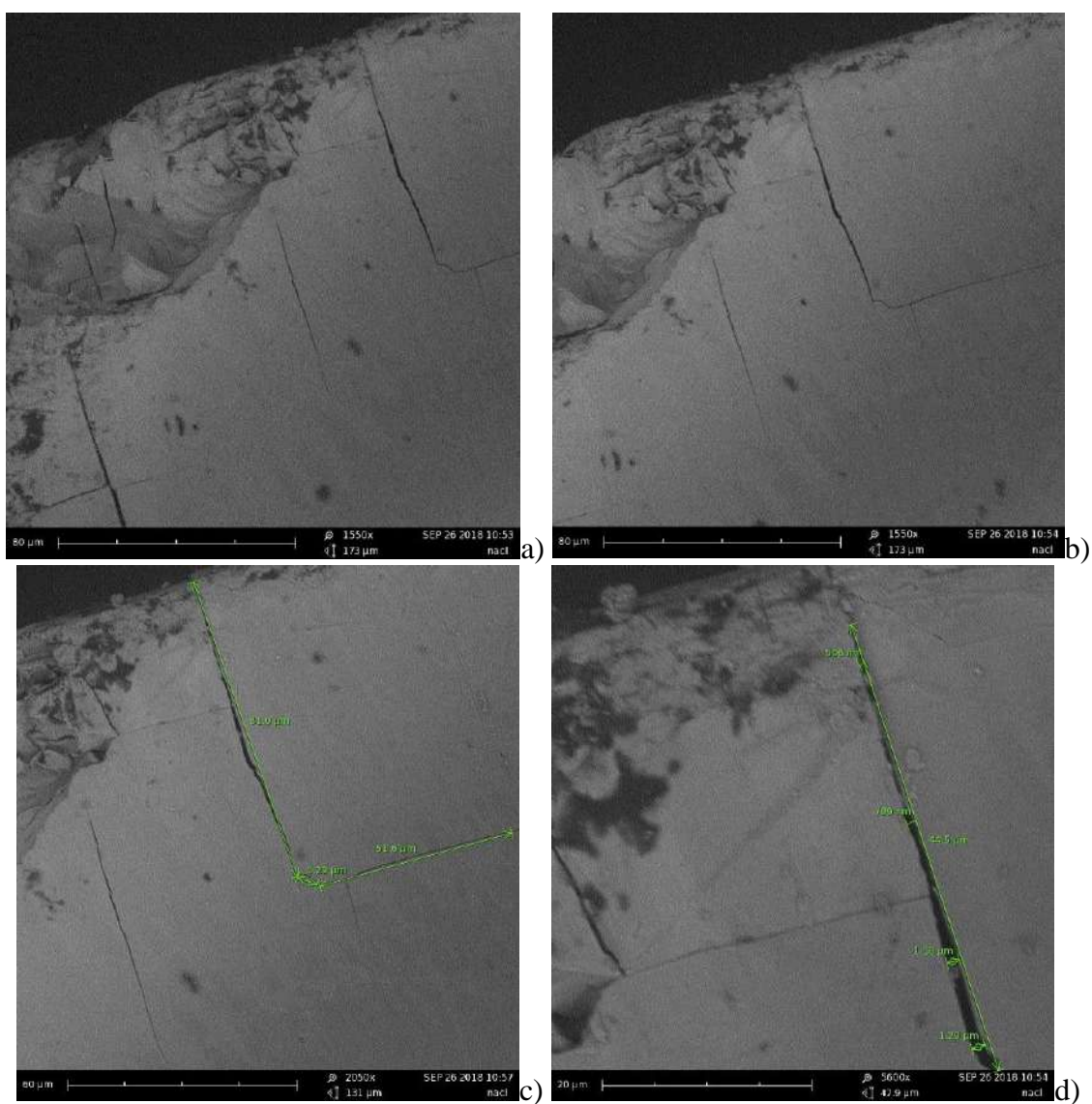

Figure 2. Electron microscopic images of NaCl crystal

Figure 2d shows an image of a NaCl crystal with a resolution of 47.9 μm . Below is the scale of 20 microns. Continuing to observe the crack, we increased the range to 5600x, and measured the linear dimensions of the fault. They ranged from 506 nm to 1.29 microns.

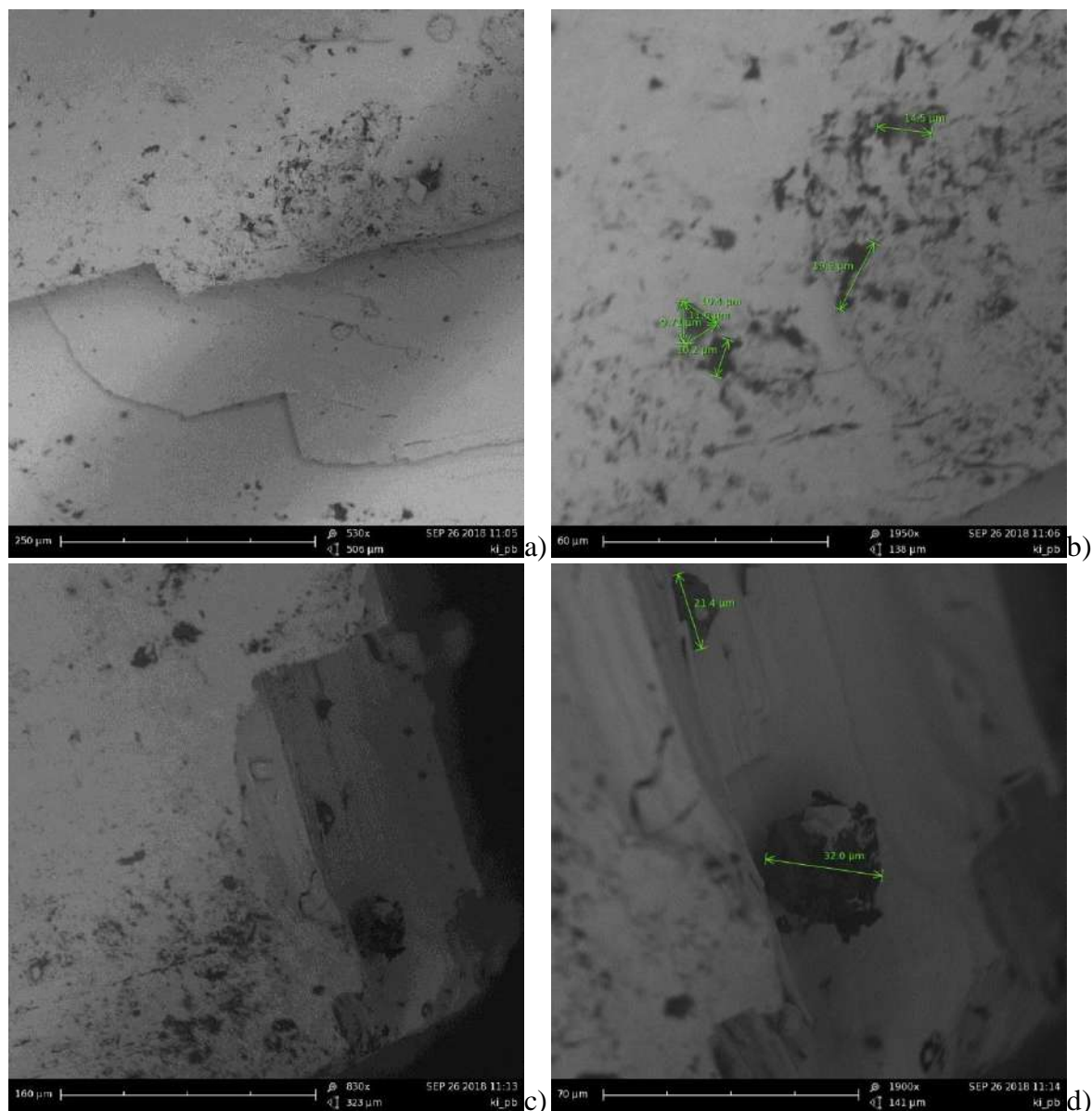

Figure 3. Electron microscopic images of a KI crystal

Figure 3a shows an image of a KI crystal with a resolution of 506 μm and a magnification range of 530x. Below is the scale of 250 microns. An accumulation of impurity is observed on the surface of a KI crystal (dark formations against a bright crystal). Increasing the range to the 1950s (Figure 3b), while the scale became 60 μm , we measured the linear dimensions of the dark formations. They ranged from 9.72 microns to 19.9 microns. In Figures 3c and 3d, we see contaminations of complex shape with linear dimensions of 21.4 microns and 32.0 microns.

Conclusion. The results of electron microscopic analysis of alkali halide crystals of NaCl and KI using a G2 Pro scanning electron microscope of the company PhenomWorld showed that

the structure of the surface layer is disturbed, compared with the deep regions of the single crystal. On the surface layer there are splits, surface treatments and accidental damage. Various crystal lattice defects, uncontrolled stresses and various impurities and contaminants were recorded. Measured by the linear dimensions of faults and impurities. The results obtained can be useful in studying the surface of alkali halide crystals.

Acknowledgment. The authors of the work express their gratitude to the Director of the Park of innovative technologies of ARSU. K. Zhubanova Bekesheva A.Z. for the possibility of using the G2 Pro scanning electron microscope from PhenomWorld, as well as a first-year doctoral student in the specialty “Physics” Akhmetova M. for assistance in conducting the experiment.

References

1. Braun N., Tack J., Fisher M., Bacher A., Bachmann L., Weinkauff S. Electron microscopic observations on protein crystallization: adsorption layers, aggregates and crystal defects // *Journal of Crystal Growth*. – 2000. – Vol. 212. – Issues 1-2. – P. 270-282.
2. Myasnikova L.N., Istlyaup A.S., Sergeyev D.M., Shunkeyev K.Sh. Simulation of the band structure and density of states of NaCl nanocrystal // *Vestnik ARSU*. – 2018. – Vol. 51. – P. 8-14.
3. Lushchik A., Lushchik Ch., Vasil’chenko E., Popov A.I. Radiation creation of cation defects in alkali halide crystals: Review and today’s concept // *Low Temperature Physics*. – 2018. – Vol. 44. – No. 4. – P. 357-367.
4. Istlyaup A.S., Myasnikova L.N. Simulation of the band structure and density of states of alkali halide nanocrystals NaX (F, Cl, Br, I) // *Vestnik KazNRTU*. – 2019. – №1(131). – P. 553-557.
5. De Silva V.R.S., Ranjith P.G., Wu B., Perera M.S.A. Micro-mechanics based numerical simulation of NaCl brine induced mechanical strength deterioration of sedimentary host-rock formations // *Engineering Geology*. – 2018. – Vol. 242. – P. 55-69.
6. Blijlevens M.A.R., Townsend E.R., van Enkevort W.J.P., Meijer J.A.M., Vlieg E. Additive induced pseudo-homoepitaxy of nanoneedles on NaCl crystals // *Journal of Crystal Growth*. – 2018. – Vol. 498. – P. 43-50.

МРНТИ 20.01.07

ПРИЕМЫ ТЕХНОЛОГИИ CLIL НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ

К.П. АМАН, А.А. МУСИНА

*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. Рассмотрены методические приемы технологии CLIL, которые были использованы авторами на занятиях по информационно-коммуникационным технологиям на английском языке. Анализируется применение разнообразных приемов данной технологии, предлагаются образцы для применения. В статье авторы рассматривают различные методы и приемы, которые используются на занятиях по дисциплине «Информационно-коммуникационные технологии» за последние три года. Таким образом, в статье синтезирован опыт преподавания данной дисциплины на английском языке. Также раскрывается своеобразие предметно-ориентированной технологии. В статье даются конкретные примеры реализации технологии CLIL. Содержание изучаемого материала, который авторы предлагают раскрывать с помощью данной технологии, зависит от уровня предметной и языковой подготовки студентов.

Ключевые слова: CLIL, билингвальное обучение, полиязычное обучение, интеграция предметного и языкового содержания, ИКТ, информационно-коммуникационные технологии, второй язык, полиязычие.

Annotation. The methodical techniques of CLIL technology, which were used by the authors in the classroom on information and communication technologies in English, are considered. The application of various techniques of this technology is analyzed, samples for application are offered. In the article the authors consider various methods and techniques that are used in the classroom on the subject of "Information and communication technologies" over the past three years. Thus, the article synthesizes the experience of teaching this discipline in English. The originality of the subject-oriented technology is also revealed. The article gives specific examples of implementation of the SLI technology. The content of the studied material, which the authors propose to disclose using this technology, depends on the level of subject and language training of students.

Key words: CLIL, bilingual education, multilingual training, integration of subject and language content, ICT, information and communication technologies, second language, multilingualism.

Аннотация. Авторлар ағылшын тілінде CLIL технология әдісін ақпараттық-коммуникациялық технология сабақтарында қарастырған. Осы технологияның әртүрлі әдістемелік нұсқаларына талдаулар жасалынып, қолдану үшін әдіс нұсқалары ұсынылған.

Мақалада авторлар соңғы үш жылда «Ақпараттық және коммуникациялық технологиялар» пәні бойынша аудиторияда қолданылаын әдістер мен тәсілдерді қарастырады. Осылайша, мақалада ағылшын тілінде осы пәндерді оқыту тәжірибесін синтездейді. Сондай-ақ пәнге бағытталған технологияның ерекшелігін де көрсетеді. Мақалада CLIL технологиясын енгізудің нақты мысалдары келтірілген. Зерттелетін материалдардың мазмұны, авторлар осы технологияны пайдалану туралы ақпаратты жариялауды ұсынады, пәннің деңгейі мен студенттердің тілдік дайындықтарына байланысты.

Түйінді сөздер: CLIL, билингвалды білім беру, көптілді білім беру, тақырыптық және тілдік мазмұнды интеграциялау, АКТ, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, екінші тіл, көптілділік.

Дисциплина «Информационно-коммуникационные технологии» является общеобразовательной дисциплиной обязательного компонента для всех специальностей ВУЗа, введена в учебный план в 2016 году в рамках реализации политики полиязычия. В результате трехлетнего опыта преподавания данной дисциплины по методике Content and Language Learning (CLIL) на английском языке авторы добились определенного синтеза профессиональных компетенций, который обеспечивает высокий уровень владения английским языком, а также более глубокого освоения предметного содержания.

Такое обучение способствует развитию умений пользоваться английским языком для получения дополнительной информации из профессиональной сферы его функционирования, формирует двуязычный или трехязычный словарный запас по предметному содержанию, способствует воспитанию потребности использовать английский язык как средство предметного знания [1].

Своеобразие данной методики CLIL основывается на том, что знание английского языка становится инструментом изучения самого содержания дисциплины. Преподавание предмета с использованием данной технологии базируется на содержании английских предметных текстов, и на предметной терминологии. При этом английский язык встроен в программу обучения и потребность погружения в среду английского языка для возможности рассмотрения тематического материала существенно повышает мотивацию студентов использовать язык в контексте определенной изучаемой темы.

На своих занятиях по информационно-коммуникационным технологиям авторы используют различные типы заданий, которые подобраны по уровню сложности, выстроены с акцентом на предметное содержание, его понимание, проверку и последующее обсуждение.

На этапе актуализации новых знаний студентам могут быть предложены следующие задания: А) Look at the three network solutions. What are the differences?

1. which network solution would you recommend for a large corporation or...
2. organization, a small business and a family home? Why?

Студенты должны сформулировать свои решения по выбору сети и обосновать по предложенному языковому шаблону. Таким образом, им предлагаются готовые языковые клише. I'd recommend solution 1 for ... because...

В) Задание, представленное на рисунке 1, требует от студентов актуализации пройденных знаний. Студентам предлагается назвать виды коммуникационного оборудования.

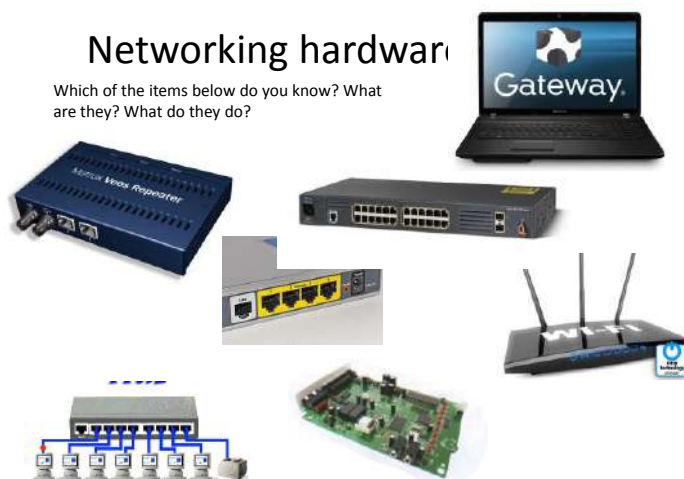

Рисунок 1. Актуализация пройденной темы

С) На занятиях студентам могут быть предложены различные карточки, например, оформленные по образцу, показанному на рисунке 2. Данное задание предполагает построение фраз на английском языке по готовым языковым шаблонам. Таким образом, студенты вспоминают категории, классы, типы различных понятий и пытаются сформулировать свои предложения на английском языке. Сочетается предметный контент и языковая составляющая.

Speaking

1. There are ... kinds of...
types
forms
classes
categories

2. What social networks do you use? How much time do you spend on them?

Example: **I use ... I spend about....**

Рисунок 2. Карточка задания. Построение фраз по готовым шаблонам

На занятиях используются такие приемы, как: «Больше и быстрее всех», «Ключевые слова», «Вопросы», «Последовательный перевод», «Запутанное предложение» и др.

Для реализации первого приема «Больше и быстрее всех» студенты работают в паре. Тема занятия записана на доске. Для того чтобы оценить результат работы нужно использовать критерий первенства, то есть побеждает та пара, которая первой напишет,

например, десять глаголов или десять существительных, относящихся к изучаемой теме. Побеждает та пара, которая больше всех напишет слов за одну минуту.

Например, по теме «Computer Networks» можно записать switch, hub, router, connector, terminator и другие термины. По теме «Boolean algebra» студенты могут записать следующие слова: logical calculus, mathematical logic, the Mathematical Analysis of Logic, conjunction, truth values. Можно видоизменить задание, дав студентам написать слова по теме, начинающиеся на определенную букву алфавита.

Методический прием «Последовательный перевод» может использоваться на любом занятии по информационно-коммуникационным технологиям. Он предполагает перевод отдельных предложений, сразу после диктора, во время пауз. В качестве переводчика на первых занятиях или в группах студентов со слабой подготовкой по английскому языку выступает на первых занятиях преподаватель. Данный прием используется как с английского языка на русский или казахский, так и наоборот [2].

Например, при изучении темы «Коммуникационное оборудование» осуществляется последовательный перевод названий оборудования с родного языка на английский и наоборот. Например, коммутатор – switch, концентратор - hub, маршрутизатор – router, сетевая карта – network card, повторитель – repeater.

При этом происходит формирование знания названий сетевого оборудования и умения их произносить сразу в двух языковых системах.

При изучении нового термина преподаватель сразу дает его определение на английском языке и переводит его на родной язык.

Прием «запутанное предложение» состоит в том, что преподаватель меняет местами слова одного большого предложения по теме и просит студентов назвать первоначальный вариант.

Например, студентам предлагается предложение: *the arrangement a network topology is, including its nodes and connecting lines of a network*. Верное предложение: *A network topology is the arrangement of a network, including its nodes and connecting lines*.

Или студентам предлагается предложение: *The actual geometric layout physical topology of a network is the of workstations*. Верное предложение: *The physical topology of a network is the actual geometric layout of workstations*.

Прием «Больше и быстрее всех» используется на этапе закрепления нового материала или на этапе актуализации новых знаний. Студенты делятся на группы. Преподаватель дает задание по теме. Например, написать десять глаголов или существительных по данной теме. Первая группа, написавшая десять глаголов, выигрывает, и получает бонусы при итоговом оценивании [3].

Например, по теме «Computer networks» преподаватель дал задание написать десять существительных, относящихся к этой теме. Студенты могут написать: bus, network, topology, workstation, cable, star, server, ring, protocol, mesh network.

Например, по теме «Operating system» на доске могут быть записаны следующие слова: Mac OS X, Single- and multi-user, Real-time, Single- and multi-tasking, Unix and Unix-like systems, Microsoft Windows.

Методический прием «Вопросы» предполагает работу студентов в паре, в ходе которой они пишут по 10 вопросов, ответы на которые хотели бы получить. По крайней мере, четыре из десяти вопросов должны начинаться со слов Кто, Что, Как, Почему.

Например, по теме Computer Network? Студенты могут написать следующие вопросы:

1. Why does the IP address change when you turn off the computer?
2. Who invented the first computer network?
3. What happens to your mac address if you shut down your computer?
4. How to divide a network into subnets?

Таким образом, для организации процесса обучения информационно-коммуникационным технологиям на английском языке в рамках полиязычия преподаватель может использовать различные методические приемы, выбор которых зависит от целей и задач урока, содержания изучаемого материала и уровня предметной и языковой подготовки студентов.

Список использованной литературы

1. Ваганян А.Г. Реализация методики CLIL в учебниках по иностранным языкам/ А.Г. Ваганян./ - Чебоксары: Изд- во: Общество с ограниченной ответственностью "Центр научного сотрудничества "Интерактив плюс", 2016 - 120 с .
2. Сазонов В.Б. Роль методики CLIL в изучении информатики: автореф. дисс. ... д-ра пед. наук / - Армянский государственный педагогический университет им. Х.Абовяна. - Ереван, 2013 – 180 с.
3. Илюшин Н.Н. Применение методики CLIL // Педагогические науки. 2014. Т. 16. № 3. - 108-110 с.

МРНТИ: 27.25.19

ОБ ОПТИМАЛЬНОЙ ДИСКРЕТИЗАЦИИ РЕШЕНИЙ ВОЛНОВОГО УРАВНЕНИЯ ПО НЕТОЧНЫМ КОЭФФИЦИЕНТАМ ФУРЬЕ НАЧАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ

В МЕТРИКЕ $L^{\infty, \infty}$

А.Б. УТЕСОВ, Л.К. ТОЙШАНОВА

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,

г. Актөбе, Казахстан

Аннотация. Решения задачи Коши для волнового уравнения с начальными условиями из периодических классов Никольского представляются в виде кратных рядов. Поэтому возникает задача их приближения (дискретизации) конечными объектами.

В статье эти решения приближаются вычислительными агрегатами, построенными по неточным тригонометрическим коэффициентам Фурье начальных условий.

Ключевые слова. Волновое уравнение, дискретизация решений, вычислительный агрегат, предельная погрешность, компьютерный (вычислительный) поперечник.

Аннотация. Алғашқы шарттары Никольскийдің периодты кластарында жататын толқындық теңдеудің Коши есебінің шешімдері еселі қатарлар түрінде болады. Сондықтан бұл шешімдерді ақырлы объектілермен жуықтау (дискретизациялау) мәселесі туындайды.

Мақалада шешімдер алғашқы шарттардың дәл емес тригонометриялық Фурье коэффициенттері арқылы құрылған есептеу агрегаттарымен жуықталады.

Кілттік сөздер. Толқындық теңдеу, шешімдерді дискретизациялау, есептеу агрегаты, шектік кателік, компьютерлік (есептеуіш) диаметр.

Annotation. Solutions of the Cauchy problem for the wave equation with initial conditions from periodic Nikolsky classes are presented in the form of multiple series. Therefore, the problem of their approximation (discretization) by finite objects arises. In the article, these solutions approach the computational units, built on inaccurate coefficients trigonometric Fourier initial conditions.

Keywords. Wave equation, discretization of solutions, computational unit, limiting error, computational (numerical) diameter.

Постановка задачи. В данной работе изучается задача Коши для волнового уравнения

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial^2 u}{\partial x_1^2} + \dots + \frac{\partial^2 u}{\partial x_s^2} \quad (0 \leq t \leq 1, x = (x_1, \dots, x_s) \in R^s) \quad (1)$$

с начальными условиями

$$u(x, 0) = f_1(x) \quad \text{и} \quad \frac{\partial u}{\partial t}(x, 0) = f_2(x), \quad (2)$$

принадлежащими периодическим классам Никольского $H_2^r(0, 1)^s$ и $H_2^r(0, 1)^s$ соответственно.

Решение $u(x,t) \equiv u(x,t; f_1, f_2)$ задачи (1) – (2) представляется в виде абсолютно сходящегося кратного функционального ряда, который полностью определяется наборами $\{f_1(m)\}_{m \in Z^s}$ и $\{f_2(m)\}_{m \in Z^s}$ тригонометрических коэффициентов Фурье. Поэтому возникает проблема приближения решения (объекта бесконечного) по конечной числовой информации заданного объема N , полученной от функций f_1 и f_2 . Существенным в рассматриваемой задаче является то обстоятельство, что при заданном общем объеме информации N требуется распределить объемы $N_i (i=1,2)$ числовой информации, получаемой от $f_i \in F_i (i=1,2)$, таким образом, чтобы погрешность дискретизации δ_N была возможно малой.

Здесь приближение осуществляется вычислительными агрегатами, построенными по неточным тригонометрическим коэффициентам Фурье начальных условий f_1 и f_2 . Аппроксимативные возможности вычислительных агрегатов исследуется по схеме «компьютерный (вычислительный) поперечник» (коротко: К(В)П). Полную информацию о К(В)П – исследовании можно получить в работах [1] и [2].

Пусть даны число $N (N=2,3,\dots)$, $F_i (i=1,2)$ – класс функций, заданных на Ω_i , Y – нормированное пространство функций, заданных на Ω_Y . Числовая информация

$$I^{(N_1, N_2)} = \left(I_1^{(1)}(f_1), \dots, I_1^{(N_1)}(f_1), I_2^{(1)}(f_2), \dots, I_2^{(N_2)}(f_2) \right)$$

объема $N = N_1 + N_2 (N_1, N_2 = 1, 2, \dots)$ о начальных условиях $f_1 \in F_1$ и $f_2 \in F_2$ снимается с функционалов

$$I_1^{(1)} : F_1 \mapsto C, \dots, I_1^{(N_1)} : F_1 \mapsto C \text{ и } I_2^{(1)} : F_2 \mapsto C, \dots, I_2^{(N_2)} : F_2 \mapsto C$$

соответственно. Алгоритм переработки информации $\varphi_N(z_1, \dots, z_N; \cdot) : C^N \times \Omega_Y \mapsto C$ есть соответствие, которое при всяком фиксированном $(z_1, \dots, z_N) \in C^N$ как функция от (\cdot) есть элемент Y . Запись $\varphi_N \in Y$ означает, что φ_N удовлетворяет всем перечисленным выше условиям, а $\{\varphi_N\}_Y$ будет обозначать множество, составленное из всех $\varphi_N \in Y$. Далее,

$\left(I^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right)$ есть вычислительный агрегат дискретизации по точной информации, действующий по правилу

$$\varphi_N \left(l_1^{(1)}(f_1), \dots, l_1^{(N_1)}(f_1), l_2^{(1)}(f_2), \dots, l_2^{(N_2)}(f_2); \cdot \right),$$

а $D_{(N_1, N_2)}$ есть множество всех вычислительных агрегатов $\left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right)$.

Пусть для каждого $N=2,3,\dots$ задана пара $(N_1, N_2): N_1 + N_2 = N$ и пусть заданы F_1 ,

F_2 и Y . Тогда для вектора $\varepsilon_{(N_1, N_2)} \equiv \left(\varepsilon_{N_1}^{(1)}, \dots, \varepsilon_{N_1}^{(N_1)}, \varepsilon_{N_2}^{(1)}, \dots, \varepsilon_{N_2}^{(N_2)} \right)$ с неотрицательными

компонентами и множества $D_N = \bigcup_{\substack{N_1 + N_2 = N, \\ N_1, N_2 = 1, 2, \dots}} D_{(N_1, N_2)}$ положим

$$\begin{aligned} \delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; D_N \right)_Y &\equiv \delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; D_N; F_1; F_2 \right)_Y = \\ &= \min_{N_1 + N_2 = N} \inf_{\left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right) \in D_N} \delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; \left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right) \right)_Y, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{где } \delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; \left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right) \right)_Y &\equiv \delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; \left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right); F_1; F_2 \right)_Y = \\ &= \sup_{(f_1, f_2) \in F_1 \times F_2} \sup_{\substack{|\gamma_1^{(1)}| \leq 1, \dots, |\gamma_1^{(N_1)}| \leq 1, \\ |\gamma_2^{(1)}| \leq 1, \dots, |\gamma_2^{(N_2)}| \leq 1}} \left\| u(\cdot; f_1, f_2) - \varphi_N \left(l_1^{(1)}(f_1) + \right. \right. \\ &\left. \left. + \gamma_2^{(1)} \varepsilon_{N_2}^{(1)}, \dots, l_1^{(N_1)}(f_1) + \gamma_1^{(N_1)} \varepsilon_{N_1}^{(N_1)}, l_2^{(1)}(f_2) + \gamma_2^{(1)} \varepsilon_{N_2}^{(1)}, \dots, l_2^{(N_2)}(f_2) + \gamma_2^{(N_2)} \varepsilon_{N_2}^{(N_2)} \right); \cdot \right\|_Y. \end{aligned}$$

Заметим, что при $\varepsilon_{N_1}^{(1)} = 0, \dots, \varepsilon_{N_1}^{(N_1)} = 0, \varepsilon_{N_2}^{(1)} = 0, \dots, \varepsilon_{N_2}^{(N_2)} = 0$ обозначения

$\delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; D_N \right)_Y$ и $\delta_N \left(\varepsilon_{(N_1, N_2)}; \left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right) \right)_Y$ соответственно заменим на

$$\delta_N(0; D_N)_Y \text{ и } \delta_N \left(0; \left(l^{(N_1, N_2)}, \varphi_N \right) \right)_Y.$$

Если $\{a_n\}_{n=1}^\infty$ – последовательность положительных чисел и $\{b_n\}_{n=1}^\infty$ – произвольная числовая последовательность, то запись $b_n \ll_{\alpha, \beta, \dots} a_n$ означает, что найдется постоянная $c(\alpha, \beta, \dots) > 0$, зависящая лишь от указанных в скобках параметров, для которой при каждом целом положительном n выполнено неравенство $|b_n| \leq c(\alpha, \beta, \dots) a_n$.

Если же $\{a_n\}_{n=1}^{\infty}$ и $\{b_n\}_{n=1}^{\infty}$ – две последовательности положительных чисел, то запись $b_n \succ_{\alpha, \beta, \dots} a_n$ означает, что одновременно выполняются соотношения $b_n \ll_{\alpha, \beta, \dots} a_n$ и $b_n \gg_{\alpha, \beta, \dots} a_n$.

В рамках приведенных обозначений и определений, задача оптимальной дискретизации решений волнового уравнения по неточной информации о начальных условиях в контексте К(В)П заключается в последовательном решении трех задач:

К(В)П-1. Находится порядок $\succ \delta_N(0; D_N)_Y \equiv \delta_N(0; F_1; F_2; D_N)_Y$ – информативная мощность набора вычислительных агрегатов D_N , с построением конкретного вычислительного агрегата $\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \in D_N$ такого, что

$$\delta_N \left(0; \left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \right)_Y \succ \delta_N(0; D_N)_Y.$$

К(В)П-2. Для вычислительного агрегата $\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \in D_N$ находится ненулевой вектор $\tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \equiv \left(\tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(1)}, \dots, \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)}, \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(1)}, \dots, \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} \right)$ с неотрицательными компонентами – предельная погрешность, соответствующая вычислительному агрегату

$\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \in D_N$, такой, что:

во – первых, $\delta_N \left(\tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}; \left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \right)_Y \succ \delta_N(0; D_N)_Y;$

во – вторых, $\overline{\lim}_{N \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N \left(\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}; \left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \right)_Y}{\delta_N(0; D_N)_Y} = +\infty$ для всех векторов

$\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \equiv \left(\eta_{\bar{N}_1}^{(1)}, \dots, \eta_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)}, \eta_{\bar{N}_2}^{(1)}, \dots, \eta_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} \right)$ с возрастающими к бесконечности положительными компонентами (здесь и всюду ниже)

$$\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \equiv \left(\eta_{\bar{N}_1}^{(1)} \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(1)}, \dots, \eta_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)} \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)}, \eta_{\bar{N}_2}^{(1)} \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(1)}, \dots, \eta_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} \right)$$

есть N – мерный вектор с неотрицательными компонентами).

К(В)П-3. Устанавливается массивность предельной погрешности $\tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}$: находится

как можно большое множество вычислительных агрегатов $\left(l^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \varphi_N \right)$ таких, что для каждого из которых при всех векторах $\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}$ с возрастающими к бесконечности положительными компонентами имеет место равенство

$$\overline{\lim}_{N \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N \left(\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} ; \left(l^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \varphi_N \right) \right)_Y}{\delta_N(0; D_N)_Y} = +\infty.$$

Различные конкретизации задачи дискретизации решений волнового уравнения и полученный результат. Задача К(В)П-1 при различных конкретизациях D_N, F_1, F_2, Y решена в работах [3] и [4]. В работе [3] изучена конкретизация $F_1 = W_2^{r_1}(0,1)^S$,

$F_2 = W_2^{r_2}(0,1)^S$, $Y = L^{q, \infty} (2 \leq q \leq \infty)$, $D_N = \Phi_N$. Здесь $\Phi_N = \bigcup_{\substack{N_1 + N_2 = N, \\ N_1, N_2 = 1, 2, \dots}} \Phi_{(N_1, N_2)}$, а

$\Phi_{(N_1, N_2)}$ есть множество вычислительных агрегатов $\left(l^{(N_1, N_2)} ; \varphi_N \right)$ с функционалами – тригонометрическими коэффициентами Фурье

$$l_1^{(1)}(f_1) = \mathfrak{F}_1(m_1^{(1)}), \dots, l_1^{(N_1)}(f_1) = \mathfrak{F}_1(m_1^{(N_1)}), l_2^{(1)}(f_2) = \mathfrak{F}_2(m_2^{(1)}), \dots,$$

$l_2^{(N_2)}(f_2) = \mathfrak{F}_2(m_2^{(N_2)})$ и функцией $\varphi_N \in \{\varphi_N\}_{L^{q, \infty}}$, $W_2^{r_1}(0,1)^S$ и $W_2^{r_2}(0,1)^S$ –

многомерные классы Соболева, $L^{q, \infty} \equiv L^{q, \infty}((0,1)^S \times [0; +\infty))$, $1 \leq q \leq \infty$ есть множество всех функций $g : R^S \times [0; +\infty) \rightarrow C$ таких, что для каждого $t \in [0; +\infty)$ функция $g_t(x) = g(x, t)$ как функция аргумента $x \in R^S$ является периодической с периодом 1 по каждой из своих S переменных и удовлетворяет неравенству $\|g\|_{L^{q, \infty}} \equiv \sup_{t \geq 0} \text{vrai} \|g(\cdot, t)\|_{L^q(0,1)^S} < +\infty (L^\infty \equiv C)$.

В работе [4] изучена конкретизация $D_N = L_N$, $F_1 = W_2^{\omega_{r_1}, \dots, \omega_{r_s}}(0,1)^S$,

$F_2 = W_2^{\omega_{\nu}, \dots, \omega_{\nu}}(0,1)^s$, $Y = L^{2, \infty}$. Здесь $L_N = \bigcup_{\substack{N_1 + N_2 = N, \\ N_1, N_2 = 1, 2, \dots}} L_{(N_1, N_2)}$, а $L_{(N_1, N_2)}$ есть

множество вычислительных агрегатов $\left(l^{(N_1, N_2)}; \varphi_N \right)$ с линейными функционалами

$l_1^{(1)}(f_1), \dots, l_1^{(N_1)}(f_1), l_2^{(1)}(f_2), \dots, l_2^{(N_2)}(f_2)$ определенные на линейной оболочке

рассматриваемых классов и функцией $\varphi_N \in \{\varphi_N\}_{L^{2, \infty}}$, $W_2^{\omega_{r_1}, \dots, \omega_{r_s}}(0,1)^s$ и

$W_2^{\omega_{\nu}, \dots, \omega_{\nu}}(0,1)^s$ – обобщенные классы Соболева (ω_{r_i} ($i=1, \dots, s$) и ω_{ν} есть функции типа

модуля гладкости порядка r_i и ν соответственно).

В работе [5] дано полное решение задач К(В)П-1, -2 и -3 при

$$D_N = \Phi_N, \quad F_1 = W_2^{r_1}(0,1)^s, \quad F_2 = W_2^{r_2}(0,1)^s, \quad Y = L^{2, \infty}((0,1)^s \times [0; +\infty)).$$

В настоящей работе при $D_N = \Phi_N$, $F_1 = H_2^{r_1}(0,1)^s$, $F_2 = H_2^{r_2}(0,1)^s$,

$Y = L^{\infty, \infty}((0,1)^s \times [0; 1])$ получен следующий результат:

Теорема. Пусть даны целое положительное число s и положительные числа

$$r_1 > 1 + \frac{s}{2}, \quad r_2 > 2 + \frac{s}{2}. \quad \text{Тогда для каждого } N = N_1 + N_2 \quad (N_1 = (2K_1 + 1)^s \quad (K_1 = 1, 2, \dots),$$

$$N_2 = (2K_2 + 1)^s \quad (K_2 = 1, 2, \dots)) \text{ справедливы утверждения К(В)П -1, -2 и -3:}$$

$$\mathbf{К(В)П -1.} \quad \delta_N(0; \Phi_N)_{L^{\infty, \infty}} \equiv \delta_N(0; \Phi_N; H_2^{r_1}(0,1)^s; H_2^{r_2}(0,1)^s)_{L^{\infty, \infty}} \asymp_{s, r_1, r_2}$$

$$\asymp_{s, r_1, r_2} N^{1/2 - \min\{r_1, r_2 + 1\}/s}, \quad \text{причем оценка сверху реализуется вычислительным}$$

агрегатом $\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right)$, определенным равенством

$$\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) = \sum_{m \in A_1} \bar{f}_1(m) \rho'_m(t) e^{2\pi i(m, x)} + \sum_{m \in A_2} \bar{f}_2(m) \rho_m(t) e^{2\pi i(m, x)},$$

где $\bar{N}_1 + \bar{N}_2 = N$, $\min_{\substack{N_1 + N_2 = N, \\ N_1, N_2 = 1, 2, \dots}} \left(\frac{1}{N_1^{r_1/s}} + \frac{1}{N_2^{(r_2+1)/s}} \right) = \frac{1}{\bar{N}_1^{r_1/s}} + \frac{1}{\bar{N}_2^{(r_2+1)/s}}$,

$$A_i = \{m \in Z^S : \|m\| \leq \bar{K}_i\}, (i=1,2).$$

К(В)П -2. Для вычислительного агрегата $\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right)$ вектор

$$\tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \equiv \left(\tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(1)}, \dots, \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)}, \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(1)}, \dots, \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} \right)$$

с компонентами $\tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(1)} = \dots = \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)} = \left(\bar{N}_1^{r_1/s + 1/2} \right)^{-1}$,

$$\tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(1)} = \dots = \tilde{\varepsilon}_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} = \begin{cases} \left(\bar{N}_2^{r_2+1} \right)^{-1}, & \text{если } s=1; \\ \left(\bar{N}_2^{(r_2+1)/2} (\ln \bar{N}_2)^{1/2} \right)^{-1}, & \text{если } s=2; \\ \left(\bar{N}_2^{r_2/s + 1/2} \right)^{-1}, & \text{если } s > 2 \end{cases}$$

является предельной погрешностью:

во-первых, $\delta_N \left(\tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}; \left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \right)_{L^{\infty, \infty} s, r_1, r_2} \asymp \delta_N(0; \Phi_N)_{L^{\infty, \infty}}$;

во - вторых, для любого вектора $\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \equiv \left(\eta_{\bar{N}_1}^{(1)}, \dots, \eta_{\bar{N}_1}^{(\bar{N}_1)}, \eta_{\bar{N}_2}^{(1)}, \dots, \eta_{\bar{N}_2}^{(\bar{N}_2)} \right)$ с

возрастающими к бесконечности положительными компонентами имеет место равенство

$$\lim_{N \rightarrow +\infty} \frac{\delta_N \left(\eta_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)} \tilde{\varepsilon}_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}; \left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right) \right)_{L^{\infty, \infty}}}{\delta_N(0; \Phi_N)_{L^{\infty, \infty}}} = +\infty.$$

К(В)П - 3. всякий вычислительный агрегат $\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \varphi_N \right) \in \Phi_{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}$ не может иметь

предельную погрешность большую (по порядку) предельной погрешности $\left(\bar{l}^{(\bar{N}_1, \bar{N}_2)}, \bar{\varphi}_N \right)$.

Список использованной литературы

1. Темиргалиев Н., Жубанышева А.Ж. Компьютерный (вычислительный) поперечник в контексте общей теории восстановления // Известия ВУЗов. Математика. -2019. -№1. –С. 89 – 97.
2. Жубанышева А.Ж., Темиргалиев Н. Информативная мощность тригонометрических коэффициентов Фурье и их предельная погрешность при дискретизации оператора дифференцирования на многомерных классах Соболева // Ж. вычисл. матем. и матем. физ. – 2015. -том 55. -№9. –С.1474– 1485.
3. Абикенова Ш., Темиргалиев Н. О точном порядке информативной мощности всех возможных линейных функционалов при дискретизации решений волнового уравнения // Дифф. уравн. -2010. -46:8. –С.1201-1204.
4. Абикенова Ш., Утесов А., Темиргалиев Н. О дискретизации решений волнового уравнения с начальными условиями из обобщенных классов Соболева // Матем. Заметки. - 2012. - 91:3. –С. 459-463.
5. Темиргалиев Н., Абикенова Ш.К., Жубанышева А.Ж., Таугынбаева Г.Е. Задачи дискретизации решений волнового уравнения, численного дифференцирования и восстановления функций в контексте компьютерного (вычислительного) поперечника // Изв.ВУЗов. Математика. -2013. -№8. -С. 86–93.

МРНТИ 27.23.17

ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУ ҚАҒИДАЛАРЫН АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Х.Т. ОТАРОВ, А.Б. ТУРЕБЕКОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада дифференциалданатын функциялар қасиеттерін анализ бастамалары есептерін шығару үшін қолдану үлгілері, әдістемелік нұсқаулар келтірілген. Атап айтқанда, берілген өрнектерді ықшамдау, өрнектерді көбейткіштерге жіктеу, тригонометриялық тепе - теңдіктерді дәлелдеу, косындыларды есептеу, теңсіздіктерді дәлелдеу, теңсіздіктерді шешу, теңдеулерді шешу, теңдеулер түбірлерін зерттеу есептерін функцияның қасиеттерін пайдалану арқылы шешу жолдары көрсетілген, яғни дифференциалданатын функциялар қасиеттерінің әр түрлі қолданылулары жүйелі түрде берілген. Сонымен қатар, әр түрлі өрнектермен берілген функциялар туындыларын табудың ыңғайлы, қолайлы тәсілдерін пайдалану жолдары ұсынылады.

Мақала функция туындысын қолдану мәселелері бойынша өз бетінше білім алушыларға әдістемелік көмекші құрал ретінде, сонымен қатар, мектеп мұғалімдеріне математика пәніне қызығушылықтары басым оқушылардың бойында шығармашылық қабілетін жетілдіру мақсатында қолдануға тиімді.

Тірек сөздер: функция, түбір, график, үзіліссіздік, туынды, теңдеу, теңсіздік, шешім.

Аннотация. В статье приведены образцы решения задач начал анализа спомощью свойств дифференцируемых функций и методические рекомендации к ним. А именно, наглядно продемонстрированы пути и способы решения задач с помощью свойств дифференцируемых функций по следующим темам: упрощение данного выражения, разложение выражения на множители, доказательство неравенства, решение неравенства, решение уравнения, исследование корней данного уравнения. Кроме того, указаны рациональные методы нахождения производных функций, заданных различными выражениями.

Статья в методическом плане может быть полезна лицам, самостоятельно изучающим вопросы применения производной функции, а также учителям средних школ при работе с учащимся для развития их творческих способностей и при их подготовке к различным конкурсам и олимпиадам.

Ключевые слова: функция, корень, график, производные, уравнение, неравенство, решение

Annotation. The article provides examples of the use of the properties of differentiated functions for the preparation of test case reports. Specifically, the methods of computing the given expression, classification of expressions by factor, trigonometric equilibrium proof, computation of inequalities, proof of inequalities, solving of inequalities, solving problems of equations of roots by methods of function properties are shown systematically, differentiating the properties of differentiated functions. In addition, it is recommended that you use the most convenient, convenient ways to find functional derivatives with different formulas.

The article is intended as a tool for self-help students on the use of the functional function, and is also useful for school teachers to improve the creative abilities of students with an interest in mathematics.

Key words: function, root, schedule, derivatives, the equation, inequality, decision

Дифференциалдық және интегралдық есептеулер оқытудың басты қиындықтарының бірі – университеттік курстардың толық формалды қатаңдығы мен математикалық тұжырымдамалардың көптеген техникалық және т.б ғылымдар өкілдеріне тән «қатанеместік» арасындағы шекараны дұрыс таңдай білу.

Дифференциалдық және интегралдық есептеу қағидаларын жақсы үйрету үшін оларды, алдымен, мұғалімнің өзі терең білуі тиіс. Бірақ, бұл мәселелерді университетте беру стилі мектептегіден өзгешеленетін болғандықтан мұғалім алдында университетте игерген мәліметтерін оқушыға меңгертетін материалдармен үйлестіруге байланысты әдістемелік сипаттағы қиындықтар туындайды.

Осы орайда, аталған бөлімнің негізгі ұғымдары мен қағидаларын теориялық және практикалық тұрғыда жоғары деңгейде оқыту үшін қажетті көмекші әдістемелік құралдардың болуы маңызды екені түсінікті.

Мұндай құралдар, әсіресе оқушыларды олимпиадалық, конкурстық т.б сайыстарға дайындау, арнаулы бағдарламалар бойынша тереңдетіп оқыту, қолданбалылық бағыттағы мәселелерді зерттеуге үйрету барысында өте пайдалы болады.

Мақалада мектеп математикасының теңдеулерді шешу, теңсіздіктерді шешу (дәлелдеу), өрнектерді көбейткіштерге жіктеу, қосындыларды есептеу, функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін табу сияқты мәселелері бойынша стандартты емес есептерін дифференциалданатын функциялар қасиеттерінің көмегімен шешудің типтік үлгілері келтіріледі және әдістемелік нұсқаулары беріледі.

1-мысал. $\frac{(y-z)^2}{(z-x)(x-y)} + \frac{(z-x)^2}{(x-y)(y-z)} + \frac{(x-y)^2}{(y-z)(z-x)}$ өрнегін ықшамдау керек.

Шешуі: x -ті айнымалы шама деп есептеп $f(x) = \frac{(y-z)^2}{(z-x)(x-y)} + \frac{(z-x)^2}{(x-y)(y-z)} + \frac{(x-y)^2}{(y-z)(z-x)}$ функциясын қарастырамыз. Туындысын табайық:

$$f'(x) = \frac{(y-z)^3(2x+y-z) + (z-x)^3(2y-x-z) + (x-y)^3(2z-x-y)}{(z-x)^2(x-y)^2(y-z)^2} = 0.$$

Бұдан шығатын: $f(x) = C$, мұндағы C тұрақтысы x -ке тәуелсіз, бірақ y -пен z -ке тәуелді болуы мүмкін. $x=0$ десек: $C = f(0) = -\frac{(y-z)^2}{zy} - \frac{z^2}{y(y-z)} - \frac{y^2}{z(y-z)} = \frac{y^3 - (y-z)^3 - z^3}{yz(y-z)} = 3$.

Яғни: $f(x) = 3$.

2-мысал. $x(y^2 - z^2) + y(z^2 - x^2) + z(x^2 - y^2)$; өрнегін көбейткіштерге жіктеу керек.

Шешуі: Берілген өрнекті $f(x)$ функциясы ретінде қарастырамыз:

$f'(x) = (y^2 - z^2) - 2xy + 2xz = (y-z)(y+z-2x)$. Ал $y+z-2x = ((y+z)x - x^2)'$. Сондықтан $f'(x) = [(y-z)((y+z)x - x^2)]$ Бұдан 2.5 пунктіндегі 2-ші тұжырымға сәйкес: $f(x) = (y-z)((y+z)x - x^2) + C$, мұндағы C тұрақтысы x -тан тәуелді емес, бірақ y пен z -ке тәуелді болуы мүмкін. Соңғы теңдік кез-келген x үшін дұрыс болғандықтан және $f(0) = yz(z-y)$ екенін ескерсек, мынаны аламыз: $yz(z-y) = 0 + C$, яғни $C = yz(z-y)$.

Сонымен,

$$f(x) = (y-z)((y+z)x - x^2) + yz(z-y) = (y-z)(xy + xz - x^2 - yz) = (y-z)(xy + xz - x^2 - yz) = (y-z)(y(x-z) + x(z-x)) = (y-z)(x-z)(y-x).$$

Демек, $x(y^2 - z^2) + y(z^2 - x^2) + z(x^2 - y^2) = (x-y)(y-z)(z-x)$.

3-мысал. $\cos^4 x - \frac{1}{8} \cos 4x = 2 \cos^2 x - \frac{1}{2} \cos 2x - \frac{5}{8}$; тепе-теңдікті дәлелдеу керек

Шешуі: Бүкіл сан осінде үзіліссіз $f(x) = \cos^4 x - \frac{1}{8} \cos 4x$ және

$g(x) = 2 \cos^2 x - \frac{1}{2} \cos 2x - \frac{5}{8}$ функцияларын қарастырайық

$$f'(x) = -4\cos^3 x \sin x + \frac{1}{2} \sin 4x = -\sin 2x, \quad g'(x) = -4\cos x \sin x + \sin 2x = -\sin 2x. \quad \text{Яғни:}$$

$f'(x) = g'(x)$. Демек $f(x) = g(x) + C$, $\forall x \in R$. Бұдан, $f(0) = g(0)$ екенін ескерсек: $C = 0$.

Сонымен $f(x) = g(x)$, яғни теңбе-теңдік дәлелденді.

4-мысал. $S = \frac{1}{2} + \frac{2}{4} + \frac{3}{8} + \frac{4}{16} + \dots + \frac{100}{2^{100}}$ қосындысын есептеу керек.

Шешуі: S өрнегін $a_1 + a_2 + \dots + a_{100}$ түрінде қарастырамыз.

Сонда $a_k = \frac{k}{2^k} = \frac{k}{2} \left(\frac{1}{2}\right)^{k-1}$, $k = 1, 2, \dots, 100$. Мынадай функция құрайық:

$f(x) = x + x^2 + \dots + x^{100}$, $x \in (0; 1)$. Оның туындысы $f'(x) = 1 + 2x + 3x^2 + \dots + 100x^{99}$ болғандықтан

$f'\left(\frac{1}{2}\right) = 1 + \frac{2}{2} + \frac{3}{4} + \dots + \frac{100}{2^{99}} = 2\left(\frac{1}{2} + \frac{2}{4} + \frac{3}{8} + \dots + \frac{100}{2^{100}}\right) = 2S$. Екінші жағынан, геометриялық

прогрессия формуласы бойынша: $f(x) = \frac{x^{101} - x}{x - 1}$ және; Сондықтан:

$$S = \frac{1}{2} f'\left(\frac{1}{2}\right) = 2\left(\frac{100}{2^{101}} - \frac{101}{2^{100}} + 1\right) = 2 - \frac{51}{2^{99}}.$$

5-мысал. Дөңгелек цилиндр формалы көлемі V -ға теңметалл банканың биіктігі мен табанының радиусы арасындағы қатыстар қандай болғанда банканы жасауға ең аз металл жұмсалады?

Шешуі: Цилиндрдің толық бетінің S ауданын цилиндр табанының r радиусының функциясы ретінде өрнектейміз. Егер H – цилиндр биіктігі болса, онда $V = \pi r^2 H$

формуласынан $H = \frac{V}{\pi r^2}$; Сондықтан: $S = 2\pi r^2 + 2\pi r H = 2\pi r^2 + \frac{2V}{r}$. Енді r - дің қандай

мәнінде $S(r) = 2\pi r^2 + \frac{2V}{r}$ функциясы ең кіші мән қабылдайтынын анықтау керек. Ол үшін

функцияның туындысын табайық: $S' = 2\pi \cdot 2r - \frac{2V}{r^2} = \frac{4\pi r^3 - 2V}{r^2}$ $S'(r) = 0$ теңдеуін шешсек:

$r = \sqrt[3]{\frac{V}{2\pi}}$. Бұл - функцияның жалғыз минимум нүктесі. Осы нүктеде функция өзінің ең кіші

мәнін қабылдайды. r - дің осы мәніне сәйкес биіктік: $H = \frac{V}{\pi r^2} = \frac{Vr}{\pi r^3} = \frac{Vr}{\pi \cdot \frac{V}{2\pi}} = 2r$, яғни

цилиндрдің биіктігі табанының диаметріне тең. Демек, берілген көлемді банка өндіруге ең аз материал жұмсалуы үшін банканың осьтік қимасын квадрат пішінді ету керек.

6-мысал. $e^x \leq 1 + xe^x$ теңсіздігінің барлық $x \geq 0$ үшін орындалатынын дәлелдейік.

Шешуі: $f(x) = e^x - (1 + xe^x)$ көмекші функциясын құрайық. $x \geq 0$ болғанда $f'(x) = -xe^x \leq 0$ болғандықтан, $y = f(x)$ функциясы $[0, +\infty)$ сәулесінде кемиді. $f(0) = 1$ екенін ескерсек, онда $f(x) \leq 0$, $x \in [0, +\infty)$ яғни $e^x - (1 + xe^x) \leq 0$.

7-мысал. $\left(\frac{1}{2}\right)^{x-7} + (\sqrt{x-5,3})^2 + 13,3 = \frac{x^2 - 2x + 1}{x-3} + x$ теңдеуінің түбірін табу керек.

Шешуі: Түрлендірулер арқылы теңдеуді мына түрге келтіреміз: $\left(\frac{1}{2}\right)^{x-7} + 8 = \frac{(x-1)^2}{x-3}$.

Сонда $x = 7$ теңдеудің түбірі болатындығын оңай байқауға болады. Басқа түбірлерінің болуы мүмкін емес екенін дәлелдейік. $y = \left(\frac{1}{2}\right)^{x-7} + 8$ функциясы кемімелі болғандықтан,

$y = \frac{(x-1)^2}{x-3}$ функциясының теңдеудің анықталу облысында, яғни $[5,3; +\infty)$ аралығында

өсетіндігін көрсетсек жеткілікті. Туындыны табайық: $y' = \left(\frac{(x-1)^2}{x-3}\right)' = \frac{(x-1)(x-5)}{(x-3)^2}$; Егер

$x \geq 5,3$ болса, онда $y' > 0$, яғни $y = \frac{(x-1)^2}{x-3}$ функциясы $[5,3; +\infty)$ -да өспелі. Демек, $x = 7$ - теңдеудің жалғыз түбірі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. В.А. Садовничий, А.С. Подколзин. «Задачи республиканских олимпиад по математике». –М: «Наука», 1978. – 412 с.

2. Э.Э. Гриншун, М.С. Якунина. «Задачи республиканских олимпиад по математике». - Алматы, «Рауан», 1993. – 278 с.

3. Х.Т. Отаров. «Математикалық анализ». – Алматы, 2012. -536 бет

ҒТАМР 27.01.09

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ КӨНЕ ЕСЕПТЕРІНІҢ ҰБТ ЕСЕПТЕРІМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ МЕН ОТАНШЫЛДЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ МАҢЫЗЫ

А.АМАНГЕЛЬДЫ¹, Е.АЛДАНОВ², Ғ. КАДИРОВА³

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

²Тұран-Астана университеті, Астана қ., Қазақстан

³РМК «Ақпараттық және есептегіш технологиялар институты», Алматы қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ұлы даланың көне есептерінің ҰБТ есептерімен сабақтастығы мен Отаншылдық тәрбие берудегі маңызы мақаласында математикаға қажеттілік пен бұл облыста алға жылжу үлкенді-кішілі практикалық сипаттағы мұқтажықтардың туындауымен байланысты етіп жазылған. Ұлы Даланың тұрмыстағы

мұқтаждық мәселелері де қандай да бір математикалық шешімін тауып отырған деуге болады. Және де Ұлбике ақынның өлең шумақтарын мысал арқылы математикалық сауаттылықпен ұштастырып, тұрмыс-тіршілігімізде ерекше рөл атқаратынын көрсетуге тырыстық. Алдағы уақытта Ұлы Даланың рухани мұрасы болып табылатын дүниелерді ұрпақ тәрбиесіне, оқу процесіне көбірек пайдалансақ, ғылымды меңгеруде ұлттық кодты басымды етуге себепші болады дегіміз келеді.

Түйін сөздер: Математикалық формула, тіктөртбұрыш, имитация, фольклорлық туындыны, математикалық талдау мен логика, ҰБТ есептері.

Аннотация. В статье "Преимственность древних задач Великой степи с расчетами ЕНТ и патриотическое воспитание" говорится, что потребность в математике и продвижение в этой области связано с возникновением больших и малых потребностей практического характера. Можно сказать, что проблемы бытовых нужд Великой Степи находят какое-то математическое решение. И мы попытались показать, что стихи поэта, в качестве примера, были объединены с математической грамотностью и играли особую роль в нашей повседневной жизни. Хотелось бы сказать, что в будущем духовное наследие Великой степи приведет к созданию национального кодекса в науке, если его больше использовать в образовательном процессе.

Ключевые слова: Математическая формула, прямоугольник, имитация, фольклорное произведение, математический анализ и логика, задачи ЕНТ.

Abstract. The article "Continuity of the ancient tasks of the Great Steppe with the calculations of the UNT and patriotic education" states that the need for mathematics and advancement in this area is associated with the emergence of large and small practical needs. It can be said that the problems of domestic needs of the Great Steppe find some kind of mathematical solution. And we tried to show that the poet's verses, as an example, were combined with mathematical literacy and played a special role in our daily life. I would like to say that in the future the spiritual heritage of the Great Steppe will lead to the creation of a national code in science, if it is used more in the educational process.

Keywords: Mathematical formula, rectangle, imitation, a piece of folklore, mathematical analysis and logic, tasks of the UNT.

Математиканың түпкі мазмұны – нақты мысалдар мен қойылған мәселелерде. Ұлы Далада туындаған есептер сол нақты мысалдар болса, біздің мақсатымыз әртүрлі тәсілдер жиынтығын қолданып математикалық формулаларға салу арқылы фольклорлық туындыны математика тілімен түсіндіру. Осылайша, оның жаңа теориямен сабақтастығын көрсету, математиканың бағыттарына сәйкестеп жүйелеп топтастыру.

Бұлай жасаудың да көздеген мақсаты бар. Ұлы Даланың әрбір мысалы кішігірім тарихи оқиға. Себебі олар тарихи оқиғамен немесе ұлттың тарихында ойып алар орны бар нақты тұлғамен байланысты айтылады. Сондықтан олар, бір жағынан, фольклорлық шығарма ретінде құнды болса, екіншіден, математикалық талдау мен логиканы қажет ететін жұмбағы бар есеп, ал үшіншіден, қазіргі ҰБТ-дағы математикалық сауаттылықта кездесетін есептермен ұқсас [1].

Әрине Ұлы Даланың осындай рухани мұраларын ұрпақтың білім алу процесіне пайдалансақ, нұр үстіне нұр болар еді! Себебі «Өз тарихына деген мақтаныш сезімін ұялатып, отаншылдық тәрбие беру мектеп қабырғасынан басталуға тиіс. ... Ұлт тарихын

санаға сіңіру барша қазақстандықтардың бойында өз бастауларына деген ортақтық сезімін қалыптастырады...». Сонымен бірге «Біздің мәдениетіміздің негізгі сюжеттерінде, кейіпкерлері мен сарындарында шекара болмайды, сол себепті оны жүйелі зерттеп, бүкіл Орталық Еуразия кеңістігі мен барша әлемде дәріптеуге тиіспіз». (Н.Назарбаев) [2].

<i>Сөзге шебер зор жігіт,</i>	<i>Алтыдан бірін сіміріп,</i>
<i>Сөзге шебер зор жігіт,</i>	<i>Орнына оның су құйып,</i>
<i>Ойға шебер боларсың?</i>	<i>Үштен бірін және іштім.</i>
<i>Ертеден келген бір есеп</i>	<i>Толтыра тағы су құйып,</i>
<i>Соны саған берейін</i>	<i>Іштім шалап жартысын.</i>
<i>Егер оны шеше алсаң,</i>	<i>Толтыра және су құйып,</i>
<i>Жеңдім сені демейін.</i>	<i>Тауыстым бәрін торсықтың.</i>
<i>«Ойға зерек нар жігіт</i>	<i>Айтшы енді зор жігіт,</i>
<i>Саналы» деп елейін...</i>	<i>Қаниша айран, су іштім?</i>
<i>Торсық тола айранның</i>	<i>Қайсысын сонда көп іштім?</i>

Бұл өлең шумақтары *Ұлбике есебі* деп аталып кеткен халықтық туынды. Мына есеп Елбасы келтірген шекарасыз сюжет деуге дәл келеді, себебі *Ұлбикенің* аузымен айтылса да, тұтас дүниенің қай түкпірінде болса да кездесуі мүмкін, ғылыми есептеулерге негізделген сюжет!

Ұлы Даланың өлеңмен түйін түйетін, логикасы мен зияткерлігі арқасында елге танымал болған қыздарының бірі *Ұлбике* ақын бір айтыста осындай жұмбақ есеп арқылы жеңіске жетіпті. Қарсыласы есеп жауабын таба алмаған соң *Ұлбике* мынадай жауап ұсыныпты:

Ұлбике жауабы

<i>Алтыдан бірі торсықтың-</i>	<i>Алты бөлік – бір торсық.</i>
<i>Болсын мейлі бір бөлік.</i>	<i>Жинақтай сонда айтқанда,</i>
<i>Үштен бірі дегенім-</i>	<i>Торсық тола айранмен</i>
<i>Болады сонда қос бөлік.</i>	<i>Торсық тола су іштім.</i>
<i>Жарты торсық – үш бөлік,</i>	<i>Айтып айтпай не керек-</i>
<i>Болады бәрі қосқанда,</i>	<i>Екеуін де тең іштім.</i>

Қазіргі Ұлттық бірыңғай тестілеу есептерінде мазмұны жағынан осындай ұлттық ерекшелігімізді дәріптемесе де, логикасы осыған мәндестері баршылық. Олардағы талабы бойынша сұйықтың концентрациясын, көлемін анықтауға тапсырмалар орындалуы керек. Ұлы Даланың мына есебі сол ҰБТ есептеріне машықтануға, логиканы дамытуға таптырмайтын жаттығулар десек болады.

Ал енді *Ұлбике* есебінің мазмұны бойынша, жұмбақ ішілген жалпы айран мен судың көлемін анықтауға беріліп отыр. Сондықтан айранға қосылған судың жалпы көлемін

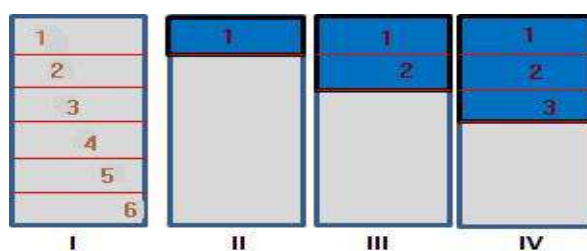
анықтау –есептің жауабын алуға мүмкіндік береді. Ұлбике өз жауабында осыны есепке алған.

Егер осы есепті қара сөзбен айтсақ, онда торсық тола айранның алтыдан бірі ішілгеннен кейін орнына су құйылады. Осыдан кейін торсықтағы айран мен су араластырылып шалапқа айналдырылады да, тостаған тола шалаптың үштен бірі қайтадан ішіледі. Осыдан кейін де торсыққа қайтадан су толтырылып тағы да шалап жасалады да, осы шалаптың жартысын ішіледі. Бұдан кейін торсыққа қайтадан толтыра су құйылады. Қайтадан шалап жасалады да, торсықтағы шалап түгелімен ішіледі. Сонда бастапқы торсыққа құйылған айран түгелдей ішілгенін байқауға болады. Сонда тек әрбір жолы араластырылып құйылып отырған су мөлшерін анықтап, оны ішілген айран мөлшерімен салыстыру керек болып тұр.

Есептің жауабын 1-суретке қарап отырып былайша талқылайық. Суреттегі шеткі сол жақтағы тіктөртбұрыш (I) имитацияланған айран толы болсын. Оны тең алты бөлікке бөлейік. Ал оның оңжағында екінші тұрған (II) тіктөртбұрыштың алтыдан бір бөлігі көк түс – судың имитациясы. Егер осылайша оңға қарай жылжи отырып әрбір жолы қалған шалап (ерітінді) үстіне құйылған судың мөлшерін сәйкес суреттерден (III) (IV) ала отырып, олардың жалпы қосындысы бастапқыдағы айран мөлшерімен тең болатынын байқауға болады. Яғни,

$$\frac{1}{6} + \frac{2}{6} + \frac{3}{6} = \left(\frac{1}{6} + \frac{1}{3}\right) + \frac{1}{2} = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1.$$

Жауабы: жалпы бір ыдыс (торсық) айран мен тағы бір ыдыс (торсық) су ішілді. Сондықтан, Ұлбике өз жұмбағының жауабын мазмұнға сәйкес дәл беріп отыр [3].

Сурет 1

Ұлбике есебі. 2-ші нұсқа. Бұл есептің өлеңмен айтылатын нұсқасы сақталмаған. Мүмкін сол Ұлбике ақынның бірінші есебі арқылы құрастырылған халық фольклоры болуы да мүмкін. Не болса да ел аузындағы әңгімеге қарағанда бұл есепті де Ұлбике айтыста келтіріпті дейді. Сондықтан бұл нұсқа да Ұлбике есебі аталып халық жадында сақталған.

Тең көлемде біріншісіне су, ал екіншісіне айран құйылған бірдей екі шараның біріншісінен 1 ожау су алынып екінші шараға құйылады. Әбден араластырып болған соң,

екінші шарадан 1 ожау шалап алынып бірінші шараға, яғни суға құйылады. Сонда бірінші табақтағы айран көп пе, әлде екінші табақтағы су көп бе? [4].

Ауызша шешу тәсілі.

Есеп шешуі түсінікті болу үшін бірінші шарада 9 ожау су, ал екінші шарада 9 ожау айран бар делік. Енді бірінші шарадан 1 ожау суды алып, екінші шараға құйып араластырсақ, онда 10 ожау шалап пайда болады. Сонда 2-ші шарадағы 10 ожау болатын шалаптың 1 ожауы су. Ендеше 10 ожау шалаптың 9/10-ы, яғни 9 ожау айран болады. Олай болса, осы шарадағы 1 ожау шалапта $9/10=0.9$ ожау айран және 0.1 ожау су бар.

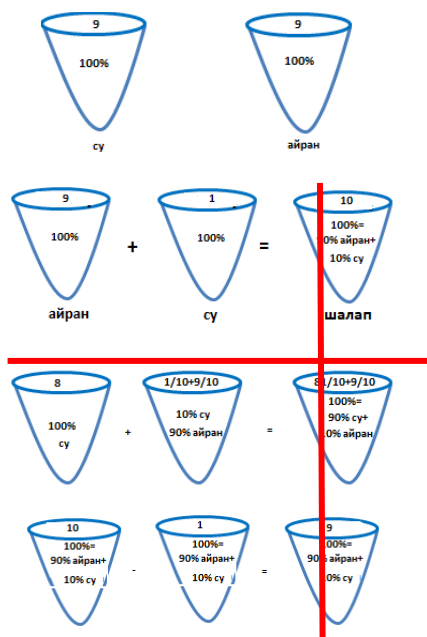
Енді осы 10 ожау шалап жасалған 2-ші шарадан 1 ожау шалапты 1-ші шараға құйсақ, онда енді 1-ші шарада 9 ожау шалап болады, тек құрамы бірінші шарадағы шалаптан басқаша. Оның 8 ожауы бастапқыдан қалған таза су, оған енді 2-шіден алынатын 1 ожаудың 0.1 ожауы қосылса, барлығы 8.1 ожау су, қалғаны -0.9 ожауы айран болып шығады. Сонда 1-ші шарадағы айран мен 2-ші шарадағы судың мөлшері бірдей деген сөз.

Осы айтылғандарды құрамына қатысты талдайық. 9 ожаудың 8-і таза су. Ал қалған 1 бөлігі 2-ші шарадан алынғандықтан, бұл 1 бөліктің 1/10 –і ғана су. Сонда 1-ші шарадағы 9 ожау шалаптағы судың мөлшері (концентрациясы):

$$8 + \frac{1}{10} = 8,1(90\%).$$

Осыған сәйкес осы 1-ші шарадағы айран мөлшері 0,9 ожау (10%).

Ал енді 2-ші шараға келсек, оның құрамының құрамы (концентрациясы) 1 рет (1 ожау су құйылды), мөлшері 2 рет өзгертілді (1 ожау су құйылды, содан кейін 1 ожау шалап алынды).

Сурет 2

Яғни оның құрамын осы амалдарды ескере отырып, зерттеу қажет. Ол үшін 2-суретті негізге ала отырып талдау жасайық.

Соңғы өзгерістен кейін 2-ші шарада 9 ожау шалап қалды. Бірақ шалаптың құрамы сол өзгеріссіз күйде $1/10$ бөлігі судан, $9/10$ бөлігі айраннан тұрады. Тоғыз ожаудың $1/10$ бөлігі су, ол: $\frac{9}{10} = 0,9(10\%)$ ожау, ал қалған $9/10$ бөлігі айран, ол: $\frac{9}{10} \cdot 9 = 8,1(90\%)$ ожау.

Сонымен, **есептің толық жауабын** келесі кестемен береміз:

Араластырылғаннан соң екі шарадағы су мен айран көрсеткіштері.

1 кесте бойынша осы есепке қатысты барлық сұрақтардың жауабын ала аламыз, соның ішінде: 1-ші ыдыстағы айран мен 2-ші ыдыстағы судың мөлшері бірдей -0,9 ожау. Бастапқы есептің **жауабы** да осы [5].

Кесте 1

№		1 ыдыс		2 ыдыс	
		Мөлшері (ш.б ожау)	Құрамы (концентрация-%)	Мөлшері (ш.б ожау)	Құрамы (концентрация-%)
1	айран	0,9	90	8,1	10
2	Су	8,1	10	0,9	90
	барлығы	9 ожау	100%	9 ожау	100%

Қорыта айтсақ, болашақта Ұлы Даланың рухани мұрасы болып табылатын дүниелерді ұрпақ тәрбиесіне, оқу процесіне көбірек пайдалансақ, ғылымды меңгеруде ұлттық кодты басымды етуге себепші болады дегіміз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҰБТ есептер жинағы. <https://testcenter.kz>
2. Президент Н.Назарбаевтың мақаласы: Ұлы Даланың жеті қыры. <https://kaz.zakon.kz>
3. Алданов Е.С. Байбеков С.Н. Ұлы Даланың ежелгі есептеріндегі математикалық идеялар мен физикалық шешімдердің өміршеңдігі мен құндылықтары. // «Дифференциалдық теңдеулер, анализ және алгебра мәселелері» VIII-ші Халықаралық ғылыми конференция материалдары, -Ақтөбе: 2018 ж. – 2-5 бет.
4. Математикалық сауаттылық. Жаңа формат ҰБТ <https://multiurok.ru/files/matiematikalyk-sauattylyk.html>
5. Ерсұлтан Абдихалиев және т.б. Математикалық сауаттылық: ҰБТ-ға дайындыққа арналған. Алматы: 2018ж. – 88 бет.

GTAMP 29.01.45

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА «LESSON STUDY» - ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

З.К. АЙМАГАНБЕТОВА¹, Ж.А. ЖУСУПОВА²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

²М. Әуезов атындағы №22 мектеп-гимназиясы

Аңдатпа: Мектеп мұғалімдеріне, педагогикалық жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, сондай-ақ жалпы оқырман қауымға арналған бұл мақалада мектепте оқыту мен оқу тәжірибесін дамытуға бағытталған Lesson Study тәсілін жоспарлау, қолдану және талдау, сондай-ақ аталған тәсілді қолдану нәтижесінде жинақталған білім мен дағдыларды әріптестерге тарату мәселелері қаралады. Lesson Study – мұғалім тәжірибесі саласындағы білімді жетілдіруге бағытталған, сабақтағы іс-әрекеттегі зерттеудің ерекше үлгісі болып табылатын педагогикалық тәсіл. Ол XIX ғасырдың 70-жылдарында Жапонияда бастау алып, осылайша Батыста қолданылатын «Іс-әрекеттегі зерттеу» тәсілінен 70 жыл бұрын қолданыла бастаған. Lesson Study-ге шараны бірлесе жоспарлап, өткізетін, қадағалайтын, оқыту мен оқуды талдай отырып, өз қорытындыларын қағаз бетіне түсіретін мұғалімдер тобы қатысады. Lesson Study циклін өткізу кезінде мұғалімдер оқыту тәжірибесіне жаңа әдістер енгізеді немесе оны жетілдіреді, кейін ашық Lesson Study өткізу немесе жұмыс сипатталған құжатты жариялау арқылы әріптестеріне таратады.

Түйін сөздер: Lesson study, бақылау, рефлексия, зерттеу әдістері, зерттеу, оқу процесі, рефлексия түрлері.

Аннотация: В статье, адресованном учителям школ, профессорско-преподавательскому составу и студентам педагогических вузов, а также широкой педагогической общественности, рассматриваются вопросы планирования, применения и анализа Lesson Study в школах, вовлечения учащихся в данный процесс, обобщения практических знаний и навыков, полученных в результате его использования. Lesson Study – педагогический подход, представляющий собой особую форму Исследования в действии на уроках, способствующую совершенствованию знаний в области учительской практики. Подход основан в Японии в 70-х годах 19-го столетия, опередив, примерно на 70 лет, используемый на Западе подход «Исследование в действии». Lesson Study предполагает участие группы учителей, совместно осуществляющих планирование, преподавание, наблюдение, анализ учения и преподавания, документирование выводов. При проведении цикла Lesson Study учителя могут модифицировать или совершенствовать различные педагогические подходы, которые затем обобщаются и транслируются коллегам посредством проведения открытых Lesson Study, либо публикации методических рекомендаций по его использованию.

Ключевые слова: Lesson study, наблюдение, рефлексия, методы исследования, исследования, учебный процесс, виды рефлексии.

Annotation: The article discusses the such issues as planning, implementation and analysis of Lesson study in schools, transfer of knowledge and practical skills to colleagues, obtained as a result of its implementation is discussed. The method book is addressed to the school teachers, higher education teaching personnel and pedagogical institutes students, as well as to a general public. Lesson Study (LS) is a highly specified form of classroom action research focusing on the development of teacher practice knowledge. It has been in use in Japan since the 1870 s. LS therefore pre-dates action research as we know it in the West, by some 70 years. LS involves groups of teachers collaboratively

planning, teaching, observing and analysing learning and teaching in 'research lessons'. They record their findings. Over a cycle of research lessons they may innovate or refine a pedagogical approach which will be shared with others both through public research lessons, and through the publication of a paper outlining their work.

Keywords: Lesson study, observation, reflection, research methods, research, educational process, types of reflection.

Lesson study-сабақтағы іс-әрекеттегі зерттеу нысанын сипаттайтын және оқытушы, мұғалім тәжірибесі саласындағы білімді жетілдіруге бағытталған педагогикалық тәсілдердің бірі. Білім беру саласындағы зерттеу мен әрекеттегі зерттеу арасындағы айырмашылық бар екенін атап өту қажет. Білім беру саласындағы зерттеу зерделенетін контекстен тыс ғылыми білімді қалыптастыруға бағытталған. Іс-әрекеттегі зерттеу сабақ беру және оқыту тәжірибесін жетілдіру мақсатында нақты жағдайда практикамен орындалады. Зерттеу барысында деректер жинаудың эмпирикалық әдісі қолданылады, ал білім беру саласындағы зерттеулер әдіснамалық тәсілдерге сүйенеді. Мектеп базасындағы іс-әрекеттегі зерттеу маман-практиктерге талдау жасау, ойлау және мектеп проблемаларын шешу үрдісі болып табылады.

Зерттеу әдістемесінің дайындығы ғылыми ізденіс логикасына орай жүргізіледі. Бұл әдістеме өте күрделі де сан қилы қызметтермен байланысты нысан болған білімдену процесін аса жоғары шынайылықпен зерттеуге мүмкіндік беретін теориялық және эмпирикалық әдістер тобынан құралады. Әдістердің тұтастай бір бөлігін қолдануда назарға алынған проблема жан – жақты айқындалады, оның біршама қырлары мен шектері түгелдей зерттеуден өтеді.

Сурет 1. Зерттеу әдістері

Педагогикалық зерттеу әдістерінің әдіснамадан өзгешелігі – бұл педагогикалық құбылыстарды зерттеу, олар жөніндегі ғылыми ақпараттарды жинақтап, заңдылықты байланыстар, қатынастарды анықтау, оның нәтижесінде ғылыми теория қалыптастыру мақсатымен жүргізілетін іс-әрекет жолдары мен тәсілдерінің өзі. Әдістер көп түрлі де сан қилы, бірақ біздің жағдайымызда физикада қолданылатын зерттеу әдістерін қарастырып отырмыз. Оларға бақылау, сауалнама, кәсіби сұхбат, құжаттарды зерделеу, рефлексия, кері байланыстарды жатқызуға болады.

Осы зерттеу әдістерінің ішіндегі ең маңыздысы ол – бақылау әдісі. Бақылау – зерттеу барысында дерек материал жинақтау мақсатымен қандай да педагогикалық құбылыстың назарға алынуы. Бақыланған құбылыстар міндетті түрде хатталады. Бақылау нақты нысанмен жете танысуға орай алдын ала белгіленген жоспар бойынша жүргізіледі [1].

Сабақта бақылау әдісінің ерекшелігі, ол зерттелетін құбылысты тікелей оның табиғи жағдайларында зерттеуге мүмкіндік береді, өйткені бұл құбылыс шынайы өмірде өтеді. Бақылау әдісі зерттелетін құбылыстардың табиғи барысына өзгерістер немесе бұзушылықтар енгізе алатын қандай да бір тәсілдерді пайдалануды болдырмайды. Осының арқасында бақылау әдісі зерделенетін құбылысты оның сапалық ерекшеліктерінің бүкіл толықтығы мен өмірлік шынайылығына тануға мүмкіндік береді.

Бақылау әдісінің негізгі ерекшеліктері келесі мысалды қарастырудан түсінікті болуы мүмкін. Оқушылардың сабақтарда оқу материалын оқу процесінде ойлау психологиялық ерекшеліктерін зерттеу кезінде зерттеуші мектептің тиісті сыныптарында түрлі сабақтарға қатысады, оларға жүйелі бақылау жүргізеді және зерттеуде қойылған сұраққа жауап беруге мүмкіндік беретін материалды жинайды. Бұл ретте бақылау мұғалімнің педагогикалық тәсілдеріне де (ол қалай көрсетеді және оқушыларға түсіндіреді), сондай-ақ алған білімдерінде мұғалім алдында есеп беретін оқушылардың өз жауаптарына да қатысты. Мұндай бақылау сөздік нысанда артықшылығы бойынша берілген материалды тіркеуге және жинауға бағытталатын болады.

Бақылаудың дұрыс ұйымдастырылған әдісі келесі ерекшеліктермен сипатталады [2]:

1. Зерттеуге жататын құбылыстар олар үшін әдеттегі жағдайларда, олардың табиғи ағымына қандай да бір өзгерістер енгізбестен байқалады. Бақылау фактісінің өзі зерделенетін құбылысты бұзбауы тиіс.

2. Бақылау зерттелетін құбылысқа тән жағдайларда жүргізіледі.

3. Бақылау арқылы материалды жинау зерттеу міндеттеріне сәйкес алдын ала жасалған жоспар бойынша жүргізіледі. Бұл зерттелетін құбылысқа тән объективті материалдарды іріктеуді жеңілдетеді.

4. Бақылау бір рет емес, жүйелі түрде жүргізіледі; байқаулардың саны мен байқалатын адамдардың саны елеулі нәтижелер алу үшін жеткілікті болуы тиіс.

5. Зерттелетін құбылыс әртүрлі, заңды өзгереді жағдайларда байқалуы тиіс. Мысалы, оқушылардың ақыл-ой шаршауын сипаттайтын фактілерді оқу күнінің кестесінде бірінші және соңғы сабақтарда бақылау қажет.

6. Бақылау нәтижелері нақты тіркеуге жатады: бақылау хаттамасы жүргізіледі, оған негізгі және ілеспе фактілерді сипаттайтын объективті көрсеткіштер жеткілікті толық енгізіледі.

7. Көптеген жағдайларда байқалатын құбылыстарды осы мақсат үшін кейде өте күрделі аспаптарды: хронометраж, фото - және киноға түсіру, магнитофондық жазбалар, стенографиялау және т. б. пайдалана отырып нақты бекіту тәсілдері қолданылады.

Бақылау жргізу үшін алдымен алдын ала жоспар жасалып, сол жоспар негізінде бақыланады. Оқу процесіндегі іс әрекетті жоспар бойынша бақылап, соңында рефлексия жүргізіледі.

«Рефлексия» сөзі латын тіліндегі «reflexio» – «артқа қарау» деген ұғымынан туындайды. Джон Дьюи рефлексиялық ойлауды былай сипаттайды: «Қандай да болмасын бір пікірді не білімнің ықтимал көрінісін олардың негіздерін ескере отырып белсенді түрде, толассыз және мұқият қарастыру, осының салдарынан туындаған қорытындаларды талдау»

Кесте 1 - Рефлексия түрлері

Рефлексия көңіл - күйдің эмоционалдық жағдайы	Рефлексия сабақтағы іс-әрекеттің көрнісі	Рефлексия оқу материалының мазмұны

Оқу процесін зерттеу кезінде бақылаулар жүргізу негінде дектер жинақталады. Деректер жинақтау әдістеріне қадағалау, сұхбат, сауалнама жатады. Дерекетр тек оқу процесі кезінде ғана алынады. Басқа дереккөздерді пайдалануға болмайды. Алынған деректерге міндетті түрде дәлелдер болуы кеерек. Қандай дәлелдемелер болуы керек туралы төменгі кестеде көрсетілген [3].

Кесте 2- Дәлелдемелер

Сауалнама	Сұхбат	Қадағалау
Тестілер және олардың нәтижелері	Фокус-топ	Фотосуреттер
Аудиожазбалар	Ақпараттық бюллетеньдер	Жоспарлар
Жиналыс хаттамалары	Күнделіктер	Портфолио
Бейнежазбалар	Мектеп кітапшалары	Баяндамалар
Бейресми әңгімелесулер	Жиналыстардың күн тәртібі	Суреттер
Мектеп саясаты	Мектептің веб-сайты	Суреттемелер
Хат алмасу – электронды хаттар, хаттар, телефон қоңыраулары	Рефлексиялық журналдар	Балалардың жұмыстары

Қорытындылай келе, мұғалім немесе оқытушы сабақ жоспарын ұстана отырып, сабақ өткізеді. Оқытушы, мектептегі мұғалім немесе сол саланың мұғалімі зерттеу сабағын бақылайды. Сабаққа шолу жасаған кезде сіз оған қатысуыңыз қажет. Сіз білім алушылар қалай оқитынын бақылай аласыз. Бірақ егер олар сабақты түсінбей қалса немесе сабаққа назар аудармаса, сіз оқушылармен немес студенттермен әңгімелеспеуге тырысуыңыз керек. Білім алушылармен әңгімелесу деген сөз сіз сабақты бұзып жатырсыз. Сіз бақылауға назар аударуыңыз керек. Сіз сабақты бақылаған уақытта сіз сабақ жоспарын алып, белгі қоюға тиіссіз. Бұған сізге төмендегі үлгілер көмектеседі.

Сабақ басында:

- Сабақ мақсаты анық
- Білім алшылар өздерін тәртіпті ұстайды
- Білім алшылар сабаққа назар аударады

Негізгі жұмыс: Оқытушы немесе мұғалім анық түсіндіреді • Оқытушы немесе мұғалім білім алшылар назарын өзіне тарта алады • Оқытушы немесе мұғалім мұғалім білім алшыларды өз ойларын білдіруге итермелейді. Оқытушы немесе мұғалім білім алшыларды терең ойлауға итермелейді • Оқытушы немесе мұғалім тақтаға анық жазады • Оқытушы немесе мұғалім топтық жұмысты орнымен қолданады • Оқытушы немесе мұғалім АКТ құралдарын тиісті түрде қолданады. Жұмыс парағы немесе басқа материалдарды тиімді түрде қолданады • Білім алушылар дұрыс нәрселерді жазып алады • Білім алушылар сабақты түсінеді • Білім алушылар өз пікірлерін айқын жеткізеді • Білім алушылар бірін-бірі тыңдай алады • Мұғалім Білім алушылардың сөзіне, сұрақтарына дұрыс жауап қайтарады • Сабақ қорытындысы мақсатқа сәйкес сабаққа бақылау жүргізгенде, сіз оқытушы, мұғалімге емес, білім алушыларға назар аударуыңыз керек [4]. Сабақ аяқталған соң рефлексия жасай тырып туындаған мәселені анықтап, оны шешу жолдарын іздеген жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жексенбаева Ү.Б. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру: әдістемелік құрал. – Алматы, 2006. - 32 б.
2. Дадли П., Lesson study: руководство: Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы». – Астана, 2013.
3. Бизязева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. – Псков, 2004. – 216 с.
4. Lesson Study (сабақты зерттеу) бойынша мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ-ның Педагогикалық шеберлік орталығы. – Астана, 2013.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCES

МРНТИ 76.01.05

БИОКЛИМАТТЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ МЕТЕОЛАБИЛЬДЫҚ АДАМДАРҒА ӘСЕРЛЕРІ

А.Ж. ЖҰМАБАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Қазіргі таңдағы ауа-райының күрт өзгерісі тірі ағзалардың тіршілік әрекетіне теріс әсер етеді. Сондықтан синоптикалық жағдайлардың негізгі заңдылықтарын, себептерін анықтауды қажет етеді және олардан сақтану, аурудың алдын алу өзекті мәселе болып табылады. Адамның денсаулығына ауа-райының келесі әсерлерін анықтауға болады: Индифферентті, яғни адамға әсер ете қоймайтын, әлсіз сезілмейтін ауа-райының өзгерістері. Тонустандыратын яғни ауа-райының өзгерістері адамға жақсы әсер етеді, қолайлы әсіресе асқынған оттегі жетіспеушілікте, артериальқ қысымның төмендеуінде, асқынған бронхитте. Қысылатын түр, ауа-райы күрт өзгерген кезде, салқындағанда. Бұл кезде артериальқ қысым жоғарлайды және оттегінің құрамы ауада жоғарылайды, сонда өзі де артериальқ қысымы жоғары адамдар қатты ауырсынып қалады, бас, жүрек ауырулары асқынады, өйткені қан тамырлары қысылады. Гипотензиялық түр, бұл кезде оттегінің ауадағы құрамы төмендейді, қан тамырлардың тонус азаяды, ал қан қысымы жоғары адамдар өзін жақсы сезінеді. Гипоксиялық түр, ауа райы жылынған кезде байқалады, ауадағы оттегінің құрамы азаяды, бұл күндері адамдардың қанында гипоксия, яғни оттегінің азаюы байқалады, әрине олар өзін жақсы сезінуі мүмкін емес. Бұл метеожағдайларда метеолабильдік адамдарда метеопатикалық реакциялар-биохимиялық және физиологиялық реакциялар бас миының жоғары вегетативтік орталықтарында пайда болады, әсіресе бұл қасиет бұрын көп ауырған адамдарда, гипертония, стенокардия, ревматизм ауруларынан кейін байқалады.

Кілт сөздер: биоклиматология, метеолабильды, метеология, антропогендік факторлар, индифферентты, тұмау, ангина, тонзиллит, гипотенция, гипертония, стенокардия.

Аннотация. Биоклиматические изменения погоды отрицательно воздействуют на организмы метеолабильных людей вызывая обострения хронических болезней, поэтому необходимо тщательно исследовать причины недомоганий и найти пути профилактики болезней. При индифферентном состоянии погоды организм не ощущает никаких колебаний артериального давления. При тонусном состоянии погоды хорошо себя чувствуют гипотоники люди с пониженным артериальным давлением.

При заморозках происходит избыток кислорода что приводит к повышению артериального давления, что отрицательно сказывается на здоровье гипертоников и обостряются сердечно-сосудистые заболевания. При гипотенциальном виде изменения погоды отмечаются понижение кислорода понижение тонуса сосудов в такой период гипертоники чувствуют себя хорошо, а у гипотоников наоборот ухудшается состояние здоровья. При потеплений отмечается понижение кислорода которое вызывает гипоксическое состояние при таком метеовоздействии у метеолабильных людей наблюдаются метеопатические реакции, биохимические и

физиологические реакции в вегетативных центрах головного мозга особенно при хронической гипертензии, стенокардий, ревматизме.

Ключевые слова: биоклиматология, метеолабильность, метеология, антропогенные факторы, индифферентные, грипп, ангина, тонзиллит, гипотензия, гипертензия, стенокардия.

Abstract. Bioclimatic weather changes adversely affect the organisms of meteo-labile people, causing exacerbations of chronic diseases, so it is necessary to carefully investigate the causes of ailments and find ways to prevent diseases. In indifferent weather conditions, the body does not feel any fluctuations in blood pressure. When the weather conditions are tonusy, hypotonic people with low blood pressure feel well.

When frost occurs, an excess of oxygen occurs which leads to an increase in blood pressure, which negatively affects the health of hypertensive patients and exacerbates cardiovascular diseases. With the hypotensional form of weather change, a decrease in oxygen is observed; a decrease in vascular tone during such a period of hypertension feels good, and in hypotensive patients, on the contrary, their health deteriorates.

With warming, a decrease in oxygen is observed which causes a hypoxic state during such meteorological effects in meteo-labile people there are meteoropathic reactions, biochemical and physiological reactions in the autonomic centers of the brain, especially in chronic hypertension, angina pectoris, rheumatism.

Key words: bioclimatology, meteolability, meteorology, anthropogenic factors, indifferent, flu, tonsillitis, tonsillitis, hypotension, hypertension, angina pectoris.

Қазіргі таңдағы ауа-райының күрт өзгерісі тірі ағзалардың тіршілік әрекетіне теріс әсер етуі ауа-райының күрт өзгерісінің негізгі заңдылықтарын, себептерін анықтауды қажет етеді және тірі ағзаларға тигізетін әсерін анықтау тигізетін әселерінің алдын алу өзекті мәселе болып табылады. Адам табиғатпен физикалық және рухани үздіксіз байланысқан, ол өз өмірін сақтап қалу үшін табиғатпен тұрақты қарым-қатынаста болады. Адам өзі өмір сүретін ортада белсенді қызмет атқарады. Адам өмір сүретін орта – биосфера, бірақ адам оның жаратылысына қарсы өз қолымен көп әрекет етеді, бұл өз кезегінде биосфера психикасына терең әсер етіп, оның тіршілігіндегі қалыптасқан тепе-теңдігін бұзады. Нәтижесінде адам өмір сүретін орта – табиғат, жасанды күйге еніп, соның салдарынан жойылуға бет бұруда. Соңғы кездері статистикалық мәліметтердің көрсетуі бойынша өнеркәсіптік өндірістер мен ғылыми-техникалық прогрестің дамуына қарай адам денсаулығында болатын түрлі өзгерістер көбейе түскен. Сондықтан кез келген әлеуметтік жүйе табиғи ортамен сәйкестікте өмір сүруі қажет және өзінің еңбек заты мен табиғатты пайдалану әдістерін, өзінің өндірісін табиғат мүмкіндіктеріне сай жүргізуі шарт. Табиғатпен санаспай өмір сүру адамның өмір-тіршілігіне, әсіресе денсаулығына көптеп әсер етіп, тіпті бұрын болмаған аурулардың пайда болуына жағдай жасап отыр. Ал, адамзат үшін ең басты байлық – денсаулық болып табылады.

Зерттеу жұмысымыздың басты мақсатында метеожағдайлардың тірі ағзаларға тигізетін әсерін және тірі ағзалар мен метеожағдайлар арасындағы байланысты анықтау

болды. Осыған орай алдағы қойып отырған зерттеу жұмысымыздың міндеттері: метеожағдайлардың қалыптасу заңдылықтарын зерттеп тірі ағзаларға тигізетін әселерін анықтау және олардың тигізетін әселерінің алдын алып сақтану шараларын ұйымдастыру болды. Зерттеу базасына Ақтөбе метеостанциясымен, Ақтөбе денсаулық бөлімінің №2 қалалық емханасы статистикалық анализдері алынып сарапталды. Бұл зерттеу жұмысымыздың ғылыми жаңашылдығы және практикалық маңыздылығының негізінде:

Ауа-райының күрт өзгерісінің негізгі заңдылықтарын, себептерін анықтау метеожағдайлардың қалыптасуын анықтау келесідей маңызды мәселелерді шешуге мүмкіншілік беру олар:

- антропогендік факторлардың табиғатқа қандай теріс әсер тигізетіндігін анықтау;
- қоршаған ортаның қазіргі таңдағы жағдайына баға беру;
- метеожағдайлардың тірі ағзаларға тигізетін әселерін анықтап олардың алдын алуға олардан сақтану шараларын ұйымдастыруға жағдай туғызумен бірге арулардың алдын алу;

Адамның денсаулығына ауа райының келесі әсерлерін анықтауға болады:

1) Индифферентті, яғни әсер ете қоймайтын, адам әлсіз ауа райының өзгерістерін сезе қоймайды.

2) Тонустандыратың – ауа райының өзгерістері адамға жақсы әсер етеді, қолайлы әсіресе асқынған оттегі жетіспеушілікте, артериалық қысымның төмендеуінде, асқынған тронхитте.

3) Қысылатын түр, ауа райы күрт өзгерген кезде, салқындағанда. Бұл кезде артериалық қысым жоғарлайды және O₂ ауадағы құрамы жоғарылайды, сонда өзі де артериалық қысымы жоғары адамдар қатты ауырсынып қалады, бас, жүрек ауырады, өйткені қан тамырлары қысылады.

4) Гипотенциялық түр, бұл кезде оттегінің ауадағы құрамы төмендейді, қан тамырлардың тонус азаяды, ал қан қысымы жоғары адамдар өзін жақсы сезінеді.

5) Гипоксиялық түр, ауа райы жылынған кезде байқалады, ауадағы оттегінің құрамы азаяды, бұл күндері адамдардың қанында гипоксия, яғни оттегінің азаюы байқалады, әрине олар өзін жақсы сезінуі мүмкін емес.

Биоклиматограмма дегеніміз – бұл әртүрлі синоптикалық жағдайлардың адам ағзасына әсерін көрсететін график.

Метеолабильдық – бұл метеожағдайларға организмдердің төтеп бере алмауы, әсіресе бұл қасиет бұрын көп ауырған адамдарда, тұмау, ревматизм ауруларынан кейін байқалады. Метеопатикалық реакциялар-биохимиялық және физиологиялық реакциялар бас миының жоғары вегетативтік орталықтарында пайда болады.

Зерттеу жұмысымыз барысында эксперимент жылдық мерзімдерде жасалды жазғы ыстық күндері және қысқы салқын күндері, эксперимент базасына Ақтөбе қалалық №2 поликлиникасының учаскесі алынды бірнеше күн бойы, жедел жәрдем бөліміне түскен мәліметтер жиналды, бұнда шағымданушы ауру адамдардың аты-жөні, жасы, жынысы, еңбек орны, шағымдары жазылып отырылды және абулаторлық бөлімінде жүргізілді, бұнда дәрігермен бірге қабылдауда отырып, шағымдармен келген адамдардың ауру тарихын, яғни анализін жазып, олардың ауру картасын зерттеп, аурулардың асқынған сәттерін климаттық жағдайлармен салыстырып отырдым, кейбір клиникалық анализдердің көрсеткіштерін алып, олардың сау адамдардың көрсеткіштерімен салыстырып, себептерін анықтадық.

Экспериментке 20 адамның келесі физиологиялық көрсеткіштері өлшенді:

а) Өкпенің физиологиялық жағдайларын анықтау үшін спирометрия әдісімен тыныс алу көлемін өлшеу, қосымша дем алу ауасы, өкпенің тіршілік сыйымдылығы анықтадық. Салқын күндері тыныс алу көлемдері өзгереді, бұны «полярылық ендікпе» дейді, бұның механизмін былай түсіндіруге болады: салқын ауаны кіргізбеу үшін бронхылар қысыла бастайды да тыныс алу көлемі азаяды, қосымша көлем қалдық ауаға айналады осылайша өкпелерде салқыннан сақталып қалады, бірақ осының салдарынан өкпенің желденуі көбейеді, яғни гипервентиляция туындайды, тыныс алқолиязы пайда болады, оттегіні қолдану көлемі азаяды, өйткені желдену - перфузиялық қатынастар бұзылады да қантамырлардың дидафузиялық қасиеті төмендейді, тыныс алудың төтеп беру, яғни компенсаторлық қасиеттері де төмендейді, тыныс алудың минуттық қасиеті жоғары болады. ӨТС-өкпенің тіршілік сыйымдылығы әдетте ер адамдарда 3500мл, ал әйел адамдарда 2500мл шамасында. Біздің зерттеулерде 12 ер адам және 8 әйел адам болатын. Ер адамдарда ӨТС төменгі көрсеткіштерге ие болды: 3 адамда-3500, 2 адамда-2500, 3 адамда-3200, 4 адамда-2800.

б) Жүрек қан-тамыр жүйесінің көрсеткіштеріне: қан қысымы мен жүректің қағысы, ЭКГ зерттеулері өлшенді. Кардиология бөлімдерінде перифериялық қан тамырлардың қарсы тұру деңгейі деген көрсеткішке зерттеулер жүргізілді, аурулардың көбісінде, яғни 20 адамның 16 да осы көрсеткіш жоғары болды. Осы күндері бөлімде екі адамда инфаркт ауруы байқалды, біреуінде өте ауыр түрі - бұл 58 жастағы ер адам, ал бір адамда жеңілдеу түрі, бұны ЭКГ зерттеуімен анықтады, бұл да ер адам 60 жаста. Метеожағдайлар себебінен жүректің генгемиялық ауруына шалдығуы мынадай схема арқылы жүреді

Эксперименттер емханаларда күндізгі стационарларында жүргізілді, бұнда емханаға түскен адамдардың (жүрек - қантамыр жүйесі бөлімшесінде және тыныс алу жүйесінің

бөлімшесінде) жатқан аурулардың ауру тарихы мен анализдері талданылды. Аурулар 2 топқа бөлінді:

I топ-60 жасқа дейінгілері 8 адам;

II топ-60асқан адамдар 12 адам.

Эксперимент №1. I-топтағы аурулардың қан қысымы өлшенді, тыныс алу жиелігі, спирография бұнда тыныс алудың негізгі көрсеткіштері. Өкпенің тіршілік сыйымдылығы өлшенді. Аурулардың артериялық қан қысымын, тыныс алу жиілігін өлшеу.

Экспериментке 20 адам қатысты. Нәтижелері мынадай болып шықты. Қаңтар айында ауа температурасы-25С, ауа қысымдығы - 766мм, ылғалдылық 57%, осындай ауа райы бірнеше күн болды.

Кардиологиялық бөлімде дәрігерлердің және менің зерттеулерім бойынша I-топтағы аурулардың пульсі, яғни жүрек соғысының жиілігі 90-92 шамасында, артериялық қысым 160/100 -4 адамда,140/90-3адамда,170/100-1 адамда.

Барлық зерттелушілердің тыныс алу жиілігі нормадан жоғары болып шықты , яғни 20-дан артық, әсіресе әйел адамдарда. Көрсеткіштері мынадай болып шықты.

Кесте1. Тыныс алу жиілігі

Эксперименттік топтар	Ер адамдар, 12 адам.	Әйел адамдар, 8 адам.
1-топ	60 дейінгі 8 адамда Гиперпноз: 24,28,32.	1-топ: 60 дейінгі 4. 28,32.
2-топ:	60 жоғары 4 адамда. Гиперпноз: 6,32,34.	2-топ: 60 жоғары. Гиперпноз;32,36.

Эксперимент №2. Салқын ауа райында, қол мен аяқтың температурасын өлшеу. Салқын ауа райында қол мен аяқтардың температурасы дененің басқа бөлімдеріне қарағанда басым болады, бұл жағдай қол мен аяқтардың жүректен алыс болуы және перифериялық қан айналымның төтеп беруіне, яғни қарсы тұруына байланысты. Әдетте дененің температурасың ересек адамдарда қолтық астында, тік ішекте, ауыз қуысында өлшейді. Сау адамның қолтық астындағы температурасы 36,5-36,7 С, ішекте 37-37,2 С, яғни жоғарылау ішкі мүше болғандықтан. Біздер температураны электрондық градусникпен қол мен аяқтың басында өлшеген болатынбыз. Төменгі кестеде дене температурасының көрсеткіштері көрсетілген (Кесте 2.)

Кесте 2. Дене температурасының көрсеткіштері

Ауа t	Мандай t	Кеуде t	Қол t	Аяқ t
16	33,0	33,2	27,2	23,9
17	33,2	33,3	27,8	24,7
18	33,2	33,4	28,9	26,6
19	33,3	33,6	29,3	26,8
20	33,4	33,6	30,4	27,0

II-топтағы аурулардың пульсі аурулардың жасы 60-тан асқан адамдар болғандықтан атеросклероз аурулары көбінесе байқалғандықтан 4 адамда-100-104 1мин, 4 адамда-98-102мин, ал 4 адамда 120 көрсетті, бұл сандар өте құбылмалы болды, тәуліктің бірінші бөлігінде, яғни таңертен аздау болса, кешке қарай жоғары болды.

Біздің өлшеулеріміз мынадай нәтижелерді көрсетті 20 адамның дене температурасы даладағы ауа температурасы -24С болғанда мынада көрсеткіштерге ие болды(Кесте 3).

Кесте 3. Салқын ауа райында, қол мен аяқтың температурасын өлшеу

Адамның саны	Мандай t	Кеуде t	Қол t	Аяқ t
5 адам	33,5-33,7	35,2-35,8	32,2-34,5	28-32,5
5 адам	33,3	34,9	30,4	27,8
10 адам	33,0	33,8	29,5	26,8

Қорытынды: дене температурасына қарағанда, қол мен аяқтың температурасы басым өзгереді, яғни төмендейді.

Эксперимент №3. Зәрдің көлемін өлшеу. Салқын ауада зәрдің көлемі жоғарылай бастайды, оның себебі терінің тер бездерінің жұмысының төмендеуінде және қан тамырларының қысылуында, осының салдарынан оларда қан қысымы жоғарылайды да, бүйректен қан айналым күшейіп зәрде көп бөлінеді. Сау адамдарда тәулігіне 1-1,5л зәр пайда болса, қысқы мерзімде және өзіде артериялық қысымы жоғары адамдарда зәр көбиді, яғни полиурия туындайды. Зерттелінген 20 адамның, 18-де полиурия байқалды, тәулігіне олардың зәрінің көлемі 1,5-1,8л жақындады, әрине бұл бірнеше адамда қант диабетінде болуына байланысты, бұл ауруда да полиурия болады.

Қазіргі кезде ғылыми-техникалық прогресс өте жақсы дамуымен бірге адамзаттың табиғатқа әсері де өсіп отырғаны мәлім, яғни климатология ғылымына арналған мәселелерді жан-жақты ғылыми тұрғыда зерттеу жұмыстарын жүргізуде маңызы артып келеді. Осы жүйеде адам мен қоршаған ортаның байланысы биологиялық және қоғамдық заңдылықтарға бағынатыны мәлім. Тірі ағзаларға әсер ететін факторларға тоқталып, олардың жүйелену негізі, жеке факторлардың дамуы мен бейімделу ерекшеліктеріне назар аударылған. Қоршаған орта мен табиғатта өтіп жатқан құбылыстар мен үрдістердің біртұтастығын, заңдылықтарымен өзара байланысын, тірі ағзаларға тигізетін әсерлері ғылыми тұрғыдан қарастырылған.

Метеожағдайлардың қалыптасуына жер ендігі, биікігі, жамылғысы, тағы басқа географиялық жағдайлар тікелей әсер етеді. Климаттық факторлардың ықпалы мезгілдік аурулардың туындауына себеп болуы мүмкін. Бұған мезгілдік ауруларға көбінесе суық тиюден пайда болатын- тұмау, ангина, тонзиллит т.б. жатады. Бұл аурулардың максималды көбеюі күз-қыс және ерте көктем периодтарында байқалады. Пневмониямен ауыратын

балалардың ең көп саны қаңтар мен сәуір айларына сәйкес келеді, өйткені тропиканың бұзылысына, ағзаның тез суық тиюіне әкелетіні ауа райының жылдам өзгертін уақытына сәйкес келеді. Көп созылмалы аурулар - бір уақытында өршиді, мысалы гипертония, стенокардия т.б. ақпан-наурыз, және қазан айларында ауру санының максималды жиілеуі байқалады. Қарашадан мамырға дейін жүрек-тамыр жүйесінің аурулары өршиді. Аурулардың санының мұндай жоғарлауы метеожағдайлардың тез өзгеруімен түсіндіріледі. (ағзаның бұл кездегі бұзылысын метеротроптық ауруларға жатқызады).

Метеожағдайлардың тірі ағзаларға тигізетін әсерлері алдын-алуда, техникалық және санитарлы-гигиеналық шаралардың маңызы зор. Жұмыс орындарында салқындату және вентиляциялық қондырғыларды, жеке қорғану құралдары қолданылады. Ыстық цехтарда сүтүз балансын қалпына келтіретін сусындар мен тағам рационы тағайындалады, сондай-ақ жұмыскерлердің медициналық байқаудан өтуі маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Жұмабекова Б.К., Жаппарова Б.Т., Ғазалиева М.А. Кәсіби аурулар бойынша дәрістер курсы // Научный журнал университета. Серия № 6. - Қарағанды, 2007ж. – 110 с.
2. Акимова Т.А., Хаскин В.В.Экология - М., издательский центр ЮНИТИ,1998 – 133 с
- 3.Бейсенова А.С., Шілдебаев Ж.Б., Саутбаева Г.З. Экология - Алматы, издательский центр Ғылым, 2001 – 200 с
- 4.Тарасов А.О. Экология және табиғатты қорғау - М., издательский центр ЮНИТИ 1990 – 430 с
5. Байсенова А.С., Шилдебаева Ж.Б., Саутбаева Г.З.Экология. – Алматы: издательский центр Ғылым, 2001. 350 с.

ҒТАМР 31.01.45

ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА ТІРЕК СЫЗБА НҰСҚАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

С.М. КӨГІСОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың өз бетімен білім алуында тірек сызба нұсқаларды қолдану арқылы, оқу процесінің дұрыс даму ықтималдылығын арттыруға болатындығы жазылған.

Тірек сызбалар оқу материалын тұжырымдап жүйелеуге, оқушылардың білім деңгейіне орай, даралық ерекшеліктеріне сай, олардың әр түрлі әрекетін ұйымдастыруға жағдай туғызады. Тірек сызбаларын қолданғанда жұмыс уақыты үнемделеді. Үнемделген уақытты, қосымша жаттығуларды орындауға, қиын тапсырмаларды қайталауға, өткен тақырып көлемінде оқушылардың білімін тексеруге пайдалануға болады.

Тірек сызбалар дегеніміз баяндауға арналған материалдың бейнелік жоспары, ол бір-бірімен байланысты негізгі сөздерден, шартты белгілерден, суреттен немесе ойға тірек болатын басқа көзге ілінетін белгілерден тұрады. Бұл әдіс ойлау әрекетін белсендіріп, өтілген материалдың ойда берік сақталуына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Тірек сызба нұсқалар, ақпараттық блоктар, геометриялық форма, тірек белгілері, ойын элементі, химиялық элемент, шығармашылық жұмыс.

Аннотация. В этой статье рассматриваются некоторые методы обучения химии. Большое значение для развития познавательной деятельности учащихся имеют индивидуальная самостоятельная работа с помощью опорных схем. С помощью опорных схем можно систематизировать учебного материала, а также учитывая личной особенности каждого ученика, организовать различные деятельности учащихся. С помощью опорных схем можно сэкономить время. Экономленное время можно использовать для выполнения дополнительных заданий, при повторение сложных заданий, а также при опросе домашнего задания. Опорная схема - это предназначенное для сообщение образные планы материала. Опорная схема состоит из основных слов связанные между собой, а также из условных знаков, рисунков. Этот метод активизирует мышления учащихся, а также помогает для прочного запоминания пройденного материала.

Ключевые слова: Опорная схема, информационный блок, геометрическая форма, опорный знак, игровые элементы, химический элемент, творческая работа.

Annotation. This article is discussed some of the methods of teaching chemistry. The great importance for the development of cognitive activity of students are the individual independent work with the help of reference schemes.

It is possible to systematize educational material with the help of reference schemes, as well as taking into account the personal characteristics of each student, to organize various activities of students. Using reference circuits, you can save time. Saving time you can used to perform additional tasks, when repeating complex tasks, as well as when interviewing homework. The reference scheme is the figurative plans of the material intended for the message. The reference scheme consists of basic words related to each other, as well as conventional symbols, drawings. This method is activated the thinking of students, and also helps to memorize the material covered

Keywords: Reference scheme, information block, geometric shape, reference sign, game elements, chemical element, creative work.

Оқушылардың өз бетімен білім алуында тірек сызба нұсқаларды қолдану, оқу процесінің дұрыс даму ықтималдылығын арттырады. Тірек сызбалар - көптеген мұғалімдер үшін оңтайлы оқыту құралы.

Оқу – тәрбие жұмысын белсендіруде көптеген инновациялық оқыту әдістері ұсынылғаны белгілі. Дегенмен олардың қолданылуы материалды баяндаудың ақпараттық сипатымен шектеліп қалады. Барлық педагогикалық әдіс тәсілдер оқушының белсенді танымдық әрекетін қалыптастыруға, оқу материалын ой елегінен өткізіп, өңдеуге, алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуіне бағытталуы керек.

Тірек сызбалар оқу материалын тұжырымдап жүйелеуге, оқушылардың білім деңгейіне орай, даралық ерекшеліктеріне сай, олардың әр түрлі әрекетін ұйымдастыруға жағдай туғызады. Тірек сызбаларын қолданғанда жұмыс уақыты үнемделеді. Үнемделген

уақытты, қосымша жаттығуларды орындауға, қиын тапсырмаларды қайталауға, өткен тақырып көлемінде оқушылардың білімін тексеруге пайдалануға болады.

Тірек сызбалар дегеніміз баяндауға арналған материалдың бейнелік жоспары, ол бір-бірімен байланысты негізгі сөздерден, шартты белгілерден, суреттен немесе ойға тірек болатын басқа көзге ілінетін белгілерден тұрады. Қысқаша бейнелік түрде берілген ақпаратты кез келген оқушы мұғалімнен кейін оңай бүктеп, оңай жаза алады. Бұл әдіс ойлау әрекетін белсендіріп, өтілген материалдың ойда берік сақталуына мүмкіндік береді.

Тірек сызбаларын құрудың негізгі кезеңдерін бөліп көрсетейік:

1. Берілген тақырып бойынша оқу жоспарын талдау, оның мазмұнының негізін таңдау, оны бөлімдерге жіктеу. (ақпарат блоктарын бөліп көрсету);

2. Әрбір блоктағы тірек түсініктерін анықтау, оларды қысқа арнайы формада бейнелеу. Ол жалпыға белгілі немесе арнайы белгілер болуы мүмкін. Негізгі шарт: қысқа әрі нұсқа, көрнекі, мәтіндік ақпарат неғұрлым аз болғаны жөн. Жаңа терминдер толық жазылу керек.

3. Кодталған түсініктерді блоктарға жинақтау, ірі блокқа геометриялық форма таңдау (блоктар бір-бірінен мөлшері мен формасы жағынан айырылады);

4. Мазмұнына байланысты кодталған түсініктерді қағаз бетінде логикалық реттілікпен орналастыру (ара қашықтығы нақты әрі дәл);

5. Тірек сызбаларының негізгі ерекшелігі бояуларының түрлі түсті болуында [1].

Тірек сызба белгілер сабақтың негізгі құрам бөлігі ретінде қолданылады. Мұнда негізінен мына мәселелерге назар аударған жөн.

1) Тірек – сызба белгілерін пәнді жүргізудің басынан бастаған жөн.

2) Мүмкіндігінше барлық сабақтарда пайдалану керек.

3) Сызбанұсқаға оқушылармен бірге талдау жүргізіп отыру. Сызбанұсқаларды (схемаларды) оқушылардың қатысуымен талдау керек.

4) Оқушылардың белгілі тақырыпқа сай сызба белгі даярлауға негізделген өзіндік жұмыс жасауына мүмкіндік беру.

5) Оқушының топпен және екі – екіден жұмыс жасауына мүмкіндік беру.

Тірек - сызба технологиясының ерекшелігіне тоқталсақ:

Бірінші ерекшелігі – нақты дәл есептелген оқу процесін құра білу.

«Тірек белгілері дегеніміз – ойынның элементі, уақыт үнемділігі және бала психологиясын қызықты құбылысқа бағыттау. Бірақ ең басты мақсат – берілген тақырыпты логикалық байланыстар негізінде оқушының түсінуі мен ұзақ уақыт есте сақтауы»

Екінші ерекшелігі – уақыт үнемділігі. Мысалы, белгілі бір тақырыпты түсіндіру барысында бірнеше тақырыпты жинақтап, ықшамдап бір-екі тірек белгілеріне сыйдыруға болады. Бұл әдістеме қазіргі күнге дейін құндылығын жойған жоқ.

Трек – сызба әдісінің негізгі сатылары:

1. Мұғалімнің материалды ашық түрде, түрлік -эмоционалды түсіндіру (сұрақтар блогын құру);

2. Негізгі ұғымдар мен олардың арасындағы логикалық өзара байланысты түсіндіру, оқу материалдарын көмекші плакаттармен дыбыстау;

3. Әрбір оқушы өз дәптерлеріне желімдейтін тірек белгілерін игеру;

4. Үй жағдайында оқулық пен тірек белгілері парағымен жұмыс;

5. Келесі сабақта тірек белгілерін жазбаша көрсету;

6. Тірек белгілері бойынша жауаптар;

7. Алдыңғы игерілген материалды үнемі қайталап, тереңдетіп оқыту[2];

Тірек сызбалары - оқыту мен тәрбие процесінде бір ғана емес, бірнеше дидактикалық міндеттерді шешетін тиімді құрал. Оқытудың көкейкесті мәселелерінің бірі оқу материалын жалпылаудың тиімді, ұтымды жолын табу. Жалпылау үздіксіз кеңейіп отырған ақпараттар ағымында негізгіні бөліп көрсетуге, білімді жүйелеуге, оқушылардың ойлау әрекетін дамытуға жағдай жасайды. Химиядан қорытынды сабақтар өткізу кезінде немесе жаңа материалды өткізу кезінде тірек белгілерін қолданудың тиімділігі өте жоғары болады. Оқушылардың танымдық қабілеті оқу материалын тікелей қабылдауға, ой елегінен өткізуге, есте сақтауға және іс-тәжірибеде қолдануға негізделген. Бұл процестер естумен көре отырып қабылдау қапталдаса жүргенде тиімді болмақ. Ендеше осындай есту және көру анализаторларының бірлесуі тірек белгілерін тиімді қолданғанда іске асары сөзсіз. Тірек сызбаның маңызы:

1) Тірек сызбалары әрбір сабақтағы оқушылардың дайындық деңгейін анықтауға, тексеруге мүмкіндік береді. Әр типтік сабақта олар естерінде тірек сызбаларын жаңғыртады, нәтижесінде олардың біліміндегі жеткіліксіз жақтары анықталып, білмеген жерлері белгілі болады.

2) Сабақтың аяғында оқылған материалды бекіту үшін тірек сызбасын тез қарастырып шығамыз. Осы уақытқа дейін тірек сызба беті оқушыларға ешқандай мәлімет бермесе енді әдістемелік тәсілге орай енді негізгі ақпарат көзі болып табылады. Екінші рет қайталаған кезде әрбір мәндік бөлім оқушылар санасында белгілі блокқа сәйкес қайта жаңғырып алғашқы ақпаратты қабылдағанына қарағанда тереңдеп беки түседі.

3) Өткен сабақтағы тірек сызба оқытушыға жалпылай қайталау кезінде көмекке келеді, ал жаңа материалды өту тірек сызбаның жаңа бетінен басталады. Тірек сызба сабақты әңгімелесу әдісімен өткізгенде оның реттілігін көрсетіп, жол нұсқайды. Оқытушының сабақты түсіндіруі жеңілдеп, зияттылық шиеленісі төмендейді.

4) Үй тапсырмасын орындағанда, оқушылар оқулықтың берілген тақырыбын оқу кезінде тірек сызбалар мәтіннің мәнін түсінуге жағдай туғызады. Оқушының еңбегі көбірек өнімді болады.

5) Оқушы әр бір сабақ сайын оқулықтың мәтінін тірек схемасымен салыстыратындықтан, оқулықпен өз бетімен жұмыс істеу жағдаяты туындайды. Ұзақ уақыт тәжірибеден өту барысында оқушыға таныс емес мәтінмен жұмыс істеу дағдыға айналады.

6) Белгілі уақыт өткен соң оқушылар өздері де тірек сызбасын құратындай жағдайға жетеді. Мұғалім кем дегенде тоқсанына екі рет тірек сызбасын құруға өз бетімен тапсырма береді. Нәтижесінде оқушылар мәтінді мағаналы талдау жасап та қоймай, оны тірек формасы түрінде кодтауға дағдыланады. Жыл өткен сайын оқушылар бойында кейіннен өмірде, оқуда керегіне жарататын икемділік қалыптасады.

7) Тірек сызбасы кез келген жағдайда көрнекілік рөлін атқарады. Процесті немесе құбылысты белгілік формада болсын көре білуге мүмкіндік береді. Тірек сызбаларын қолдану ойлау әректін белсендіріп, оқу материалын берік есте сақтауға жағдай жасайды.

Сабақтың мақсатына байланысты тірек сызбалары әр түрлі жолмен қолданылуы мүмкін. Яғни, жаңа сабақ түсіндіргенде жаңа материалды түсіндіру үшін, немесе сабақты бекіту кезінде қолданылады. Сол сияқты белгілі бір тарауды аяқтаған соң қорытындылаушы ретінде қолдануға болады.

Тірек сызбалары тақырыптарды біріктіруге мүмкіндік береді.

1.Тақырыптарды біріктіру оқу уақытын үнемдеуге жағдай туғызады. Үнемделген оқу уақыты жаттығу жұмыстарын жүргізуге, қиын реакция теңдеулерін теңестіруге, сандық есептер шығаруға, шығармашылық тапсырмаларды орындауға және бірыңғай ұлттық тестілеуге әзірленуге қолданылады.

2. Оқу материалы екі қайтара түсіндіріледі:

- а) бірінші рет көрнекіліктерді қолдану арқылы;
- б) екінші рет қысқаша тірек конспектісі бойынша.

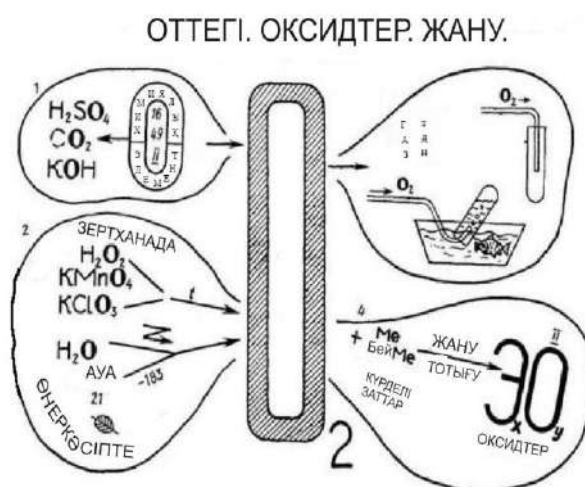
Сабақ үстінде тірек сызбаларын қолдану оқушылар бойында өз күшіне деген сенімділіктің пайда болуына жағдай жасайды. Себебі енді олар қиын деген жұмыстың өзін қиналмай орындайтын болады. Дәстүрлі оқытуда кездесетін сыбырлау, көшіру сияқты көлеңкелі жайлар бой көтермейді [3].

Тірек сызба әдісіне мысал ретінде қорытынды сабақ: «Оттегі. Оксидтер. Жану» тақырыбының құрылымын қарастырайық.

Оттегі – химиялық элемент (салыстырмалы атомдық массасы, валенттілігі, химиялық формуласы, химиялық және физикалық қасиеттері, оксидтер); оттегін алу және биологиялық рөлі, қолданылуы.

Мазмұнға орай тірек сызбаларың келесідей блоктарын бөліп көрсетуге болады:

- 1.Оттегі химиялық элемент ретінде;
- 2.Оттегіні алу;
- 3.Оттегінің физикалық қасиеттері;
- 4.Оттегінің химиялық қасиеттері;

Сурет 1. Оттегі, оксидтер, жану

Тірек плакатының бірінші блогында оттегінің химиялық таңбасы белгіленген, оның ішіндегі (16,49,II) цифрлары атомдық массаны, табиғатта таралуын, валенттілігін көрсетеді.

Химиялық белгіден тараған бағдаршалар құрамына оттегі кіретін күрделі қосылыстар формуласын және жай зат O_2 -ні көрсетеді. Жай зат оттегінің таңбасы ортада үлкен етіп, басқа блоктармен байланыстырылып берілген. Ол блоктар оттегін алуға, физикалық және химиялық қасиетіне арналған.

Барлық блоктардағы оттегінің таңбасы айқын бояумен көрсетілген.

Екінші блокта оттегін зертханада алу әдістері схема түрінде көрсетілген. Жасыл жапырақтың суреті оттегінің табиғатта айналымында жасыл жапырақ қандай рөл атқаратынын көрсетеді.

Оттегінің физикалық қасиеттерін оқу кезінде оқушылар кәдімгі жағдайда оттегі түссіз, иіссіз, ауадан аздап ауыр газ екенін білуі керек. Оттегінің суда еруі айтарлықтай емес. Осыған байланысты үшінші блокта газ одан кейін Т, Д, И (түссіз, дәмсіз, иіссіз) әріптері

жазылып, үстінен сызылған. Одан төменірек оттегін зертханада су астында жинап алу әдісі көрсетілген. Оттегі суда аз ерігенімен балықтардың тыныс алуы үшін жеткілікті.

Ал төртінші блокта «тотығу», «оксидтер» тірек түсініктері бөлініп көрсетілген. Оттегінің жай және күрделі заттармен әрекеттесу сызбасы, сол сияқты жалпы түрде оксидтер формуласы берілген.

Оттегінің қолданылуы жайлы білімді кітапта берілген сызбанұсқа арқылы жүргізген оңтайлы. Сондықтан оны жеке блок ретінде бөліп көрсетпейміз.

Берілген тірек сызбаларымен жұмыс істеуді ұйымдастыру нұсқалары қандай болмақ? Сабақтың мақсатына орай ол әр қилы болады. Оны жаңа материалды түсіндіру кезінде немесе оны бейнелеу кезінде, сабақты бекіту кезінде сол сияқты материалды қорытындылау уақытында қолдануға болады. Жұмыс кезінде жеке блоктарды жинақтап біріктіруге немесе бірінен екіншісіне көшіруге болады.

Оқытушы тірек сызбасын қалай беру формасын өзі таңдайды. Алғашқы сабақтарда үлкен әсем безендірілген плакаттар қолданған дұрыс. Кейіннен тақтадағы суретті, кодопенканы қолдануға болады. Егер мектепте интерактивті тақтамен жабдықталған кабинет болса соны қолдануға болады. Тірек сызбамен бір –екі рет түсіндірген соң оқушыларға олардың кішірейтілген нұсқасын таратып береді. Осындай таратпа материалдарды қолдана отырып оқушылар оқытушының арнайы әзірлеген жеке тапсырмаларын орындайды, тірек сызбасының мазмұнын қайта жаңғыртады, мысалдар келтіреді, негізгі теориялық жағдайларды нақтыландырады [4].

Сонымен тірек сызбасы оқу материалын жүйелеп, жалпылауға, оқушылармен дайындық деңгейіне орай әр текті әрекет түрлерін ұйымдастыруға жағдай жасайды. Тірек сызбалары оқушылармен шығармашылық жұмыстар жүргізуге де мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шаталов В.Ф. Куда и как исчезли тройки. -М., Педагогика, 2012. – 352 б
- 2.Гузик Н.П. Учись учиться. -М. Просвещение, 2006. -258 б
- 3.Құрманалиев М.Қ.Химияны оқытудың қазіргі технологиялары.Оқу құралы. –Алматы, 2013. -384 б.
- 4.Нұгманов И.Н. Химияны оқыту әдістемесі. -Алматы. 2014 ж. -438 б.

ҒТАМР 565.42

ДАЛА КЕНЕЛЕРІНІҢ БИОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ

С.Т. СЫРЫМБЕТОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Статья содержит описание клещей, их морфологию, распространение в Казахстане а также описание болезней которые они переносят. В статье также затрагиваются вопросы систематики клещей, периодичность размножения, какие животные переносят клещей и плотность их популяции. В статье описан особенность их физиологии и циклы их развития. Актуальность данной темы заключается в том, что в последнее время широкое распространение получило в южных областях Республики Казахстан заболевания Конго-Крымской геморрагической лихорадки и энцефалита переносчиками которых являются клещи. В статье отмечено своевременная необходимость профилактических мероприятия в целях предотвращения распространения болезней переносимых клещами. Особое внимание уделено техническим и химическим методам борьбы с переносчиками заболеваний.

Ключевые слова: иксодофауна, инфекция, паразитизм, тип ,класс ,отряд ,семейство ,вид, ирригация, яйцо, личинка , нимфа ,имаго.

Abstract. The article contains a description of ticks, their morphology, distribution in Kazakhstan as well as a description of the diseases they suffer. The article also deals with tick taxonomy, the frequency of reproduction, which animals tolerate ticks and their population density. The article describes the peculiarity of their physiology and the cycles of their development. The relevance of this topic lies in the fact that recently the disease of Congo-Crimean hemorrhagic fever and encephalitis was transmitted by ticks. The article notes the timely need for preventive measures in order to prevent the spread of diseases transmitted by ticks. Particular attention is paid to the technical and chemical methods of disease control.

Keywords: ixodofauna, infection, parasitter, type, class, detachment, tyndasy, tr, irrigation, j ,myртқа, turf, nymph, imago.

Аңдатпа. Мақалада кенелердің сипаттамасы, олардың морфологиясы, Қазақстанда таралуы, сондай-ақ олардың тарататын ауру түрлеріне сипаттама берілген. Мақалада кенелер систематикасы мен олардың көбею ерекшеліктері және олардың популяцияларының тығыздығы қарастырылған. Аталған мақалада кенелердің физиологиясы, даму циклы ерекшелігі сипатталған. Мақала тақырыбының өзектілігі Қазақстан Республикасының оңтүстік өңірлерінде Конго-Қырым геморрагиялық безгегі мен энцефалиттің таралуымен байланысты. Мақалада кенелер арқылы таралатын аурулардың алдын-алу үшін шараларының қажеттілігі туралы айтылады және кенелермен күресу жолында қолданылатын техникалық және химиялық әдістеріне ерекше көңіл бөлінген.

Түйінді сөздер: иксодофауна, инфекция, паразиттер, тип, класс, отряд, тұқымдасы, түр, ирригация, жұмыртқа, дернәсіл, нимфа, имаго.

Қазіргі кезде иксодофаунаны зерттеу өзектілігі олардың кенелік инфекция ауру тудыратындығында. Республиканың оңтүстік аумағында кене энцефалитінің және Конго-Қырымдық геморрагиялық безгек ауруларының ошақтары кездеседі.

Қазақстан иксодофаунасының 50-ден астам түрі жұқпалы ауруларды тасымалдаушы болып табылады, бұл аурулардың көпшілігі адамдар мен жануарлар үшін ортақ болып саналады. Кенелер ауру тасымалдаушыларды бірі болғандықтан, олардың биологиялық ерекшеліктерін, ауру жұқтыру ерекшеліктерін, аурудың алдын алу және жоюдың тиімді жолдарын зерттеу қажет. Қазақстан территориясының барлық жерінде таралған [1].

Кенелердің арасында құрлықта және суда (мысалы, *Hydrachna cruenta*), еркін өмір сүретін және паразиттік тіршілік ететіндері бар, сондай-ақ топырақ арасында, кейбір түрлері ұнда, ірімшік, құрғақ жемістерде (*Tyroglyphus*, *Aleurobius*) және т. б. жерлерде өмір сүреді.

Кенелердің көбісі адамның, жануарлардың және өсімдіктердің паразиттері. Ең қауіпті тұқымдастары: *Ixodidae*, *Argasidae*, *Sarcoptidae*, *Tetrapodidae*, *Demodicida*, *Gamasidae*.

Кенелердің дене мөлшері 0,2 мм-3 см, пішіні домалақ немесе сопақша келген. Кенелердің ауыз аппараты қоректену тәсіліне байланысты құрылысы әр түрлі, жабысқақ немесе тесіп сорғыш яғни жануарлардың қанымен қоректенеді. Олар бірқатар ауруларды жануарлардан адамдарға тасымалдауға бейімделген.

Кенелердің морфологиясын, тұрақтылығын, іс-әрекетін, дамуы мен физиологиясын қарастыру олардың ұрықтануын, популяция тығыздығы мен санының мерзімдік жүрісін айқындауға алып келеді.

Мекен ету ортасының және олардың мекен ету ортасына реакциясын қарастыру табиғаттағы кенелердің циркуляциялану жолдарын және өмірлік циклдың жүру үдерісіндегі биотоптардың ауысымына жағдай жасайтын себептерді айқындауға көмектеседі.

Кенелермен күрес жүргізу мекен ету ортасынан физикалық жағдайларын (агромәдени ирригациялық іс-шаралар, жайылымдарды жақсарту, малды қорада асырау) өзгертуден және табиғаттағы кенелердің циркуляциялануын бұзылуынан (жануарларды, мал шаруашылығы орынжайларын, жабайы аңдар мен құстар мекендейтін орындарды акарицидті заттармен залалсыздандыру, кенелерді қоректендіруші зиянды жабайы жануарларды жою, ауылшаруашылығы жануарлары үшін жайылу және айдап өту жолдары жүйесін ұйымдастыру) тұрады.

Кене шағуы адам үшін өте қауіпті, өйткені кенелердің бірқатар түрлері қырым қан қызбасы, кене тифі, энцефалит, геморрагиялық безгек, туляремия, кене риккетсиозы, сал аурулары мен басқа да инфекциялардың тасымалдаушылары болып табылады және оба қоздырғыштарын сақтайды.

Кенелер отрядының сипаттамасы, кенелер өрмекшітектестер тобына жататын паразиттік тіршілік ететін жәндік.

Тип *Arthropoda* – буынаяқтылар.

Класс – *Arachnoidea* – өрмекшітәрізділер.

Отряд – *Acarina* – кенелер.

1. Тұқымдасы – *Ixodidae* – иксодтылар.

Түр – *Ixodes persulcatus*. иксод кенесі.

ҚУ безгегін, туляремия, кенелік энцефалиттің тасымалдаушысы.

2. Тұқымдасы. гамаз кенелер.

Түрі: тауық, егеуқұйрық, сарышұнақ кенесі, кене энцефалитін, туляремия, геморрагиялық безгек ауруын қоздырушылар.

3. Тұқымдасы. *Argasidae* – аргазалар.

Түрі *Ornithodoros papillipes*.

Қотыр қышымасы - қышыма ауруын қоздырушы (scabies), тері ішілік паразит.

1. Иксод кенелер тұқымдасының жалпы сипаттамасы:

1) Ауыз аппаратының терминальді орналасуы;

2) Арқа қалқаны және оның жыныстық диморфизмі;

3) 4 жұп жүру аяғы;

4) Аналь бороздқасы анус алдында. Микроскопиялық мөлшері (аналық – 0,4 мм, аталық – 0,3 мм), тығыз денелі [4].

Гамаз кенесі тұқымдасының жалпы белгілері: ұсақ кенелер мөлшері 0,2 - 3,5 мм дейін, 30 тұқымдасты біріктіреді. Даму циклі 1,5-2 апта. Аналықтары бір ірі жұмыртқадан салады. Аргаз кенелер тұқымдасының жалпы белгілері: созылмалы тері жабыны бар, ол өрнектелген қатпар болып жиналған. Денесінде қалқаны жоқ.

Дернәсілдері 1,5-2 жылға дейін қорексіз тіршіліктерін сақтайды. *Sarcoptidae* тұқымдасының жалпы белгілері. Аналықтарының ұзындығы 0,4 мм, аталықтары – 0,3 мм. Аналықтарға 20 шақты жұмыртқа салады.

Кенелер дара жыныстылар. Кейбір түрлерінің ата - аналығынан біршама ерекше, яғни жыныс диморфизмі бар.

Иксодты кенелер бруцеллез, туляремия, пироплазмоз, қайталама сүзек, энцефалит, оба ауруларын таратушылар. Олар аурулардың қоздырғыштарын (спирохеталарды, бактерияларды, вирустарды) кемірушілерден, жәндік қоректілерден, саршұнақтардан, жабайы жануарлардан өздеріне жұқтырып алып, бірнеше жыл бойы сақтап, адамды шаққанда адамға жұқтырады [2].

Иксодты кенелердің дернәсілдері ұсақ омыртқалы жануарлардың (кесірткелердің, құстардың, сүтқоректілердің) қанын сорады, ал нимфалары ірі жануарларға шабуыл жасайды (қояндарға, тиіндерге, барша тышқандарға). Ересек түрлері адамның, ірі жануарлардың қанын

сорады. Ең қауіпті өкілдері *Ixodes persulcat* және *I. ricinus* көктем – жаз мезгілінде кене энцефалит ауруларын таратушылар [3].

Табиғатта энцефалит вирусы ала тышқанда, кірпіде, сұр тышқанда, көртышқанда және құстарда кездеседі.

Dermacentor және *Hyalomma* туысының өкілдері туляремия, энцефалит, қырым қан қызбасы ауруларын таратушылар болып табылады.

Ауру тудыратын бактерияларды, вирустарды бір жануардан екінші жануарға таратушылар жұқтырады. Таратушылар қызметін кенелер, масалар, биттер, бүргелер, шіркейлер атқарады. Тасымалдаушылар арқылы тарайтын ауруларды трансмиссивті аурулар деп атайды. Трансмиссивті аурулар қатарына кене энцефалиті, қырым қанды қызбасы, бөртпе сүзек т. б. жатады .

Энцефалит, қырым қан қызбасы ауруларының табиғи ошақтары Қазақстанда – Алматы, Шығыс-Қазақстандағы орман даласы мен тау бөктерінде кездеседі.

Кенелердің өмір сүру ұзақтығы әртүрлі болады. Дернәсіл мен нимфа аш күйінде бірнеше айдан 2 жылға дейін шыдайды. Оның барлығы сыртқы орта жағдайларына байланысты.

Кенелерде метоморфоз 4 сатыдан өтеді: жұмыртқа – дернәсіл – нимфа – имаго (ересек кене).

Жұмыртқаның даму уақыты ауа температурасы мен ылғалдылығына байланысты 2-10 аптаға дейін және одан жоғары болады. Жұмыртқаның сырты Жэнэ деп аталатын органнан бөлінетін сұйықтық арқылы қапталып, сақталады. Ол жұмыртқаның құрғап кетуінен, сыртқы орта жағдайларынан сақтайды.

Бұл түрлердің ерекшелігіне және ортаға байланысты болады. Оптимальді ылғадылықта- 100%, ал 90%-да дамуын тоқтатады, ал 65%-да жұмыртқа өледі. Су астында жұмыртқалар айлап дамуында ешқандай өзгеріссіз жата береді. Белгілі бір уақыт мөлшерінде жұмыртқадан дене мөлшері 0,5-1,0 мм болатын алты аяқты дернәсіл пайда болады және ол қан соруға және шабуыл жасауға дайын болады. Одан 8 аяқты денесі 2-4 мм нимфа, содан соң имаго дамиды.

Дернәсіл мен нимфаның дамуы 1-4 апта және одан көп аптаға созылады. Солтүстік аймақтарда кенелердің метаморфозы 5-7 жылға дейін созылады. Салқын жаз айында метаморфоздың келесі сатысына өтіп үлгермеген даралар сол фазада қала береді. Оңтүстік аймақта кенелердің генерациясы бірінің артынан бірі жалғасады .

Кене және оның дернәсілі даму барысында әр түрлі жануарларды иеленеді. Иесін ауыстыруда кенелер 3 топқа бөлінеді: бір, екі, үш иелі. Өзінің өмірлік циклінде иесін үш рет

ауыстыратын кенелерді үш иелі кенелер деп атаймыз, яғни дернәсіл кезінде бір жануарда, нимфаға айналған соң екінші жануарда және ересек кенеге айналған соң үшінші жануарда паразиттік тіршілік етсе – үш иелі кенелер тобына жатады (*Ixodes*, *Haemaphysalis*, *Dermacentor*). Мысалы, ит кенесі – үш иелі жәндік. Оның дернәсілі қанға тойып алып, жерге түседі де, түлеп барып, нимфаға айналады, ал нимфа қорегін басқа жануардан табады. Нимфа да ол иесінде тіршілігін тоқтатып, жерге түседі де жыныстық жүйесі жетіліп, ересек кенеге айналады. Ересек кене тағы бір жануарға жабысады, содан соң көбею үшін жерге түседі, сөйтіп кене даму барысында үш жануарды иемденеді.

Дернәсіл мен нимфа көбінесе майда сүтқоректілермен, құстармен, кейде рептилиялармен қоректенсе, ал ересектері ірі жануарлардың қанымен қоректенеді.

Екі иелі даму циклі – дернәсіл қоректеніп болғаннан соң сол иесінде қала береді, сол жерде нимфаға айналады. Қоректеніп болған нимфа иесін тастап сыртқы ортада имагоға айналады. Имаго сол иесіне болмаса, соған ұқсас жануардың қанымен қоректенеді. Яғни бұл кенелердің өзінің өмірлік дамуында 2 рет ғана қоректенеді. Бұл даму көбінесе тұяқты жануарлардың паразиттерінде байқалады (*Rhipic. bursa*, *Hyal.anatolicum*).

Бір иелі кенелердің даму циклі - көбіне тұрақты мекендейтін жері жоқ жануарлардың кенелері жатады. Нимфа мен имаго сатысы сол бір жануарда ғана өтеді. Бұл даму *Boophilus*, *Hyalomma* туысының түрлеріне тән .

Кенелердің басым бөлігі жануарлардың белгілі бір түрлерінен табылған. Кеміргіштер түрлерінде кенелердің басымдылық көрсеткіші төмендегі 1-кестеде берілген.

Кесте 1. Кеміргіштердегі кенелердің басымдылық көрсеткіші (%)

№	Кене түрлері	Үлкен құмтышқан	Кіші құмтышқан	Жыңғылды құмтышқан	Зорман (балпақ)	Кіші қосаяқ	Сұр атжалман
1	<i>Hyalomma a.asiaticum</i>	34,6	85,7		29,1	45,4	66,7
2	<i>Haemaphysalis numidiana</i>	51,1	14,3	20	2,1	27,3	
3	<i>Ixodes crenulatus</i>	2			12,2		
4	<i>Rhipicephalus schulzei</i>	2,1			39,2	4,5	

Даму сатысының әр фазасында кенелер бір рет қана қоректенеді. Майда сүтқоректілердің жүніндегі және үлкен құмтышқан ініндегі кенелердің кездесу көрсеткіші (%) 2-кестеде берілген.

Кесте 2. Майда сүтқоректілердің жүніндегі және ініндегі кенелердің кездесу көрсеткіші (%)

№	Сүтқоректілер түрлері	Кездесу көрсеткіші
1	Үлкен құмтышқан іні	13,02
2	Қызылқұйрықты құмтышқан	20,02
3	Үлкен құмтышқан	54,2
4	Кіші құмтышқан	4,2
5	Жыңғылды құмтышқан	33,3

Кенелерді ұстау әдістері бірнеше топқа бөлінеді: эпизоотикалық-белгілі бір аумақ деңгейінің жағдайын, кенелердің кездесу дәрежесін анықтау үшін қолданады; эпизоотикалық ұстау әдістері бірнеше минутқа сағатқа созылуы мүмкін [3].

Ұсталған, жинақталған кенелерді арнайы оларды консервациялайтын сұйықтыққа салады: 70% спирт, 4-5% формалин. Кенелерді жинау кезінде оларды арнайы ұстауға арналған қолбақтармен ұстайды, қолбақтар бойында фталат сіңірілген.

Кенелермен күрестің техникалық және химиялық құралдары: жануарларды секундтың бірнеше үлесі бойында кенелерге аэрозоль факелін бағыттай отырып, инсектицидті аэрозольдармен өңдеуге болады: хлорорганикалық, фосфорорганикалық, пиретроидты және басқа да топтардағы препараттардан тұрады. Кенелермен күрес үшін Қазақстанда 1994 жылдан бастап бүргелерді жою үшін обаға қарсы тәжірибеде кеңінен инсекто-акарицидті фипронильді дуст пайдаланылады.

Табиғи биотоптардағы кенелердің мекендеуі үшін жағымсыз жағдайларды құруда жайылымдарды агротехникалық іс-шаралар кешені арқылы жыртылмалы жерлерді ауылшаруашылығы егістігіне түрбірлі жақсарту маңызды кезең болып табылады. Бұл іс-шаралар Конго Қырым қан қызбасы қоздырғышын тасымалдаушы кенелер санының елеулі төмендеуіне мүмкіндік береді.

Алдын – ала территорияны өңдеу алдында кенелердің түрлік құрамы мен санын қарастыру үшін сол жерде міндетті түрде энтомологиялық зерттеу жүргізіледі және территорияны өңдеу үшін мөлшерленген және тиімді шоғырланымдағы акарицидті препараттар ұсынылады.

Жануарлардағы кенелермен күрес тактикасы эктопаразиттердің өмірлік циклын, ауа-райы жағдайлары мен қолданылатын акарицидтердің экологиялық қауіпсіздігін ескере отырып құрылады.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Ивно Б.А., Алашбаев М.А. О клещах сусликов северо-Запада Актыбинской области и их роль в эпизоотологии чумы. // Мат-лы междунар. конф. Алматы, 1999. – С. 175.
2. Майканов Н.С., Оспанов Б.К., Атшабар Б.Б., Сатыбаев С.М., Иксодовые клещи на территории Западно-Казахстанской области.// Мат-лы международной научн. конф. Костанай, 2007. - С.84-86.
3. Майканов Н.С. Фауна эктопаразитов млекопитающих в Зауральском степном очаге чумы// Карантинные и зоонозные инфекции в Казахстане. Алматы, 2009. Выпуск №1. - С. 58-64.
4. Рапопорт Л.П., Кулемин М.В. Сажнев Ю.С. и др. Грызуны - носители чумы в пустынях южного Казахстана // Материалы II Международной научно–практической конференции. Павлодар, 2007 Т.1. – С. 87-89

ҒТАМР 34.27.17

PENICILLIUM CYCLOPIUM 2-11 ШТАМЫНЫҢ ҚОРЕКТЕНУ ФИЗИОЛОГИЯСЫ А.Қ. ҚАЛИЕВА, Н.А. УТАРБАЕВА

Қ. Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада *P. cyclopium* 2-11 штамында пектинлиаза ферменттерінің биосинтезіне көміртекті және азотты қоректену көздерінің әсері зерттелді *P. cyclopium* 2-11 штамы үшін қолайлы азот көзі ретінде үш рет орын басқан фосфор қышқылды аммоний тұзы - $((\text{NH}_4)_3\text{PO}_4)$ екені, ал көміртегі көзі фруктоза болып табылатыны анықталды. *P. cyclopium* 2-11 штамында пектинлиаза ферменттерінің биосинтезін зерттеудің нәтижесінде оның табиғаты конститутивті екені анықталды. Спецификалық субстраттар зерттелген ферменттердің түзілуін күшейтпеді.

Түйінді сөздер: *P. cyclopium*, штамм, пектинлиаза, фермент, биосинтез, конститутивті, спецификалық субстраттар.

Аннотация. Изучено влияние источников углеродного и азотного питания на биосинтез пектинлиазных ферментов у *Penicillium cyclopium* 2-11. Установлено, что оптимальным источником азота для *P. cyclopium* 2-11 являлся трехзамещенный фосфорнокислый аммоний – $((\text{NH}_4)_3\text{PO}_4)$, а углерода – фруктоза. Показано, что биосинтез пектинлиазных ферментов *P. cyclopium* 2-11 имеет конститутивную природу. Специфические субстраты не индуцировали образование исследуемых ферментов.

Ключевые слова: *P. cyclopium*, штамм, пектинлиаза, фермент, биосинтез, конститутивный, специфические субстраты.

Annotation. The influence of source of carbon and nitrogen nourishment. Source for biosynthesis of enzyme in a culture *Penicillium cyclopium* 2-11. It has been studied that the optimal source of carbon for synthesis of studied enzymes and constructive exchange of cultures it is fructose and for nitrogen is $(\text{NH}_4)_3\text{PO}_4$. It is shown that the biosynthesis of pectin lyase enzymes in a culture *P. cyclopium* 2-11 has the constitutive nature. Specific substances did not induce the formation of studied enzymes.

Key words: *P. cyclopium*, strain, pectinase, enzyme, biosynthesis, constitutive, specific substrates

Кіріспе. Пектин ыдыратушы ферменттерінің гидролитикалық және трансэлиминативті механизмі әсерінің кешенді қалыптасу жағдайы жөнінде әдебиеттерде көптеген мәліметтер бар, бірақ тек пектинлиаза ферменттерінің биосинтезі жайында өте аз жазылған [1, 2, 3, 4].

Пектинлиаза ферменттерінің түзілуіне культуралардың оларды түзу дәрежесін зерттеуде қоректік ортаның құрамы шешуші әсерін тигізеді және олардың ішінде көміртегінің қоректік көзі елеулі орын алады.

Торшадан тыс ПКТЛ-ның продуценті – *Erwinia carotovora* 2-82 қоректік ортадағы көміртегі көзі ретінде көптеген қанттарды, спирттерді, әр түрлі дәрежеде метоксилденген пектинді заттарды пайдалануға қабілетті екендігін көрсетті. ПКТЛ биосинтезінің ең жоғарғы деңгейі қанттар мен спирттер қосылған қоректік ортаға қарағанда қант қызылшасының пектині қосылған ортада 10-40 есе жоғары болатыны байқалды [5, 6, 7].

Қоректік ортадағы көміртегі және азот көздері микроорганизмдердің конструктивті алмасуына ғана емес, сонымен бірге пектинлиаза ферменттерінің синтезіне де әсерін тигізеді.

Біздің жұмысымыздың мақсаты *P.cyclopium* 2-11 жоғары белсенді штамына әр түрлі көміртек және азот көздерінің әсерін зерттеу болып табылады.

Зерттеу әдістемесі: Зерттеу нысаны ретінде сұрыптау арқылы алынған пектинлиаза ферменттерінің түзушісі *P.cyclopium* 2-11 микромицеті алынды.

Көміртек көздері ретінде 2% мөлшерінде қосылған моно-, ди-, полисахаридтер мен көп атомды спирттер алынды.

Азот көздері ретінде мөлшері азотқа шаққанда 0,15%-ға тең әр түрлі минералды азот көздері – нитрат және аммоний тұздары, сонымен қатар азоттың органикалық көздері – 1 % мөлшерінде қосылған пептон және казеин алынды.

Себінді материалы ретінде ортаның көлеміне қарай 2 % есебінде 1 мл-де 170000-190000-ға дейін конидийлері бар спора суспензиясы қолданылды.

Пектинлиаза ферменттерінің белсенділігін бірқатар модификацияланған Витакердің тәсілі, Н. А. Родионовамен бірлесіп жазылған Оствальдтің вискозиметрінде анықтадық [8].

Белсенділік бірлігі ретінде салыстырмалы тұтқырлығының кері шамасына 38-40 °С температурада 1 минут ішіндегі өлшем бірлігіне өсуін қамтамасыз ететін фермент мөлшері алынды.

Зерттеу нәтижелерін талқылау: Иммобилизация және ұзақ өсіру үдерісінде иммобилизацияланған *P.cyclopium* культурасының өзгергіштігін анықтау қатты төсеніштен торшаны алу жолымен жүргізіліп, бөлініп алынған зерттелетін микромицет нұсқаларының құрылымдық-морфологиялық және биохимиялық өзгерген белгілерін айқындауға мүмкіндік

берді. Алынған *P.cyclopium 2-11* жоғары белсенді штамының қоректену физиологиясын зерттеу барысында бастапқы *P.cyclopium* культурасындағыдай жоғары пектинлиазалық белсенділік *P.cyclopium 2-11* культурасында да фруктозада анықталды (кесте 1).

Кесте 1 - Әртүрлі көміртегі көздерімен қоректік ортада *P.cyclopium 2-11* штамында пектинлиаза ферменттерінің түзілуі

Көміртегі көзі	рН	Биомасса, г/100 мл	ПЛБ, б/мл		1г мицелийдегі белсенділік көрсеткіші	
			ПМГЛ	ПГЛ	ПМГЛ	ПГЛ
Сахароза (бақылау)	8,0	0,95	15,0 ± 0,16	16,5 ± 0,10	15,8	17,4
Фруктоза	8,0	1,03	35,8 ± 0,06	45,5 ± 0,26	34,8	44,2
Глюкоза	8,0	0,93	14,0 ± 0,06	15,0 ± 0,17	15,0	16,1
Мальтоза	8,0	0,66	15,0 ± 0,16	15,5 ± 0,47	22,7	23,5
Лактоза	8,0	0,67	15,3 ± 0,09	15,7 ± 0,11	22,8	23,4
Манит	8,0	0,61	14,0 ± 0,06	14,5 ± 0,18	23,0	23,8
Сорбит	8,0	0,81	15,5 ± 0,47	16,0 ± 0,06	19,1	19,7
Жоғары этерленген D-галактуронан	8,0	0,95	14,0 ± 0,15	14,5 ± 0,09	14,7	15,3
Аз этерленген D-галактуронан	8,0	0,73	24,4 ± 0,21	27,0 ± 0,26	33,4	37,0

Пектинлиаза ферменттерінің конститутивті және индукциялы табиғатын білу үшін зерттелетін культураның қоректік ортасына ең қолайлы көміртегі көзі – фруктозамен бірге спецификалық субстраттарды – жоғары этерленген D-галактуронан мен аз этерленген D-галактуронанды, пектин қышқылын қостық (кесте 2). Осы тәжірибелер бастапқы *P.cyclopium* культурасы сияқты *P.cyclopium 2-11* культурасында да пектинлиаза ферменттері конститутивті табиғатқа ие болатындығын көрсетті. Спецификалық субстраттар ең қолайлы көміртегі көзі ретінде зерттелетін ферменттердің синтезін қоздырмайды. Егер фруктозада пектинлиазалық белсенділік ПМГЛ үшін 35,8 б/мл және ПГЛ үшін 45,5 б/мл болса, оларға спецификалық субстраттарды қосқанда культуралық сұйықтықта ферментативті белсенділігі көтерілмеді. Бұл көрсеткіштер спецификалық субстраттардың қатысуы кезінде ферменттер түзілуінің қозуы жүрмейтіндігін дәлелдейді.

Кесте 2 - *P.cyclopium 2-11* штамында пектинлиаза ферменттерінің биосинтезделу деңгейіне қолайлы көміртегі көзіне спецификалық субстраттарды қосудың әсері

Тәжірибе нұсқалары	рН	Биомасса, г/100 мл	ПЛБ, б/мл		1г мицелийдегі белсенділік көрсеткіші	
			ПМГЛ	ПГЛ	ПМГЛ	ПГЛ
Фруктоза (бақылау)	8,0	1,7	35,8 ± 0,06	45,5 ± 0,26	21,1	26,8
Фруктоза + жоғары этерленген D-галактуронан	8,0	1,7	35,6 ± 0,25	45,3 ± 0,12	20,9	26,7
Фруктоза + аз этерленген D-галактуронан	8,0	1,7	35,5 ± 0,21	45,5 ± 0,20	20,9	26,8
Фруктоза + пектин қышқылы	8,5	1,6	35,3 ± 0,20	45,3 ± 0,15	22,1	28,3

P.cyclopium 2-11 штамына азотты қоректену көздері ретінде бейорганикалық және органикалық азот көздері сыналды. Культура пектинлиаза ферменттерін бейорганикалық және органикалық азот көздерінде де түзетіндігі белгілі болды. Бастапқы *P.cyclopium* культурасында ең қолайлы азот көзі аммоний хлориді болса, ал *P.cyclopium 2-11* культурасында үш рет орын басқан фосфорлы аммоний тұзы ((NH₄)₃PO₄) болды (кесте 3).

Кесте 3 - Қоректік ортада бейорганикалық және органикалық азот көздерімен *P.cyclopium 2-11* штамында пектинлиаза ферменттерінің түзілуі

Азот көзі	рН	Биомасса, г/100 мл	ПЛБ б/мл		1г мицелийдегі белсенділік көрсеткіші	
			ПМГЛ	ПГЛ	ПМГЛ	ПГЛ
NaNO ₃ (бақылау)	8,0	1,03	15,0 ± 0,16	16,5 ± 0,10	14,6	16,0
(NH ₂)SO ₄	8,0	0,71	6,0 ± 0,16	6,5 ± 0,20	8,5	9,2
NH ₄ NO ₃	8,0	0,7	6,3 ± 0,10	7,5 ± 0,12	9,0	10,7
NH ₄ Cl	8,0	1,4	35,8 ± 0,06	45,5 ± 0,26	25,6	32,5
(NH ₄) ₃ PO ₄	8,0	1,7	46,5 ± 0,15	68,2 ± 0,12	27,4	40,2
NH ₄ H ₂ PO ₄	8,0	1,5	17,0 ± 0,06	18,0 ± 0,10	11,3	12,0
(NH ₂)HPO ₄	8,0	1,5	18,5 ± 0,13	19,2 ± 0,06	12,3	12,8
Казеин	9,0	1,6	15,5 ± 0,47	15,9 ± 0,11	9,7	9,9

Бастапқы культурада қолайлы көміртегі және азот көздерінде, яғни фруктоза мен аммоний хлоридінде пектинлиазалық белсенділік ПМГЛ үшін 12,9 б/мл-ге дейін және ПГЛ үшін 15,9 б/мл-ге дейін болса, ал сұрыпталып алынған *P.cyclopium 2-11* культурасында пектинлиаза ферменттерінің түзілу динамикасын зерттеу кезінде ферментативтік белсенділік ПМГЛ үшін 46,5 б/мл және ПГЛ үшін 68,2 б/мл болды.

Тұжырым: Алынған штамның қоректену физиологиясын зерттеу барысында бастапқы культурадан 3,6-4,3 есе белсендірек, яғни ПЛ ферменттерінің белсенділігін ПМГЛ бойынша 46,5 б/мл-ге және ПГЛ бойынша 68,2 б/мл-ге дейін көтеретін *P.cyclopium 2-11* штамы үшін қолайлы азот көзі ретінде үш рет орын басқан фосфор қышқылды аммоний тұзы екені анықталды. Сонымен қатар, зерттелген ферменттердің конститутивті табиғатқа ие болатындығы айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Шевчик В.Е., Евтушенков А.Н., Фомичев Ю.К. Зависимость состава пектолитических ферментных комплексов бактерий рода *Erwinia* от химического состава среды культивирования //Прикладная биохимия и микробиология. -1992. -Т.28, Вып.1. -С.87-93.

2 Шевчик В.Е., Евтушенков А.Н., Фомичев Ю.К. Изоферменты внеклеточных пектацтиаз бактерии рода *Erwinia* //Биохимия. -1988. -Т.53, Вып.10. -С.1629-1638.

3 Galazzo J.L., Bailey J.E. Growing *Saccharomyces cerevisiae* in calcium-alginate beads induces cell alternations which accelerate glucose conversion to ethanol //Biotechnol. Bioeng. - 1990. -Vol.36. -№ 4. -P. 417-426.

4 Desimone Martin F., Degrossi Jose, D Aquino Miquel, Diaz Luis E. Ethanol tolerance in free and sol-gel immobilized *Saccharomyces cerevisial* //Biorechnol. Lett. -2002. -Vol.24. -№ 19. - P. 1557-1559.

5 Н.Д. Иерусалимский. Основы физиологии микробов. Изд-во. Академия Наук СССР. Москва.- 1963. -239 с.

6 Zirong L., Weiming Z., Bingxian J. Study on pectinase produced by *Aspergillus niger*. I. Selection of strains //Food and ferment. Ind. -1987. -Vol .12, № 6. -P.16-22.

7 Борисевич Н.Я. Регуляция биосинтеза внеклеточной пектацтиазы у *Erwinia carotovora 2-82* //Соврем. пробл. биотехнол. микроорганизмов: тез. Докл.конф.мол.ученых. –Рига, 1987, -С.10.

8 Родионова Н.А., Тиунова Н.А. Фениксова Р.В. и др. Методы определения целлюлазной активности// Прикладная биохимия и микробиология. -1966, Т.2. -С.197-200

МРНТИ 70.03.07

ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

С.Қ. АЛМАТ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Андатпа. Көлдердің қажеттілігі халық шаруашылығында зор да жан-жақты болып келеді. Көл - су экожүйесінің бір бөлігі ретінде адамзат үшін де, онда тіршілік ететін ағзалар үшін де өте маңызды. Көл суларының ластануы қазіргі кезде өзекті мәселелердің бірі. Су қорларын үнемдеу, қорғау, оларды ұтымды пайдалану бүгінгі күннің міндеті. Көлдер, әсіресе, су қоймалары жер асты суларының қорына жиі қосылады, олар жақын жерлерде батпақтануды тудырады. Органикалық және минералды бөлшектердің көлдерде үнемі жинақталуының нәтижесінде көл түбінде шөгінділердің қалың қабаттары қалыптасады. Бұл су объектілерін одан әрі батпақтарға немесе батпақты жерлерге айналдырады.

Түйін сөздер: ағынсыз су, кермектілік, адам денсаулығы, нитраттар, нитриттер.

Аннотация. Потребность в озерах очень разнообразна в народном хозяйстве. Озеро-как часть водной экосистемы очень важна как для человечества, так и для живых организмов. Загрязнение озер в настоящее время является одной из актуальных проблем. Сохранение водных ресурсов, их защита, правильное использование это одна из задач на сегодняшний день. Озера и особенно водохранилища часто создают подпор грунтовых вод вызывающий заболачивание близлежащих участков суши. В результате непрерывного накопления органических и минеральных частиц в озерах образуются мощные толщи донных отложений. Эти отложения видоизменяются при дальнейшем развитии водоемов и превращении их в болота или суши.

Ключевые слова: дренажная вода, жесткость, здоровье человека, нитраты, нитриты.

Annotation. The need for lakes is very diverse in the national economy. Lake-as a part of the aquatic ecosystem is very important for both humanity and living organisms. The pollution of the lake is currently one of the urgent problems. Conservation of water resources their protection and proper use is one of the tasks for today. Lakes, especially the reservoir is often created by groundwater backwater, causing waterlogging of surrounding land areas. As a result of the continuous accumulation of organic and mineral particles in the lakes are formed thick strata of bottom sediments. These deposits are modified by further development of reservoirs and their turning into swamps or existing.

Key words: drainage water, rigidity, human health, nitrates, nitrides.

Қазақстанның кең-байтақ аумағында ірілі-ұсақты 48 мыңнан астам көлдер және 3 мыңға жуық бөгендер бар. Климат жағдайына байланысты көлдердің көбі Қазақстанның солтүстігіне қарай орналасқан. Олардың ішінде Каспий теңізі, Арал теңізі және Балқаш, Жайсан, Алакөл сияқты ірі көлдерден басқа, көбі (94%) көлемі бір шаршы километрден кем шағын көлдер. Көлдердің барлығы дерлік тұйық көлдер. Олардың деңгейі ауық-ауық өзгеріп отырады. Көбінің суы тұзды, сондықтан тұнба тұзды болады, олардан тұз өндіріледі. Қазақстанда ауданы 100 шаршы километрден астам 22 көл бар. Олар республикадағы көлдердің бүкіл ауданының 60%-ын алып жатыр Қазақстан көлдерінің географиялық таралуында ерекшеліктер бар. Оның бірінші ерекшелігі көлдер Қазақстанның табиғат

зоналарында біркелкі таралмаған. Әсіресе республиканың солтүстік бөлігінде көлдер көп. Мысалы, солтүстікте орманды дала және дала зоналарында 25 287 көл бар, ал шөлейт және шөл зоналарында 20 000-ға жуық көлдер кездеседі.

Көлдер табиғат зоналарының бәрінде де бар, бірақ жылу мен ылғал тепе-теңдігіне байланысты олардың орналасуы, саны және суының сапасы зонаға тікелей байланысты. Ылғалы мол аудандарда көл көбірек және суы тұщырақ болады. Құрғақ климатты аудандарда көлдер аз, су деңгейі төмен әрі ағынсыз, біразы тартылып қалады, тұзды. Жалғыз ғана ағынды көл - Жайсан көлі Қазақстанның шығыс бөлігіндегі қазаншұңқырда орналасқан. Мысалы, орманды дала зонасында көлемі 1 шаршы км-ден астам 740 көл бар, олардың ішінде тұщы көлдер тұзды көлдерден 6 есе көп. Оңтүстікке қарай тұщы көлдер азайып, тұзды көлдер көбейе түседі. Дала зонасының сондай 1875 көлінің тұщылары тұзды көлдерден 4 есе, шөлейт зонасының 216 көлінің тұщылары 1,3 есе көп болады. Шөл зонасындағы 142 көлдің көпшілігі тұзды болып келеді.

Біз қарастырғалы отырған Шалқар көлі –Ақтөбе облысы Шалқар ауданы Шалқар қаласының маңайында орналасқан. Ерекше ғылыми, экологиялық, мәдени маңызы бар қоршаған ортаны қорғау нысандарының тізіміне кіреді. Көл жақындағы суы тапшы теміржол станцияларын сумен қамтамасыз етеді.

Шалқар көлі теңіз деңгейінен 167 м биіктікте орналасқан. Әртүрлі кезеңде көл аумағы - 5,6-7,9 км² дейін ауытқиды. Көлдің ұзындығы-7 км, ені 1,8 км құрайды. 1937 жылы тұзды сулы Шалқар көлін екі көлге бөлетін дамбы салынды: тұщы Шалқар және қазіргі күнде тармақтарымен қосылып жатқан тұзды сулы көне Шалқар көлі. Көне Шалқар көлінің ұзындығы-6,5 км, ені-3 км, көл алаңы-7,22 км². Теңіз деңгейінен 168 м биіктікте орналасқан.

Шалқар және Ескі Шалқар көлдері өзара тармақпен байланысқан. Су жинау көлемі – 2460 шаршы метр. Шалқар көлінің суы тұщы, тұндырғаннан және қайнатқаннан кейін ішуге жарамды; Ескі Шалқар көлінің су тұздылау. Көлдер қарашаның басында қатады (мұздың қалыңдығы 0,7 м дейін) және наурыздың аяғында – сәуірдің басында сең жүреді. Көлдердің тереңдігі 5 м дейін, түбі құмдақ, жағалау бойы қайырлы келеді. Жағалары көлбеу, биіктігі 3-5 м, кей жерлерінде қамыс өседі.

Соңғы жылдары су қоймаларында белсенді таяздану және қамыс өсіп кету байқалады, бұл су ресурстары мен су қоймаларының жағдайына кері әсерін тигізуде. Шалқар көлінің батпақтану үрдісі күшеюде.

Көл қаланың оңтүстік батыс бөлігінде орналасқан. Ол бастауын Мұғалжар тауларындағы бұлақтардан алатын Қауылжыр өзені суының есебінен толығып отырады. Көлдің бөгет арқылы тұйықталғанына бір ғасырға жуық уақыт болған, яғни

гидротехникалық қондырғылар мен бөгеттер әбден ескіріп, тозығы жетіпті. Табанындағы батпақты тазартуға көлдің өзінің күші жетпейді. Шалқар көліндегі гидротехникалық қондырғылардың апаттық жағдай салдарынан көл табаны бір метрден астам батпаққа айналды, айналасын қамыс басып кетті. Егер бұрын көлдегі су қоры 25 млн. текше метр болса, қазір оның көлемі 6-7 млн. текше метрден аспайды. Тереңдігі бұрын 13-15 метр болса, бүгінде — 5 метр, көлдің ауданының 30%-дан астамы су өсімдіктерімен басылған. 2012 жылға дейін көлдің гидротехникалық жабдықтары апатты жағдайда болған, бұл көл түбінің таяздануының себептерінің бірі болды.

«Невада-Семей» қозғалысының Батыс аймақтық филиалының «Сарапшылар кеңесі» мүшелері Шалқар көлінің жағдайын жете зерттеп, мынадай қорытынды жасады: «Көлге соңғы жылдары су қорының аз келуінің бірнеше себебі бар: біріншіден, ол Шалқар көлі табанының ластанып, бір метрден астам батпақтың пайда болуынан. Екіншіден, бұған Мұғалжардағы қиыршық тас өндірісі кері әсер етіп отыр. Қиыршық тас Қауылжыр өзені бастау алатын бұлақтардың көзін жауып тастап жатыр, ал ескі шлюздер 1947 жылдан бастап жаңартылған жоқ! Осының барлығы Шалқар көлінің ластануына, тартылуына әкеліп соғып отыр». Ауасы құрғақ, құбылмалы өңір –Шалқар қаласы үшін Шалқар көлі тіршіліктің көзіндей. Көл суын тұрғындар бау-бақша суғаруға пайдаланады. Орта есеппен тәулігіне 3000 шаршы метр су пайдаланылады екен. Соның нәтижесінде жерасты ауызсуы айтарлықтай үнемделіп отыр.

Бір қынжылтатын мәселе — халық денсаулығының нашарлығы. Балалар арасында темір жетіспеушілігі, эндокринологиялық және жүйке аурулары, ішек инфекциялары, вирусты гепатит аурулары көп, ал ересектер арасында эндокринологиялық аурулар, қан айналым жүйесі мен несеп жолдары аурулары басым.

Мамандар көлге III деңгейлі ластану деп баға беруде. Кезінде ұзындығы 7 шақырым, ені 3 шақырымнан асқан көлдің жартысын қамыс басып кеткен. 25 млн текше метр су 3 есеге азайған. Елуден аса табиғи бұлақ пен ұсақ өзендер көлді толтырып отырған екен. Қазір олардың көбінің көздері бітіп, сулары кеуіп кеткен.

Жүргізілген бірқатар зерттеу нәтижелері 1-кестеде келтіріліп отыр.

Кесте 1. Шалқар және Ескі Шалқар көлдерінің салыстырмалы зерттеу көрсеткіштері

р/с	Анықталатын ингредиенттер, мг/дм ³	ШМК	Ескі Шалқар	Шалқар
1	Түсі	20-25	20	20
2	Мөлдірлігі	12	10	11
3	Иісі	0-5	1	1
4	Температурасы	-	12,1	11,5

5	pH	6,5-8,5	8,51	6,7
6	Нитраттар (мг/л)	0,08	0,160	0,030
7	Нитриттер(мг/л)	40,0	25	14
8	Жалпы кермектілік (моль/ дм ³)	7,0	9,2	6,0
9	Хлоридтер (мг/дм ³)	350, 0	899,88	658,2
10	Сульфаттар (мг/дм ³)	500, 0	689,0	528,72
11	Суда ерімейтін заттар (мг/дм ³)	-	122,0	63,4
12	Құрғақ қалдық (мг/дм ³)	1000	1115,3	713,5

Зерттеу нәтижелері бойынша келесідей қорытынды жасауға болады:

- Органолептикалық қасиеттері бойынша және pH мәні бойынша екі көл суларының да көрсеткіштері қалыпты, ауытқу байқалмайды.

- Жалпы кермектілік көрсеткіштері бойынша ескі шалқар көлінің кермектілігі ШМК мәнінен жоғары, ал шалқар көлінде ШМК мәнінен аспайды.

- Хлоридтердің және сульфаттардың мәні бойынша екі көлде де ШМК мәнінен біршама жоғарылағандығы байқалады,

- Құрғақ қалдықтар бойынша ескі шалқар көлі ластанған, яғни ШМК мәнінен жоғары.

Алынған зерттеу нәтижелері бойынша төмендегідей ұсыныстар келтіруге болады:

- Шалқар көлінің түбін балшықтан, шөгінді заттардан тез арада тазарту қажет. Себебі көлдің суы күннен күнге тартылып, азайып бара жатыр.

- Шалқар және ескі шалқар көлдерінде балық шаруашылығымен айналысып, халық қажеттілігі мен көл суының жағдайын жақсартуды дамытуға болады.

- Шалқар және ескі шалқар көлдеріне ағынды, қалдық сулардың төгілуін, тұрмыстық және өндірістік қалдықтардың тасталуын болдырмау қажет. Бұл шараны әкімдік тарапынан қолға алып, қатаң тыйым салу қажет.

- Аталған көлдердің маңында мәдени демалыс орындарын ұйымдастырып, экономикалық жағдайын жақсартып, түскен қаржыны көлдің экологиялық жағдайын жақсартуға пайдалануды жүзеге асыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шалқар ауданының энциклопедиясы. 2015 жыл.
2. Водные ресурсы Казахстана в новом тысячелетии. – Алматы, 2004 год. Серия публикацией Проон в Казахстане. - № UNDP kaz 07. -54-62 с.
3. В.Лейте. Определение органических загрязнений питьевых, природных и сточных вод». -М.: Химия, 1975. – 215 с.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

МРНТИ 70.25.09

АҒЫН СУЛАРДЫ ТАЗАРТУ ҮШІН ҚОЛДАНЫЛАТЫН-SBR ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Г.А. ГАТАУЛИНА, М.А. КАПИНА

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
г. Актюбе, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматривается устройство БИОТАЛ, используемое реакторной системой SBR (Sequence Batch Reactor), которая используется для очистки воды и является технологическим новшеством, а также описывается эффективность и преимущества технологии биореактора SBR. К ним относятся возможность достижения высококачественной очистки воды за счет замены анаэробных и аэробных циклов, модульного расширения чистящих устройств и их интенсивности, полностью автоматизированной системы управления, продолжительность каждого цикла может быть изменена с помощью панели управления. Это одна из самых передовых технологий XXI века. SBR - одна из самых простых и эффективных технологий очистки в циклическом мире. Стоит отметить, что его эффективность состоит из ряда альтернативных контейнеров, которые выполняют различные традиционные методы.

Ключевые слова: реактор, резервуар, технология SBR, очистные сооружения, реагент, фаза.

Annotation. The article discusses the BIOTAL device used by the SBR (Sequence Batch Reactor) reactor system, which is used for water purification and is a technological innovation, and also describes the effectiveness and benefits of the SBR bioreactor technology. These include the ability to achieve high-quality water treatment by replacing anaerobic and aerobic cycles, modular expansion of cleaning devices and their intensity, a fully automated control system, the duration of each cycle can be changed using the control panel. This is one of the most advanced technologies of the XXI century. SBR is one of the easiest and most efficient cleaning technologies in a cyclical world. It is worth noting that its effectiveness consists of a number of alternative containers that perform various traditional methods.

Key words: reactor, storage tank, tank, SBR technology, cistern, reagent, phase.

Мақалада су ресурстарын тазарту үшін қолданылатын және инновациялық технология жетістігі болып табылатын – SBR (Sequence Batch Reactor) реактор жүйесінің көмегімен жұмыс жасайтын БИОТАЛ құрылғысы жайында айтылады. Сонымен қатар, SBR биореакторы технологиясының тиімділігі және артықшылығы сипатталады. Оларға келетін болсақ, анаэробты және аэробты кезеңдердің ауысуы арқылы суды жоғары сапада тазартуға қол жеткізу, тазалау құрылғыларының немесе олардың жұмысының қарқындылығын модульдік негізде кеңейту мүмкіндігі, толығымен автоматтандырылған басқару жүйесі т.б. және әр циклдың ұзақтығын басқару панелінің көмегімен өзгертуге болатыны. Бұл өз алдына XXI ғасырдың ең озық технологияларының бірі. SBR циклдық әлемдегі ең қарапайым және тиімді тазарту технологиялардың бірі болып табылады. Оның тиімділігі әртүрлі дәстүрлі әдістерді жүзеге асыратын бірнеше контейнердің баламалы жұмысынан тұратыны мақалада сөз болады.

Түйінді сөздер: реактор, резервуар, SBR технологиясы, цистерна, тазарту қондырғылары, реагент, фаза.

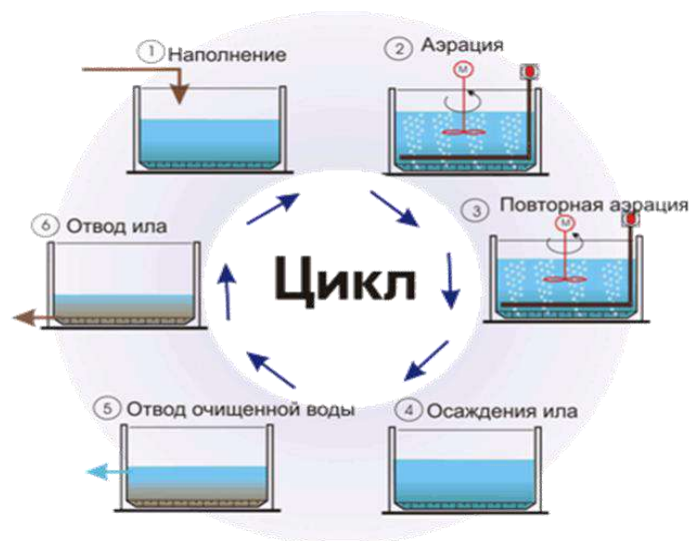
Өнеркәсіптік ағын суларды заманауи технологиямен тазарту елеулі қаржылық инвестицияларды талап етеді. Ағынды суларды қайтадан жарамды ете алатын заманауи технологиялар тапшы. Сулардың экологиялық жағдайын жақсартуда механикалық, биологиялық, химиялық, физико-химиялық әдістер үлкен қолданысқа ие. Олар негізінен, суды фильтрация арқылы ірі қоспалардан бөлу, әртүрлі химиялық реагенттерді қосу, коагуляция, сорбция, қышқылдану, экстракция, сонымен қатар, ультрадыбыс, озон және ион алмасу, микроағзалар қатысуымен жүреді [1].

Озық технология жетістігі болып, Александр Тетеря есімді адамның ойлап шығарған-БИОТАЛ инновационды технологиясы болып табылады. Бұл технологияның жұмыс жасау принципі мынадай: ағынды сулар өңдеу аймағынан өтеді, бірнеше рет араластырылып, газдалады, қатты бөлшектер бөлшектеледі. Соңында ыдырау нәтижесінде пайда болған зиянсыз қалдық органикалық заттар құрғақ болады, ағын суларының сұйық бөлігі технологиялық суға дейін тазартылады.

БИОТАЛ құрылғысы үш бөліктен тұратын- SBR реактор жүйесінен құралады. Технология бойынша өңделетін ағын су бірінші SBR реактордан, үшінші SBR реактордан өткен кезде, толық биологиялық тазарту циклінен өтеді. Соңғы жылдары биологиялық суды тазарту жүйесінде - SBR технологиясы (Sequence Batch Reactor) жаңа перспективті бағыт алды. Судың бір резервуардан екіншісіне ауысатын дәстүрлі тазалау әдісінен айырмашылығы, жаңа технология бір резервуардағы суды тазалаудың барлық кезеңдерін алатын – биореактор арқылы жұмыс жасайды. SBR технологиясы өндірістік нысандарда сұранысқа ие болып табылады. Тазарту циклы ағынды судың белсенді тұнбаға түсуінен басталады. Осы сатыда азрациясыз денитрификация пайда болады. Осыған байланысты тұнба шөгінділердің жақсы қасиеттеріне ие болады. Денитрификация процесі аяқталуымен, келесі кадам -араласу басталады. Азрация кезінде көміртек алынып, аэробты бактериялардың белсенділігі ең жоғары деңгейге жетеді. Жаңа ағын су биореакторға енбейді және таза нитрификация пайда болады. Бұл фазаның ұзақтығы бүкіл циклдың шамамен жартысын құрайды. Басқару панелі автоматтандырылған жүйені басқаруға және азрацияны азайтуға немесе жалғастыруға, ағынды сулардың жаңа бөліктерін жеткізуге және т.б. мүмкіндік береді.

Бұдан кейін сазды ерітіндінің тұрақтылығын жанама сипаттайтын- седиментация процесі жүреді. Әр циклдың ұзақтығын басқару панелінің көмегімен өзгертуге болады. Зерттеулерге сүйенсек, жүйені бақылау тұрғысынан ең ыңғайлысы 6-8 сағат ұзақтығы. Тазалау процесінде пайдаға асырылатын материалдың берік болуы, оқшаулайтын қасиеттерге ие болуы, сондай-ақ, тоттануға төзімді болуы шарт. Сондықтан қара металлдар

мен бетон мұндай мақсаттарға сай келмейді. «Ең қолайлы материал қандай?»-деген сұраққа келетін болсақ, бүгінде бұл- полипропилен болып табылады.

Сурет 1. Реактордың жұмыс істеу принципі

Ол алдымен, полипропиленді цистерналарды монтаждауда кез-келген топырақты бетонды қосымша арматурасыз орнатуға мүмкіндік туғызады. Елу жылдан астам ұзақ қызмет етеді, механикалық зақымға төзімді. Жүйенің жұмысын оңтайландыру үшін осы операциялардың кезектілігінде екі немесе одан да көп мерзімді реакторлар қолданылады. SBR-на деген қызығушылық 1950-ші жылдардың аяғы мен 1960-шы жылдардың басында жаңа техника мен технологияның дамуымен жандандырылды. SBR дәстүрлі белсендірілген көмір жүйесімен бәсекелес. SBR және дәстүрлі активті тұнба жүйелерінің үрдістері бірдей. 1983 жылы АҚШ-тың ЕРА баяндамасында «SBR ғарышта да дер кезінде жұмыс істейтін белсенді тұнба жүйесі» деп қорытындыланды.

SBR-ның модификацияланған нұсқасы - үзіліссіз циклді кеңейтілген аэрация жүйесі (ICEAS). ICEAS жүйесінде әсерлі ағынды сулар үздіксіз реакторға түседі. ICEAS және SBR-ның дизайнерлік конфигурациясы өте ұқсас болып келеді [5].

Ағынды суларды тазарту қондырғысының сипаттамасы 1-суретте көрсетілген. Инфекциялық ағынды сулар, әдетте, құмнан тазаланып, ағынды сулардың құрамдас бөліктеріне бейімделген биомассасы бар жартылай толтырылған реакторға түседі. Кейін, ол әдеттегі белсендірілген тұнба жүйесі сияқты әрекет етеді. Яғни, Биологиялық реакциялар аяқталғаннан кейін аэрация және араластыру тоқтатылады. Шөгінділердің сипаттамалары және концентрациясы әр түрлі болғандықтан, тұрақты әсер ететін субстраттың биомассаға қатынасы тұрақты. Кейбір жағдайларда ағынды сулар дезинфекциялану үшін сүзгіленеді.

SBR биореакторы технологиясының тиімділігіне келетін болсақ, бірнеше артықшылықтарын көре аламыз. Олар: ағынды сулардың көлемінің өзгеруіне және ластану дәрежесіне тез бейімделуі, анаэробты және аэробтық кезеңдердің ауысуы арқылы суды жоғары сапада тазартуға қол жеткізу, тазалау құрылғыларының немесе олардың жұмысының қарқындылығын модульдік негізде кеңейту мүмкіндігі. Сонымен бірге, толығымен автоматтандырылған басқару жүйесі кез-келген параметрлерді өзгерте алады. Ал, кемшіліктері: кәдімгі жүйелермен салыстырғанда, күрделілігі жоғары, техникалық қызмет көрсету мен жоғары деңгейде бақылауды талап етеді. SBR технологиясының принципі суды резервуарларға балық шаруашылығына пайдалануға, айтарлықтай арзан бағамен стандартты көрсеткіштерге дейін тазартуға мүмкіндік береді. SBR жүйесінің жалпы шығындары теңестіру, сүзу, дезинфекциялау немесе аэрация сияқты басқа да процестерге жұмсалуды мүмкін SBR жүйесі ағынды суларды кешенді өңдеуге арналған. Бұл ағын су сапасына өте жақсы бақылауды қажет ететін жүйелерден керемет таңдау. SBR механикалық қарапайым, икемді және оңай жұмыс істейтін болғанымен, дизайны қазіргі заманғы және күрделі технологияға негізделген. Жұмыс процесс қиын болғанымен, құрал-жабдықтарының жұмысы қарапайым. Әрбір танктің әсерлі диффузоры бар [2,3,4].

Әлемнің көптеген елдерінде су ресурстарының ластануын бақылайтын мүмкіндіктер бар. Дегенмен, қиындықтардың күрделілігі мен тереңдігі тұрақты түрде өсіп келеді. Өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтар өзендер арқылы жағалаулық суларға өтіп, балық шаруашылығы және туризм индустриясына кері әсерін тигізіп отыр. Өзендерге ағызылатын ағынды сулар жеткіліксіз өңделгендіктен, осы аудандардағы таза суларға ғана емес, сондай-ақ барлық жағалаудағы және одан кейін теңіз суларына әсер етеді. Осылайша, мангр ормандары мен риф экожүйелері мен олардың балықтарынан айырылу қаупі бар. Тиісті түрде өңделмеген сарқынды суды ағызу үлкен зардаптарға әкеледі. Өткен онжылдықта өнеркәсіптік ластану проблемасы әсіресе оңтүстік Қытай, Вьетнам, Камбоджа және Таиландтың жағалау аймақтарында болды.

Қорытындылай келе, SBR циклдық әлемдегі ең қарапайым және тиімді тазарту технологиялардың бірі болып табылады. Оның тиімділігін айтып өткеніміздей, әртүрлі дәстүрлі әдістерді жүзеге асыратын бірнеше контейнердің баламалы жұмысынан тұруынан көре аламыз. SBR тұрақты ағынды сулар мен ластауыш заттардың шығарындылары бар қондырғыларға өте ыңғайлы деп ойлаймын. Күніне 1000 м³ дейін тазарту қондырғылары, әртүрлі өндірістік бағдарламалары бар өндіріс қондырғылары, ағынды суларды тазарту қондырғылары және т.б. қамтылған. Арнайы араластыру аймағы, ұзартылған немесе ағынды сулардың арнайы аэрациялы реакторлары, ақылды тазалау реакторлары технологиялық

бағыттары әзірленген. Бұл өз алдына ХХІ ғасырдың ең озық технологияларының бірі деп есептеймін. Қазіргі кәріз жүйелері мен коллекторлары тозу жағдайында, яғни құбырлардың көп бөлігі қызмет етудің жоғары шегінен өткен. Құбырлар жаңа технологиялар көмегімен техникалық зерттеу жүргізуді қажет етеді. Осыған орай, еліміздің барлық аймақтарында осы мәселе алға қойылып, бәсекеге қабілетті жастар арасынан озық технологияны ойлап табуға бағытталған қандай да бір қадам жасалса, еліміз толық қауіпсіз әрі дамыған аймаққа айналуы сөзсіз деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аруп Рой, Джайанта Бхаттачарья. Ақаба суларды тазартудың нанотехнологиясы. - Алматы, 2016.-37 б.
2. Пинеккер Е.В. Экологические проблемы гидрогеологии. - М., Наука. - 2009, кн.1,2. - 126 с.
3. Техногенные процессы в подземных водах: биосферный подход, диагностика, управление. - М., МГУ. - 2007. - 248 с.
4. Сарсембеков Т.Т., Кожиков А.Е. Управление водными ресурсами и качеством трансграничных рек. – Алматы: Атамұра, 2009. -432 с.
5. SBR Реакторы циклической очистки. URL: <http://myproject.msk.ru/ru/tehnologii/ochistka-stochnyh-vod/sbr-tehnologiya>-(қаралған күні21.11.2018)- ғаламтор желісі

ГТАМР 53.37.17

ЖОҒАРЫ ТЕМПЕРАТУРАЛЫ КРЕМНИЙ-АЛЮМИНИЙЛІ КЕШЕНДІ

ҚОРЫТПАНЫ ДИАГРАММАЛЫҚ ТАЛДАУ

А.М. ӘБДІРАШИТ, А.А. АБІЛБЕРІКОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада «ТЕРРА» бағдарламасы көмегімен жүргізілген термодинамикалық зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Зерттеу нәтижесі бойынша негізінен қолданыстағы конденсирленген және газ фазалары (SiO_2 , Al_2O_3 , SiC , Al_2SiO_5 , Fe_3C , SiO , Si , Al , Fe). құрылды. Кешенді «ТЕРРА» бағдарламасы арқылы металлдық, кождық және газдық құрамды фазалары анықталды және олардың температураға 30 ВЕСТНИК КГИУ № 4 (23) 2018 г. Раздел 1. «Металлургия. Технологии новых материалов» байланысты өзгерістері бекітілді. Осылайша, «ТЕРРА» бағдарламалық кешенінің көмегімен зерттелетін материалдардан алынатын металлдың құрамы жиынтық көлемінде құрастырылатын әртүрлі қызықты фазалардың өтпелілуін және жойылуын бізбен зерттелді. Бұл зерттеулерден алынған мәліметтер әр түрлі ферроқорытпалардың маркаларын балқыту кезінде тотықсыздану температурасын және балку температурасын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: термодинамикалық талдау, конденсирленген фазалар, газ фазалар, термодинамикалық модельдеу, ферросиликоалюминий, жоғары көмір, бағдарламалық кешен, термодинамикалық зерттеулер.

Аннотация: В статье приведены результаты термодинамических исследований с помощью программного комплекса «ТЕРРА» (ПК «Терра»). В результате исследований были установлены основные существующие конденсированные и газовые фазы (SiO_2 , Al_2O_3 , SiC , Al_2SiO_5 , Fe_3C , SiO , Si , Al , Fe). С помощью комплексной программы «ТЕРРА» были определены составы металлической, шлаковой и газовой фазы и подтверждены их температурные изменения. Таким образом, с помощью ПК Терра нами была изучена образование, перехода и удаление разных фаз, которые в сумме составляет состав полученного металла из исследуемых материалов. Данные исследования также могут служить источником для определения температуры восстановления и плавления металла при выплавке различных марок ферросплавов.

Ключевые слова: термодинамический анализ, конденсированные фазы, газовые фазы, термодинамическое моделирование, ферросиликоалюминий, высокозольный уголь, программный комплекс, термодинамический исследования.

Annotation. In the article are given the results of the thermodynamic experiments were incorporated in the TERRA document. The results of the research have been based on osnovoynye quenching and gasification phases (SiO_2 , Al_2O_3 , SiC , Al_2SiO_5 , Fe_3C , SiO , Si , Al , Fe). With the help of the Troma program, the components of the metal, slag and gas phase were determined and confirmed by the temperature changes. In this way, with the help of the program complex Terra we learned from the formation, transformation and removal of various interesting phases, which make up the sum of the composed metal of the studied material. It is also possible to find out how to heat the temperature and to improve the temperature of the ferroalloys.

Key words: thermodynamic analysis, condensed phase, gas phase, thermodynamic modeling, ferrosilicoaluminium, high-ash coal, the software, thermodynamic studies.

Бағдарлама фазалық және химиялық айналуды, еркін жүйелерді есептеу құрылған. Ол шекті тепе-теңдік күйлерді модельдеуге мүмкіндік береді және Н.Э.Бауман атындағы Мәскеу мемлекеттік техникалық университетінде істелген әдісі мен есептеу алгоритмін іске асырады, есептеу шекті тепе-теңдік күйлер және іске асырады. Бағдарлама қасиеттерін жеке заттардың қасиеттері бар үйлесімді кең ауқымды деректер базасымен үйлесімді, бұл оны химиялық құрамы бойынша еркін композицияларды зерттеу үшін жарамды етеді [2].

Алдыңғы нұсқалармен (АСТРА бағдарламасы) салыстырғанда осы бағдарламалық өнім арқылы пайдаланушылық интерфейсмен жұмыс жасау әлдеқайда ыңғайлы үлгілеу нәтижелерін көрсету және өңдеу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Химиялық элементтердің шекті санынан тұратын зерттелетін жүйе 52 - ге тең; олардың тұруы мүмкін зерттелетін жүйе сияқты елу; бір есептеу, барысында қарастырылатын қоюлану фазасының саны екі жүзбен шектелген ал тепе-теңдікте (жеке заттардың саны) түзілетін газ фазасының құрамындағы бөліктер саны сегіз жүзге жетуі мүмкін. Гетерогенді жүйелерді есептеу жүргізу үшін бір бөлікті араласпайтын фаза үлгісін, сондай-ақ қоюланған ерітінділер үлгісін пайдалануға болады [2,3].

«TERRA» кешенді бағдарламасымен толық термодинамикалық модельдеу (ТТМ) Si - Al кешенді қорытпасы зерттеу жүргізілді. Толық термодинамикалық модельдеу (ТТМ) ФСА кешенді ферробалқымасы үшін 1273 - 2473 К интервалында және P=0,1 МПа қысымда шикіқұрам материалдарының тотықсыздандырғыштың өзгерісі бойынша жасалынды.

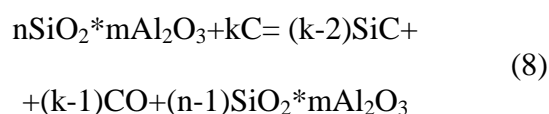
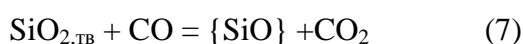
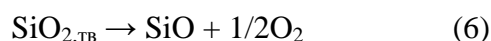
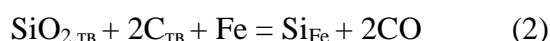
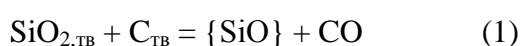
Кешенді ферроқорытпаларды термодинамикалық тепе-теңдік параметрлерін анықтау үшін шикіқұрамның тотықсыздандырғыштың жетіспеушілігі, артықшылығы және стехиометриясы бойынша химиялық құрамының кесте 1 келтірілген:

Кесте 1 – Шикіқұрам материалдарының химиялық құрамы

Бастапқы мәліметтер	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	TiO ₂	S	C
Шикіқұрам №1	52,19	15,93	2,81	2,50	0,27	0,16	25,94
Шикіқұрам №2	52,19	15,93	2,81	2,50	0,27	0,16	20,94
Шикіқұрам №3	52,19	15,93	2,81	2,50	0,27	0,16	30,94

Кешенді ферроқорытпаларды көміртегітермиялық балқытуды (ФСА) толық термодинамикалық модельдеу нәтижесінде түзілген қосылыстар 1273 - 2473 К температураға дейін тотықсыздандырғыштың жетіспеушілігі, артықшылығы және стехиометриясы байланысты (сурет 1, 2 және 3) тұнған және газдық фазаның графигтері келтірілді.

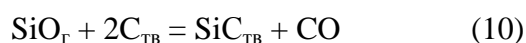
Ферросиликоалюминий (ФСА) қорытпасын балқыту кезінде 1473-1973К температура интервалында шикіқұрам материалдарының негізгі тотықтарының тотықсыздануы келесі реакция бойынша жүргізіледі:

1773-1873К диапазонында (4) және (8) реакция ағыны өтеді. 1823К температурада SiC мен FeSi қорытпасының түзілуі қарама-қарсы (2) реакция бойынша металдың түзілу мүмкіншілігін тудырады.

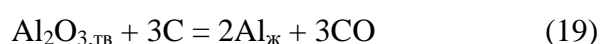
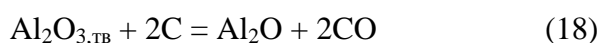
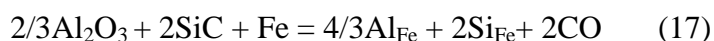
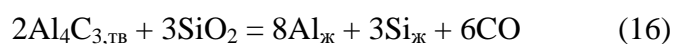
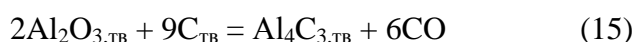
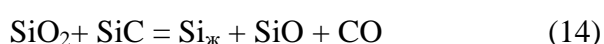
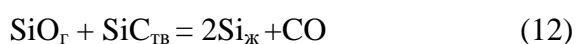
Кремний-алюминий өндірісін балқыту, кремнийлі ферроқорытпалар тәріздес, кремний тотығы мен алюминий тотығының тотықсыздануы газ фазалық арқылы жүзеге асады [1].

Кремний субоксидінің тотықсыздануы 1883К жоғары температурадан кремнеземнің балқуынан басталады. Кремний субототығы кремнеземнің көміртеппен тотықсыздануы кремнеземнің диссоциациясына ұшырайды. Пештің жоғары бөлігінде газдың көміртегімен тотықсыздануы кремний карбиді мен металдық кремнийдің төменгі дәрежесіне әкеледі:

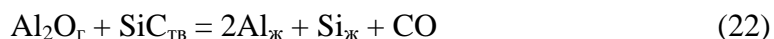
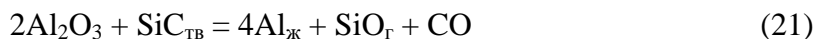
Сонымен қатар, карбид кремний мен кремнеземнің көміртегімен тікелей тотықсызданады. 1873К температурада кремнезем мен муллиттің тотықсыздануы жүреді. Кремнеземнің жоғары болуы алюминий карбиді мен алюминий карбид тотығында болады.

2273К температурада электрод аумағында жоғары болады және (1) - (8) реакция бойынша келесідей жүргізіледі:

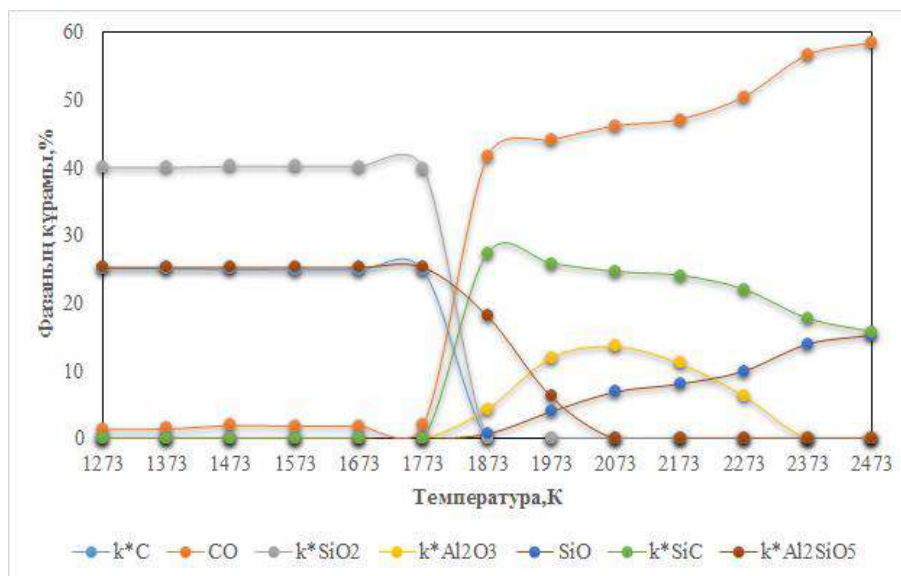
Алюминосиликат жоғары температурада көміртегінің әсерінен Al_2O_3 және SiO_2 тотықтарына ыдырайды. Мұндай көмір минералының өтуі көп мөлшерде каолиниттің түзілуіне әкеледі [1].

2473К температурада кремний алюминий балқымасы келесі реакция бойынша түзіледі:

Тотықсыздандыру үрдісі көп мөлшерде газдық фаза арқылы SiO, Al₂O металға өтеді. Осы аталған реакция бойынша ТТМ жүргізіледі.

Толық термодинамикалық анализдеу нәтижесінде 1 - суретке тоқсалсақ:

Сурет 1. Шикіқұрам №1 ферроқорытпасының негізгі фазасының температураға тәуелділігі

- қатты көміртегісі (C_{қатты}) 1273 - 1673 К температура интервалында 25,93% болады. 1773 К температурадан бастап ол тұнған фазадан газдық фазаға ауысады. Бұл қатты көміртегінің CO - ға және кремний карбидіне байланысын білдіреді [52].

- SiC қосылысы (кремний карбиді) 1873 К бастап 27,32%-да өзінің максимал мәніне барып, 2273 К дейін 22,01% - ға дейін жетеді. Негізгі газдық фазаны құрайтын көміртегі монототығы болып табылады. 1273-1673 К интервалында 1,5 - 2,5 % да болып, 1873 К бастап 41,67% - дан 2273К де 58,48% дейін газдық фазаға өтеді.

- алюминий силикаты (k*Al₂SiO₅) конденсирленген фазада 1273 - 1773 К температура интервалында 25,32% - те болса, 1873 және 1973 К температурада 18,14% және 6,21% - дан конденсирленген фазадан газдық фазаға өтеді. Алюмний оксиді (k*Al₂O₃) конденсирленген фазада 1873 - 2073 К температура интервалында 4,40% - дан 13,65% ға дейін жетіп, 2273 К температурада 6,36% ға жетеді.

- кремний тотығы (k*SiO₂) конденсирленген фазада 1273 - 1773 К температура аралығында 40,04% - да тұрақты болып 1873 К температурадан бастап ыдырап, әрі қарай газдық фаза және конденсирленген фаза түзеді.

- кремний монототығы (SiO) 1773 К температурадан 0%-дан газдық фазадан басталып, 2473 К температураға дейін 15,17% дейін өседі.

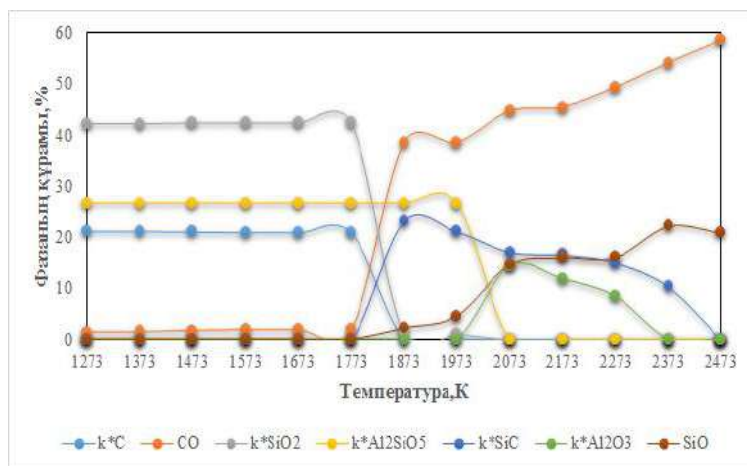
Кремний-алюминий ферроқорытпасының негізгі фазасының тотықсыздандырғыштың жетіспеушілігінің байланысты толық термодинамикалық талдау (ТТМ) 2 - суретте келтірілген. Кешенді бағдарлама көмегімен негізгі фазасының температураға тәуелділігі 2 суретке назар аударсақ, қатты көміртегі ($C_{\text{қатты}}$) 1273 - 1773 К интервалында 20,93% аралығында тұнған фазада болып, 1873 К температурдан бастап газдық фазада СО көміртегі монототығы 2473 К температураға дейін 38,45 - 58,45 % - ға дейін өседі [4].

Алюминат силикаты ($k^*Al_2SiO_5$) тұнған фазада 1273 - 1773 К температурада 25,31 % - да болады, 1873 - 2073 К температурада арасында 18,14 % - дан 0 % аралығында ауытқиды және газ фазасына ауысады. Кремнезем (k^*SiO_2) конденсирленген фазада 1273 - 1773 К арасында 40,07 % - да тең және 1873 К де газдық фаза күйіне ауысады.

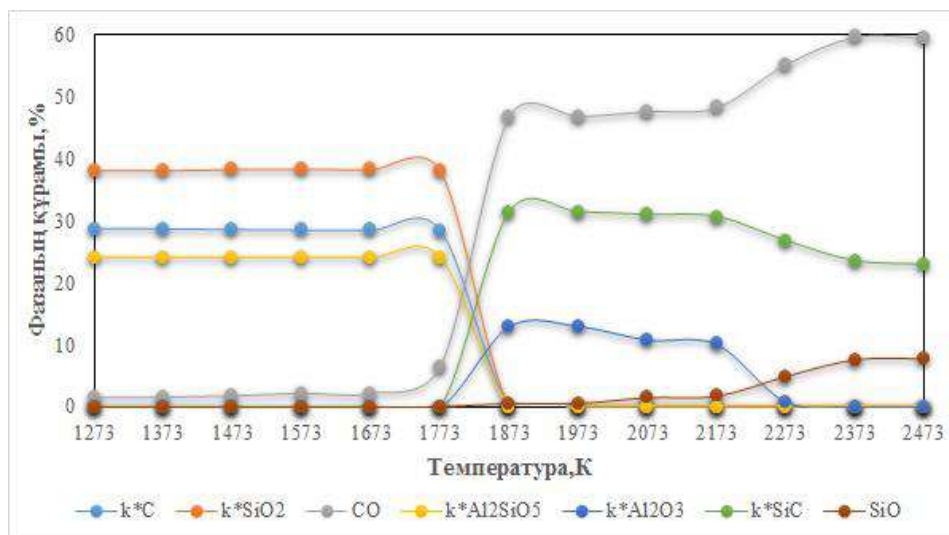
Алюминий тотығы ($k^*Al_2O_3$) тұнған фаза 1773 К бастап пайда болып, 1873 К температура 4,4 % -дан 2173 К температурада 11,2 %-ға дейін жоғарлап және 2273 К де 6,35 % - да болып 2373 К температурада газдық фазаға толығымен өтеді.

Кремниилі - алюминий ферроқорытпасының өндірісіндегі технологиялық сұлбасы бойынша көміртегітермиялық жұмыс істеу қағидасына сүйене отырып, тотықсыздандырғыштың артықшылығына кешенді бағдарлама арқылы термодинамикалық моделдеу жүргізілді.

3 суретте конденсирленген және конденсирленбеген фазасы келтірілген және келесідей қорытындыға келуге болады:

Сурет 2. Шикіқұрам №2 ферроқорытпасының негізгі фазасының температураға тәуелділігі

Сурет 3. Шикіқұрам №3 феррокортыпасының неізгі фазасының температураға тәуелділігі

- қатты көміртегі ($C_{\text{катты}}$) 1273 - 1773 К температура арасында 28,74% арасында ауытқиды және 1873 К температурада химиялық тотықсыздану реакцияға түсіп, газдық фазаға СО күйіне өтеді. Көміртегі тотығы 1273 - 1773К температураларда 1,4 - 6,45 % арасында қисық сызық түзіледі да және 1873 - 2473 К - ге дейін 40,1 - 59,85 % - шейін газ фазасында ең жоғары көрсеткіш көрсетеді:

- кремнезем тұнған фазада ($k*SiO_2$) 1273 - 1773 К температурада интвалында 38,16 % - да ауытқып, 1873 К - нен бастап газ (SiO) және тұнған (кремний карбиді ($k*SiC$)) фазасына ауысады.

- кремний карбиді конденсирленген фазада ($k*SiC$) 1873 К температурада 31,39 % - да түзіледі және 2473 К - ге дейін 22,93 % - ға дейін қисық сызық түзіледі.

- кремний тотығы (SiO) газ фазасында 1873 К температурада 0,52 % - дан 2473 К температурада 7,68 % - ға дейін жоғарылайды.

- алюминий силикаты ($k*Al_2SiO_5$) 1273 - 1773 К температурада аралығында 24,11 % - да тұрақты болып, 1873 К температурдан бастап тотықсыздандыру үдерісіне ұшырайды. Бұл конденсирленген фазада кремнезем мен бокситтерге және газ фазасында алюминии, кремнии тотығына ыдырайды.

- алюминия тотығы ($k*Al_2O_3$) 1873 К температурадан бастап 31,38 % - да ең жоғары мәніне жетіп, 1973 К - нен 2473 К дейін 31,37 % -дан 22,93 % - ға дейін қисық линия болып түзіліп жатыр.

Толық термодинамикалық [4] талдау нәтижесінде, кремний-алюминий феррокорытпасын балқыту кезінде кремний және алюминий субототықтары (SiO, Al_2O) арқылы түзілетінін анықтай отырып, балқыту кезінде тотықсыз-дандырғыштың 3-5 % жетіспеушілігі мен шикіқұрам материалдарынан металдың өтімділігін арттыруға болатыны анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Чекимбаев А.С. Совершенствование технологии выплавки ферросиликоалюминия с применением новых видов углистого сырья: диссер. канд. техн. наук.: 2010 – Караганда: ХМИ им.Ж.Абишева, 2010. – 103 с.
2. Синяров Г.Б., Ватолин Н.А., Трусов Б.Г., Моисеев Г.К. Применение ЭВМ для термодинамических расчетов металлургических процессов. М., 1982. - 264с.
3. Казенас Е.К., Чижиков Д.М. Давление и состав пара над окислами химических элементов. М.: Наука. 1976. - 342с.
4. Әбдірашит А.М., Нурумғалиев А.Х., Махамбетов Е.Н., Даулетияров Д., Келаманов Б.С. Қазақстанды минериялды - шикізат көздерінен кешенді ферроқорытпа алудың мүмкінділігін зерттеу // ІХ международная научно-практическая конференция «Инновационные и наукоемкие технологии как средства реализации Третьей модернизации Казахстан»: Теміртау. 2017. – 161-166 б.

ҒТАМР 38.53.21

МҰНАЙ-ГАЗ КЕН ОРНЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІН БАҒАЛАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

К.И. ИСЛАМОВА, А. СЕЙТМАҒАНБЕТОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мемлекеттік экологиялық сараптама жобалық құжаттама мен қоршаған ортаға әсерді бағалау нәтижелері (ҚОӘБ) бойынша өтеді. Қоршаған ортаға әсерді бағалау қоршаған орта мен халықтың денсаулығына белгіленетін шаруашылық және өзге де қызметтің барлық ықтимал әсер ету түрлерінің сипаты мен қауіп деңгейін, осы әсердің экологиялық, экономикалық және әлеуметтік салдарын бағалауын айқындау, сондай-ақ осы қызметтің әсерін алдын-алу немесе жеңілдету мақсатында өткізіледі.

Қоршаған ортаға әсерді бағалауда мынадай негізгі әдістерді ажыратады: матрицалық әдіс (оның ішінде Л.Леопольд матрицасы), біріктірілген карталарды талдау әдісі, имитациялық модельдеу әдісі, сарапшылар тобының әдісі.

Леопольд матрицасы «себеп-салдар» қатынасы туралы сапалы ақпаратты қамтитын және нәтижелер туралы ақпарат көзі болып табылады. Матрица қоршаған ортаның географиялық, әлеуметтік-экономикалық аспектілерін кең көлемде қамтиды. Мақалада бұрғылау ұнғымаларын құруға арналған техникалық жобаның қоршаған ортаға әсері талданып, зерттеу нәтижелері беріледі.

Кілт сөздер: жоба, Леопольд матрицасы, экологиялық сараптама;

Аннотация. Государственная экологическая экспертиза будет проходить на основе проектной документации и результатов оценки воздействия на окружающую среду. Оценка воздействия на окружающую среду выявления характера, интенсивности и степени опасности влияния любого вида планируемой

хозяйственной деятельности на состояние окружающей среды и здоровье населения. ОВОС намечаемой хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду способствует принятию экологически грамотного управленческого решения о реализации намечаемой хозяйственной и иной деятельности посредством определения возможных неблагоприятных воздействий, оценки экологических последствий, учёта общественного мнения, разработки мер по уменьшению и предотвращению воздействий.

При оценке воздействия на окружающую среду используются следующие методы: метод матрицы (в том числе матрица Л.Леопольда), метод анализа интегрированных карт, метод имитационного моделирования, группа экспертов.

Матрица Леопольда содержит качественную информацию о соотношении "причины-последствия" и является источником информации о результатах. Матрица широко охватывает географические, социально-экономические аспекты окружающей среды. В статье анализируется воздействие на окружающую среду технического проекта, предназначенного для установки буровых скважин, также даются результаты исследования.

Ключевые слова: проекты, матрица Леопольда, экологическая экспертиза;

Annotation. The State Environmental Review will be based on project documentation and the results of environmental impact assessments. Environmental Impact Assessment is designed to identify the nature, intensity and degree of danger of any type of proposed economic activity impact on the state of the environment and public health. The environmental impact assessment of the planned economic and other activities contributes to making environmentally competent management decisions on the implementation of the planned economic and other activities by identifying possible adverse impacts, assessing environmental impacts, with due regard to public opinion, developing measures to reduce and prevent impacts.

When assessing the environmental impact, the following methods are used: the matrix method (including the L. Leopold matrix), the method of analyzing integrated maps, the simulation method, the group of experts.

The Leopold matrix provides qualitative information on the cause-effect relationship and is a source of information on the results. The matrix broadly covers geographical, socio-economic aspects of the environment. The article analyzes the environmental impact of a technical project intended for the installation of boreholes, and also provides research results.

Keywords: projects, Leopold matrix, environmental impact assessment

Экологиялық сараптама шаруашылық немесе өзге де қызметтің қоршаған орта сапасының нормативтері мен экологиялық талаптарға сәйкестігін анықтап, осы қызметтің қоршаған ортаға жасауы ықтимал теріс әсерлерден және оған байланысты зардаптардан алдын-алу үшін жүргізіледі.

Экологиялық сараптама - мемлекеттік экологиялық бақылаудың ерекше нысаны және жобаны жоспарлау кезеңінде іс-шаралар басталғанға дейін орын алатын алдын-ала сапалы басқарылуын жүзеге асырады және экологиялық заңнаманың нормаларына сәйкес келетін жобаны жүзеге асыру үшін мемлекет тарапынан «лицензияның» бір түрі болып табылады [1].

Қазіргі уақытта экологиялық сараптаманың заңды түрде белгіленген түрлері: мемлекеттік және қоғамдық болып бөлінеді, олардың міндеттері:

- жоспарланған шаруашылық немесе өзге де қызметтің қазіргі немесе болашақта қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына тікелей немесе жанама түрде әсер етуі мүмкін болатын экологиялық қауіптілік деңгейін анықтау;
- болашақ жоспарланған шаруашылық немесе өзге де қызметтің табиғат қорғау заңнамасының талаптарына сәйкестігін тексеру;
- жобада қарастырылған табиғатты қорғау шараларының жеткіліктілігі мен негізділігін анықтау [2].

Мемлекеттік экологиялық сараптама жобалық құжаттама мен қоршаған ортаға әсерді бағалау нәтижелері (ҚОӘБ) бойынша өтеді. Қоршаған ортаға әсерді бағалау қоршаған орта мен халықтың денсаулығына белгіленетін шаруашылық және өзге де қызметтің барлық ықтимал әсер ету түрлерінің сипаты мен қауіп деңгейін, осы әсердің экологиялық, экономикалық және әлеуметтік салдарын бағалауын айқындау, сондай-ақ осы қызметтің әсерін алдын-алу немесе жеңілдету мақсатында өткізіледі.

Техникалық нысанның қоршаған ортаға әсерін бағалау кезінде географиялық, геотехникалық, экологиялық зерттеулердің жеке және жалпы әдістерінің жиынтығы қолданылады, олар математикалық әдістермен, процестерді модельдеу әдістерімен және т.б. әдістермен толықтырылады. Бірінші кезекте алдын-ала болжау әдістері қолданылады.

Болжау әдістері интуитивті (сараптамалық) және фактографиялық әдістерге бөлінеді. Сараптамалық бағалау, ол бағалау объектісі туралы нақты ақпарат болмаған кезде немесе болжамды процестер мен құбылыстар арасындағы сандық тәуелділігі белгілі болмаған кезде қолданылады. Сараптамалық бағалау баламалы жобаларды талдау кезінде, ұзақ мерзімді әсерлерін қоса алғанда, экологиялық тәуекелді анықтауда қолданылады. Фактографиялық деректер базасы тікелей кітап, мақала, патент және т.б. мазмұнын, яғни, дәйекті сипаттағы ақпаратты қамтиды.

Қоршаған ортаға әсерді бағалауда мынадай негізгі әдістерді ажыратады: матрицалық әдіс (оның ішінде Л.Леопольд матрицасы), біріктірілген карталарды талдау әдісі, ағымдық диаграмма жүйесі, имитациялық модельдеу әдісі, сарапшылар тобының әдісі.

Жоспарланған шаруашылық немесе өзге де қызметтің қоршаған ортаға әсерін бағалау жөніндегі зерттеулер мыналарды қамтиды:

- жоспарланған шаруашылық және өзге де қызметтің және ықтимал баламалардың сипатын анықтау (соның ішінде қызмет түрінен бас тарту);

- ҚОӘБ-дың географиялық қамту шегінде аумақтың жай-күйін талдау (табиғи ортаның жағдайы, антропогендік қысымның болуы және сипаты, экологиялық жағдай және т.б.);

- жоспарланған шаруашылық және басқа қызметтің ықтимал әсерлерін анықтау (тәуекел ықтималдығы, дәрежесі, сипаты, масштабы, әсер ету аймағы, сондай-ақ экологиялық және соған байланысты әлеуметтік-экономикалық зардаптарды болжау);

- қоршаған ортаға қалдық әсерлердің маңыздылығын және оның зардаптарын бағалау;

- теріс әсерлерді болдырмау бағытында шараларды анықтау;

- күтілетін экологиялық және басқа да зардаптары бойынша қаралатын балама нұсқаларды салыстыру;

- жоспарланған шаруашылық және өзге де қызметтің барлық кезеңдерінде экологиялық мониторинг және бақылау бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- жоспарланған шаруашылық және өзге де қызметін жүзеге асыру жобасын талдаудан кейін жүргізілетін ұсыныстарды әзірлеу.

Экологияда биологиялық жүйелерді модельдеу кеңінен қолдануда. Зерттеулердің міндеттеріне байланысты әр түрлі модельдер қолданылады (шынайы нақты модельдер, таңбалы модель, концептуалды және математикалық модельдер). Нақты объектіні, процесті немесе құбылысты ықшам әрі шағын түрде бейнелеп көрсетуде модель маңызды орын алады. Модельді талдау нәтижесінде нақты күрделі объектіні тереңірек білуге мүмкіндік туады. Модельдеу – объектілерді, процестерді немесе құбылыстарды зерттеу мақсатында олардың макетін құру. Соңғы кезде статистикалық математика, матрицалық алгебрамен байланысты ақпараттар мен кибернетика теориясының әдістері қолданылады.

Матрицалар - бұл әсер етуші факторлар мен қоршаған ортаның компоненттері арасындағы өзара әрекеттесуді анықтау үшін қолданатын кестелер. Матрицаны пайдаланған кезде, белгілі бір ауытқу мен қоршаған ортаның компоненті арасындағы өзара әрекеттесуі матрица бағаны мен қатарлар қиылысындағы торкөзде белгіленеді. Торкөзде «Ескертулер» көрсетіледі, осылайша факторлардың табиғатымен байланысты әсердің маңыздылығы мен басқа ерекшеліктеріне назар аударылады, мысалы, белгішелер немесе таңбалар әсердің түрін көрнекті анықтай алады (тікелей, біріккен, жанама); сандар және белгішелер көлемі масштабын көрсетеді; ескертулер жасалады.

Мысалы, көптеген экологиялық жобаларды зерттеуге қолданылатын Леопольд өзара әрекеттесу матрицасында вертикаль 88 жан-жақты компоненттері мен қоршаған ортаның сипаттамаларын, горизонталь 100 қызмет түрлері орналастырылған.

Леопольд матрицасы. Әсерді бағалауға пионерлық көзқарас ретінде сипатталатын Леопольд матрицасын, доктор Луна Леопольд және АҚШ Геологиялық қызметінің басқа да қызметкерлері әзірлеген. Ол іс жүзінде жобаның кез келген түрімен байланысты әсерді бағалауға арналған. Оның негізгі артықшылығы – ол себеп-салдар түрінің өзара байланысы туралы сапалы ақпараты бар бақылау тізімін береді. Бұл сондай-ақ зерттеулердің нәтижелері туралы ақпарат көзі ретінде пайдалы.

Жобада көзделген ықтимал әсерлер, қызмет түрі бойынша топтастырылады: режимді түрлендіру, ландшафттарды қайта өзгерту және құрылыс, пайдалы қазбалар өндіру, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп, ландшафттарды түрлендіру, ресурстарды жаңарту, көлік құралдары, қалдықтарды қайта өңдеу, химиялық өңдеу, жазатайым оқиғалар және т.б. Әр топ, өз кезегінде, факторларды (ықпалдарды) қамтиды: Мысалы, «Режимді түрлендіру» - ол: жабайы жануарлар әлемі мен өсімдік әлемін жерсіндіру, биологиялық жүйелерді басқару, мекендейтін жердің өзгеруі, топырақ жамылғысының бұзылуы, жер асты суларының режимдерінің өзгеруі, беткі су ағысының өзгеруі, өзен ағынын реттеу, құрылыс каналдарын салу, суару, ауа райына тиетін белсенді әсерлер, жанармайдың әртүрлі түрлерін жағу, жасанды жолдарды жасау, шумен мазалау және діріл. Сол қағида бойынша, бірақ «өзінің» әсерімен басқа топтамалар қалыптасқан.

Салдар (қоршаған ортаның «сипаттамалары» және «жағдайлары»), өз кезегінде 4 топтамаға бөлінген, олардың әрқайсысы бірнеше топ асты қатарынан тұрады. Мысалы, «Физикалық және химиялық сипаттамалар» «Жер», «Су», «Атмосфера», «Процесстер»; «Биологиялық жағдайлар» топтамасы - «Өсімдіктер әлемі», «Жануарлар әлемі»; «Антропогендік ықпалдар» - «Жерді пайдалану», «Рекреация», «Адамның эстетикалық қажеттіліктері мен бейімділігі», «Өркениеттік аспектілер», «Жасанды құрылымдар мен қызмет түрлері»; «Кейбір экологиялық тәуелділіктер». Белгіленген топ астылары ортаның тиісті сипаттамаларын құрайды.

Қазіргі уақытта Леопольд матрицасын, ықтимал әсердің кез келген матрицалық тізімі және оның салдары ҚОӘБ объектісіне байланысты деп түсіндіреді. Жиі, матрицаның тиісті ұяшықтарында әсердің-салдардың бағалауын ғана емес, салдардың сипатын (оңтайлы, жағымсыз, бейтарап) немесе оның ұзақтығын (мерзімді, циклдік, бір реттік, тұрақты) атап көрсетеді. Соңғы жылдары әсермен-салдардың байланысын бағалайтын шкаласы көрсетілген жұмыстар жасалынған.

Жұмысты жазу кезінде матрицалық пішінді жасап, оны толтыру қажет. Матрица неғұрлым толық болған сайын, ҚОӘБ кезінде әсердің барлық аспектілерін қарастыру жеңілірек және кемшіліктерді анықтау оңайырақ болады [3].

Леопольд матрицасы «себеп-салдар» қатынасы туралы сапалы ақпаратты қамтитын және нәтижелер туралы ақпарат көзі болып табылатын бақылау тізбесі болып табылады. Матрица қоршаған ортаның географиялық, әлеуметтік-экономикалық аспектілерін кең көлемде қамтиды.

Леопольд матрицасында процестердің және әсердің салыстырмалы маңыздылығын көрсету үшін «салмақ» немесе «әсердің қарқындылығы» қолданылады, алайда, бұл салмақтарға сандық мән беруде нақты өлшемдер жоқ. Матрицада қоршаған ортаның өзгеру бағытын, ықтимал ластануды және басқа да жағымсыз әсерлерді көрсетеді/2,24-266/. .

Матрицалық талдау бірнеше шектеулерге ие болса да, зерттеулерді жоспарлау кезінде маңызды орын алады. Бағалаушы (сарапшы, жобаны әзірлеуші, талдаушы) нақты міндеттерге сәйкес матрицаны өзгертуге құқылы.

Леопольд матрицасын толтыру үшін матрицаның әрбір торкөзіне әсердің қарқындылығын (ω) қойып шығу қажет. Әсер қарқындылығы 0-ден 5 баллға дейінгі шкала бойынша бағаланады.

Кесте 1 - Әсер қарқындылығын бағалау шкаласы

Баллдар	Әсер ету деңгейі
0	жоқ
1	тым әлсіз
2	әлсіз
3	орташа
4	елеулі
5	Өте қатты

Зерттеу барысында «Созак Ойл энд Газ» ЖШС келісімшарттық аумағындағы 15 бұрғылау ұңғымаларын салуға арналған топтық техникалық жобаның қоршаған ортаға әсері қарастырылды [4].

Әсер ету және объектілері бойынша әсер етудің жиынтық қарқындылығын ($\sum \omega$) есептейміз (1 және қараңыз). Осы жоба үшін Леопольд матрицасы бойынша бастапқы талдау жасалған кезде «әсер» және «нысандар» - бойынша іріктеу жасалынды. Әсер етудің ең қарқынды санатының қатарына жиынтық әсері максималды компоненттер алынды. Оларға жататындар: жер жұмыстары және топырақ бетінің бұзылуы. Әсердің ең аз қарқындылығы, ал кейбір жағдайларда тіпті оның болмауы, егер жиынтық әсер 0-ге тең болса, басқа құрамдас бөліктер саналады: химиялық заттармен ластану, төгілу және ағып кету, сондай-ақ радиацияның әсер етуі.

«Нысандарды» талдау кезінде, ең қарқынды әсерге ұшырайтындар: топырақ, жабайы жануарлар және бос аймақтар. Формула бойынша қолданатын барлық әрекеттердің мәнін (γ) есептейміз:

$$\gamma = 100/n \quad (1)$$

n - матрицадағы маңызды ұяшықтардың саны, яғни осындай ұяшықтар, ондағы ($\omega \neq 0$) Берілген Леопольд матрицасы үшін маңызды ұяшықтардың саны $n = 390$.

Жалпы әсер ету күші (I) тең

$$I = \gamma \sum_{i=1}^n \omega_i \quad (2)$$

Ондағы ω_i – әсердің қарқындылығы 2-кестеде көрсетілген. Матрицадағы жолдар мен бағандардағы қосындылар сәйкес келетінін байқауға болады. Зерттелген жобада жалпы әсер ету күші тең:

$$I = \frac{100}{390} * 438 = 95$$

Нәтижесінде жалпы әсер ету күші (I) төменгі шегіне жақын мәнге ие, сондықтан жобаның қауіпсіз болуын күтуге болады.

Зерттеу барысында «Созак Ойл энд Газ» ЖШС келісімшарттық аумағындағы 15 бұрғылау ұңғымаларын салуға арналған топтық техникалық жобаның қоршаған ортаға әсері қарастырылды. Әсер ету және объектілері бойынша әсер етудің жиынтық қарқындылығын ($\sum \omega$) есептедік. Осы жоба үшін Леопольд матрицасы бойынша бастапқы талдау жасалған кезде «әсер» және «нысандар» - бойынша есептеулер жүргізілді. Әсер етудің ең қарқынды санатының қатарына жиынтық әсерін анықтау үшін максималды компоненттер алынды.

Леопольд матрицасын толтыру үшін матрицаның әрбір торкөзіне әсердің қарқындылығын (ω) қойып шығып формула бойынша есептедік. Шыққан нәтижені Харингтон жүйесіне келтірдік (Кесте 2).

Қорыта келгенде, «Созак Ойл Энд газ» ЖШС-нің мұнай-газ кен орнындағы 15 бұрғылау ұңғымаларын салуға арналған топтық техникалық жобаның қоршаған ортаға аз мөлшерде зиян тигізетіндігі, жобаны жүзеге асыру мүмкіндіктерінің бар екендігі анықталды.

«Созак Ойл Энд газ» ЖШС-нің мұнай-газ кен орны туралы зерттеу жұмыстарын қорытындылай келіп, төмендегідей ұсыныстар ұсынылады:

- Атмосфераға едәуір шаң бөлетін арту-түсіру жұмыстарын азайту;
- Кен орны территориясындағы автотранспорт және басқа қозғалыс көздерінің қолданылуын шектеу;
- Жұмыс орнына баратын жолдарды және кен ішіндегі пайдасыз жыныстарды суландыру;

Шудың әсерін барынша азайтылуын, дірілді және «Созак Ойл энд Газ» ЖШС алаңында жұмыс уақытында электромагниттік сәулеленудің қуатты көздерінің болмауын қамтамасыз ету мақсатында барлық технологиялық процестерде заманауи жабдықтарды пайдаланылу. Көрсетілген шаралар кен орны территориясындағы ауаның жер бетілік қабатында

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Закон РК «Об экологической экспертизе» - Алматы, 1997. - С.1-2
2. Пименова Е.В. Оценка воздействия на окружающую среду./ Методические указания. Пермь, ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2015. -С.24-26
3. «Созак Ойл энд Газ» ЖШС келісімшарттық аумағындағы 15 бұрғылау ұңғымаларын құруға арналған топтық техникалық жобаның қоршаған ортаны қорғау бөлімі (ҚОҚБ), 2018.-С.114-133

SRSTI 38.53.01

ANALYSIS OF TRAUMATISM IN THE ELECTRICAL SHOW OF THE DON MINING AND PROCESSING COMBIMATE OF THE AKTOBE REGION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN FOR THE PERIOD FROM 2011 TO 2016

M. IMANGAZIN, ZH.TURGANBAY, M. TAIZHIGITOVA

Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Аннотация. В статье проведен анализ травматизма в электроцехе Донского ГОКа за период с 2011 по 2016 года. Используя статистический метод и метод Киннея определили, что наиболее травмоопасными являются работники, имеющие стаж от 1 до 4 лет, когда идет становление специалиста и адаптация к рабочим условиям. По результатам исследования определили, что наиболее частой причиной несчастных случаев является нарушение правил безопасности и охраны труда и неудовлетворительная организация производства работы. Изучение обстоятельств несчастных случаев и выявление их причин позволяет разработать профилактические мероприятия, не допускающие повторения чрезвычайных ситуаций. Анализ травматизма и оценка риска опасности и установлено, что риск опасности в электроцехе является приемлемым.

Ключевые слова: опасность, риск, несчастный случай, авария, травма, электроцех, статистический метод, метод Киннея.

Аннотация. Мақалада 2011-2016 жылдар аралығындағы Дон КБК электрцехінде жаракаттану талдауы жүргізілді. Статистикалық әдіс пен Кинней әдісін пайдалана отырып, маманның қалыптасуы мен жұмыс жағдайына бейімделуі жүріп жатқан 1-ден 4 жылға дейінгі өтілі бар қызметкерлер неғұрлым жаракат алу қаупі бар деп анықтады. Зерттеу нәтижелері бойынша жазатайым оқиғалардың ең жиі себебі еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау ережелерін бұзу және жұмыс өндірісін қанағаттанғысыз ұйымдастыру болып табылатыны анықталды. Жазатайым оқиғалардың жағдайларын зерделеу және олардың себептерін анықтау төтенше

жағдайлардың қайталануына жол бермейтін алдын алу іс-шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Жарақаттануды талдау және қауіптілік тәуекелін бағалау үшін электр цехындағы қауіптілік тәуекелі қолайлы болып табылатыны анықталды.

Түйінді сөздер: қауіп, тәуекел, сәтсіз оқиға, апат, жарақат, электроцех, статистикалық әдіс, Кинне әдісі.

Annotation.The article analyzes the injuries in the electrical department of the Donskoy GOK for the period from 2011 to 2016. Using the statistical method and the Kinney method determined that the most traumatic are workers with experience from 1 to 4 years, when they are becoming specialists and they are learning the ropes. According to the results of the study, it was determined that the most frequent cause of accidents is violation of safety and labor protection rules and unsatisfactory work organization. The study of the circumstances of accidents and identification of their causes allows to develop preventive measures that prevent the recurrence of emergency situations. Injury analysis and risk assessment of hazard and found that the risk of hazard in the electrical shop is acceptable.

Key words: danger, risk, accident, accident, trauma, electrical shop, statistical method, Kinney method.

The level of injuries in the electrical department of the Donskoy GOK was analyzed for the period from 2011 to 2016. The period of 6 years is quite sufficient to obtain reliable results as a general injury in the electrical department of the Donskoy GOK.

In total, during the study period, 4 accidents were registered, in which 4 people were injured. Of these, 1 is fatal and 3 are lungs.

Group cases for this study period are not registered. The number of days of incapacity for work due to accidents during the study period is 79 days, or an average of 13 days per year. On average, one victim has 26 days.

A statistical method was used to determine the level of injury. The method consists in processing and studying statistical material accumulated as a result of investigating accidents during a specified period. According to this method, a number of coefficients are determined, which are relative indicators of the level of injuries at an enterprise and allow us to give a more accurate and complete picture of the level of injuries, than only according to the absolute number of accidents that occurred at the enterprise during the studied period of time.

When using the Kinney method, a quantitative assessment of hazard levels for various analyzed situations is given by assigning numerical values — points, to the hazard levels being evaluated, calculated as the product of three variables: the probabilities that a given dangerous event actually occurs; exposure frequency of a potentially hazardous situation; severity of consequences or damage caused.

To determine injuries in the electrical department of the Don Mining and Processing Plant for the period from 2011 to 2016, it was decided to use two methods: the statistical method and the Kinney method.

More clearly obtained data is reflected in table 1 and figure 1.

Table 1. Distribution of employees of the electrical department of the Donskoy GOK affected by the accident professions and length of service in the period from 2011 to 2016

№	Profession	Work experience (in years)							total	In % to total number
		< 1	from 1 till 3	from 3 till 5	from 5 till 10	from 10 till 15	15 and more			
Item	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	Electrician on duty and repair equipment	1	-	2	-	-	-	3	0,75	
2	Conveyor driver	-	1	-	-	-	-	1	0,25	
	Total:	1	1	2	-	-	-	4		
	In % to total number	0,25	0,25	0,5	-	-	-	1,0		

As Table 1 shows the distribution of the workers of the electrical department of the Donskoy DOK, victims of an accident by profession and by experience in the period from 2011 to 2016, the most traumatic profession is an electrician on duty and on equipment repair, who are according to work experience a group of people who have worked for 1 to 4 years.

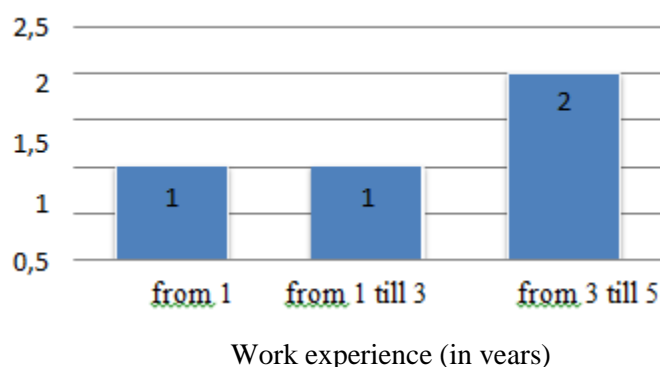

Figure 1. Distribution of employees of the electrical department of the Donskoy DOK accident victims by experience in the period from 2011 to 2016

As Figure 1 shows, the distribution of workers in the electrical department of the Donskoy DOK affected by an accident in the electrical department during the period from 2011 to 2016, the most traumatic are people with work experience from 1 to 4 years, when there is a formation of a specialist and adaptation to the working conditions.

The main objectives of the analysis of injuries are to establish the patterns that cause accidents, and the development on this basis of effective preventive measures. Four main methods are used to analyze industrial injuries: statistical, topographic, monographic and economic.

The statistical method is based on the study of the causes of injuries on the documents in which accidents are recorded (acts on the form H-1, disability certificates) for a certain period of

time. This method allows you to get a general picture of the state of injury, to determine its dynamics, to identify relationships, patterns between circumstances and causes of accidents.

To assess the level of injury, relative statistical indicators of the frequency and severity of injury are used.

As Figure 1 shows, the distribution of workers in the electrical department of the Donskoy DOK affected by an accident in the electrical department during the period from 2011 to 2016, the most traumatic are the work experience from 1 to 4 years, when there is a formation of a specialist and adaptation to the working conditions.

The main objectives of the analysis of injuries are to establish the patterns that cause accidents, and the development on this basis of effective preventive measures. Four main methods are used to analyze industrial injuries: statistical, topographic, monographic and economic.

The statistical method is based on the study of the causes of injuries on the documents in which accidents are recorded (acts on the form H-1, disability certificates) for a certain period of time. This method allows you to get a general picture of the state of injury, to determine its dynamics, to identify relationships, patterns between circumstances and causes of accidents.

To assess the level of injury, relative statistical indicators of the frequency and severity of injury are used.

The injury incidence rate C_i is the ratio of the number of accidents T over the reporting period to the average number of workers P , referred to 1000:

$$C_i = 1000 T / P$$

The severity index of injury C_T describes the average duration of disability and is the ratio of the number of days of disability D to all victims during the reporting period to the total number of cases T .

$$C_T = D / T$$

The results of the study of industrial injuries in the electrical department of the Donskoy GOK are reflected in Table 2 and Figure 2.

Table 2. Occupational Injury Indicators at Donskoy GOK from 2011 to 2016.

п/п	Name of the indicator	Years					
		2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	The average number of employees for the period	137	138	140	141	142	143
2	The number of victims of accidents at work with disability for one day or more, people			1	1		1
3	Number of days of incapacity due to accidents cases in production for the period			21	36		22

4	Total number of accidents	1		1	1		1
	including:						
	with easy outcome			1	1		1
	With fatal group, occurring simultaneously with 2 or more employees, regardless of the severity of injuries of victims	1					
5	Number of professional cases diseases, acute poisoning, total	-	-	-	-	-	-
	Including group	-	-	-	-	-	-
6	Injury Frequency Rate per 1000 workers, C_i		-	7,1	7,2	-	7,0
7	Injury severity ratio, C_T			21	36		22
8	Death rate from accidents on 1000 employees, C_F	7,2	-	-	-	-	-
9	General Injury Rate C_G	7,2	-	149	259	-	154

Figure 2. Indicators of industrial injuries in the electrical shop.

Table 3 and Figure 3 show the causes of accidents. It was allocated into 3 groups of reasons. Of these, the most common cause of accidents was the first reason - violation of the rules of safety and labor protection.

Table 3. The distribution of the number of injured in accidents by cause of the accident in the electrical shop in the period from 2011 to 2016

Item	The name of indicators	Years						
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	For the whole period
1	Security breaches and labor protection	1	-	1	1	-	1	4
2	Inadequate organization production work	-	-	1	-	-	1	2
3	Gross negligence injured.	-	-	-	-	-	1	1
	Total:	1	-	2	1	-	3	

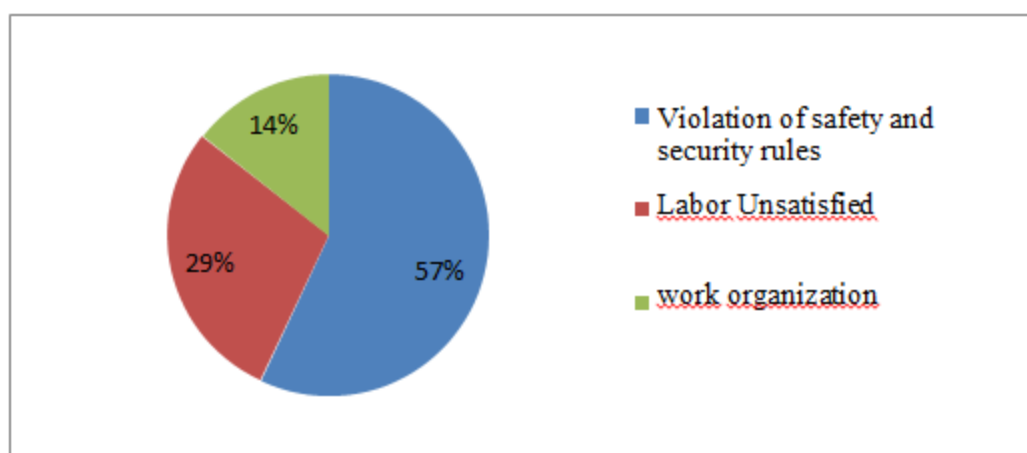

Figure 3. Distribution of accidents.

Analysis of injuries, namely the distribution of accidents by the cause of occurrences in the electrical department of the Donskoy GOK for the period 2011-2016 shows that the most accidents (57 %) occur due to the violation of the rules of safety and labor protection.

Based on the analysis of the causes of accidents at work, the administration of the enterprise and the trade union committee made up an action plan on labor protection. It is included in the “Labor Protection” section of the collective agreement. Thus, the priority areas for the prevention of occupational injuries are:

1. Identification of opportunities for the occurrence of hazardous situations in production, their prevention, familiarization of workers with methods of their avoidance and elimination.

2. Conducting, campaigning and explanatory work on the awareness by workers of the nature, conditions and causes of the emergence of dangerous situations in production, the application of administrative and material measures to violators of safety regulations when performing work.

3. Continuous training of workers and managers at all levels in the rules of safe work, the ability to clearly and timely recognize the possibility of a dangerous situation.

4. Investigation of accidents and industrial accidents, the development and implementation of measures to prevent their recurrence.

So, an accident is a complex phenomenon. Prevention of such cases at work is carried out using various means and methods presented above. The study of the circumstances of accidents and the identification of their causes allows you to develop measures that prevent the recurrence of emergencies.

Calculation of hazard assessment by the Kinney method

For a quantitative risk assessment in the electrical department of the Donskoy Mining and Processing Plant, we apply the Kinney method, according to which it is necessary to calculate the potentially dangerous situation indicated by the risk index R according to the i -th classifier, using the following formula:

$$R_i = P_i \cdot E_i \cdot G_i,$$

where

P_i is an indicator of the probability of a dangerous event;

E_i is an indicator of the frequency of exposure to risk;

G_i is an indicator of the severity of damage resulting from a dangerous event.

Evaluation of risk indicators R_i for various hazardous situations analyzed is made by assigning a score to each of the above parameters, based on the classification scale, the corresponding numerical values defined in the tables below.

According to the methodology and the table, we will define the CF_i based on the main identified hazard, that is why we will analyze statistical data on 4 accidents among the personnel of the electrical department for the period from 2011 to 2016.

Table 4 provides data from which the following hazardous events can be identified:

- No. 6 (Electric current exposure) - 4 cases (1 fatal).

Table 4. Information on accidents that occurred in the electrical department in the period from 2011 to 2016

№	Date	Profession	Type of incident by classifier
1	11.10.11	Conveyor driver	6
2	22.04.13	Electrician on duty and repair equipment	6
3	19.07.14	Electrician on duty and equipment repair	6
4	16.08.16	Electrician on duty and repair equipment	6

After analyzing the data on accidents in the electrical department, we can say that the main danger for the manifestation of injuries at work is a dangerous event № 6 of the classifier

- electric shock. This danger accounts for 4 cases.

A quantitative risk assessment of the risk of injury at the plant will conduct a hazardous event №6.

The total number of accidents on the danger number 6 will be $SSC = 4$

The average number of accidents per year: $ANA = NA / T$, where T is the reporting period under investigation, 6 years old.

$$ANA = NA / T = 4/6 = 0.67$$

The expected frequency of occurrence of the event EEF will be determined by the formula:

$EEF = ANA / n$, where n is the average number of employees in the electrical department during the period studied

$$EEF = 0,67 / 140 = 0,005$$

Table 5. An indicator of a possible dangerous event P's accomplishment probability

ANE 1	Name	Points
> 1 year-1	High degree of probability	10
1 – 1 * 10 ⁻² year-1	Average degree of probability	6
1 * 10 ⁻² - 1 * 10 ⁻⁴ year -1	Not always but possible	3
1 * 10 ⁻⁴ - 1 * 10 ⁻⁵ year -1	Low probability	1

ANE 1	Name	Points
1 * 10 ⁻⁵ - 1 * 10 ⁻⁶ год-1	Incredible, but not completely ruled out. opportunity	0,5
1 * 10 ⁻⁶ - 1 * 10 ⁻⁷ год-1	Almost impossible	0,2
1 * 10 ⁻⁷ - 1 * 10 ⁻⁸ год-1	Virtually impossible	0,1

P - an indicator of the probability of making a possible dangerous event, as defined in Table 5.

Table 6. Risk Indicator E

Name	Points
Constantly (at least once per hour)	10
Often (at least once a day)	6
Sometimes (at least once a week)	3

Not constantly (at least once a month)	2
Rarely (several times a year)	1
Very rarely (less than once a year)	0,5

E is the indicator of the frequency of exposure to risk, defined in points from Table 6.

Table 7. Damage severity index G

Name	Points
Tragic consequences (death of several people)	100
Very serious consequences (death of one person)	40
Severe consequences (permanent disability)	15
Significant consequences (temporary disability)	7
Light consequences (ambulance call)	3
Microtrauma (without loss of working ability)	1

G is an indicator of the severity of damage resulting from a hazardous event, defined in points from Table 7.

According to Table 11, the value of P at $ANE = 0,005$ corresponds to the value of $P = 3$ points (not always, but possible).

Based on the actual statistical data on the number of accidents in this hazardous event, we define E. During the study period, 4 cases were identified by event No. 6, which is 0.67 cases per year. This value corresponds to the table 12 column - Very rarely (less than once a year), then the value of $E = 0,5$ points.

According to Table 13 we define the severity of the consequences of the hazardous event No. 6, then $G_9 = 7$ points, which corresponds to the column - Significant consequences (temporary disability).

If the risk index calculated using this formula does not exceed 50, then the risk is considered acceptable.

Based on the data obtained, we calculate:

$$R = 3 \cdot 0,5 \cdot 7 = 10,5 < 50.$$

Therefore, the level of risk is acceptable.

The risk assessment of the occurrence and development of an accident, with possible emergency situations, was carried out using mathematical calculation models based on actual or probable data, as well as situational indicators that determine the scale of a probable incident.

Conclusions: from these accident reports, in particular, the distribution of victims of an accident in the electrical department, the most traumatic experiences happen with workers who have experience from 1 to 4 years, when a specialist is becoming and adapting to working conditions. At the same time, the most traumatic profession is considered equipment repair and repair, namely, the distribution of accidents by reasons of occurrence in the electrical department of the Donskoy GOK for the period 2011 – 2016 shows that the majority of accidents occur due to violation of the rules of safety and labor protection.

References

1. Korolov, G.F. *Proizvodstvennyy travmatizm i metody vyyavleniya yego prichin.* - M.: NIIMASH, 1976. - 41 P.
2. Achin V.A. *Sistemnyy analiz prichin proizvodstvennogo travmatizma.* – LDNTP, 1973. - 44 p.
3. Imangazin M.K. *Analiz travmatizma v ferosplavnom proizvodstve Respubliki Kazakhstan.* – Saarbruken, 2014. -214 p.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

ГРНТИ 17.82.20

ИОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЕТЕ: ФИЛОСОФСКАЯ ИДЕЯ ТРАГЕДИИ «ФАУСТ»

К.М. ИРГАЛИЕВА

*Западно-Казахстанский государственный университет имени Махамбета Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

Аннотация. В данной статье анализируется философский смысл трагедии великого немецкого писателя Иоганна Вольфганга Гете «Фауст». В основе идеи трагедии доктора Фауста лежат поднятые автором значимые философские проблемы эпохи Просвещения, что стало важной темой исследования, а образ чернокнижника стал символом философских исканий эпохи, основными тенденциями которой были распространение и популяризация научных знаний. Настоящая статья является обобщением актуальных проблем эпохи на примере одной личности Фауста. Знаменитый Иоганн Гёте насытил трагедию пришедшую из немецкого народного фольклора, современным ему философским содержанием, показав в судьбе героя обобщенный и масштабный образ человеческой судьбы. Берущие начало из библейского сюжета противоположности, в трагедии воплощены в двух философских образах — Господа и Мефистофеля. Первый является истинным выражением добра и созидания, второй — отрицания и разрушения. Традиционно в легенде образы Бога и Дьявола — символы добра и зла, ведущую вечную борьбу за человеческую душу. Но Иоганн Гёте переосмысливает это противостояние с позиций современной ему философии.

Ключевые слова: философский смысл, библейский сюжет, эпоха Просвещения, немецкий фольклор, зарубежная литература.

Annotation. The philosophical sense of the tragedy of the great German writer Johann Wolfgang Goethe "Faust" is analyzed in this article. The significant problems of the Enlightenment which underlie in the basis of the tragedy idea were raised by author, that further was an important theme of analysis, and the image of the warlock became a symbol of the philosophical quest of the era, the main tendencies of which were the dissemination and popularization of scientific knowledge. This article is a generalization of the current problems of the era on the example of one person of Faust. The famous Johann Goethe has imbued the tragedy that came from German folklore with contemporary philosophical content, showing the fate of the hero a generalized and large-scale image of human destiny. The opposites originating from the biblical plot are embodied in tragedy in two philosophical images — the God and Mephistopheles. The first is the true expression of good and creation, the second is of denial and destruction. Traditionally, the legend of images of the God and Devil — the symbols of good and evil, leading the eternal struggle for the human soul. But Johann Goethe rethinks this confrontation from the standpoint of contemporary philosophy.

Key words: philosophical sense, biblical plot, the Enlightenment, German folklore, foreign literature.

Бұл мақалада ұлы неміс жазушысы Иоганн Вольфганг Гётедің «Фауст» қайғылы философиялық мәні талқыланады. Доктор Фаусттың қайғылы идеясының негізі, маңызды ғылыми тақырыпқа айналған ағартушылықтың философиялық мәселелерінде жатыр және соғыс құлпының имиджі ғылыми білімнің таралуы

мен болатын дәуірдің философиялық ізденісінің символына айналды. Бұл мақала: Фаусттың мысалында, дәуірдің өзекті мәселелерінің жиынтығы болып табылады. Әйгілі Иоганн Гёте неміс халық фольклорынан шыққан қайғылы жағдайды заманауи философиялық мазмұнмен таныстырды, ол кейіпкердің тағдырын, адам тағдырының жалпыланған және ауқымды бейнесін көрсете білді. Киелі сюжеттен шыққан карама-қайшылықтар екі философиялық бейнелерде - Құдай мен Мифистофельдерде қайғылы болып табылады. Біріншісі - жақсылық пен жаратылыстың шынайы көрінісі, екіншісі - бас тарту және жою. Дәстүр бойынша, Құдай мен Ібілістің суреттерінің аңызы - жақсылық пен зұлымдықтың рәміздері, адамның жаны үшін мәңгілік күрес жүргізеді. Бірақ Иоганн Гёте қазіргі заманғы философия тұрғысынан осы карама-қарсылықты қайтақарастырады.

Түйінді сөздер: философиялық мағынасы, інжіл тарихы, ағарту, неміс фольклоры, шетел әдебиеті.

Дайте человеку цель, ради которой стоит жить, и он сможет выжить в любой ситуации... И.В.Гете

Иоганн Вольфганг Гете – немецкий писатель, драматург, поэт, вошедший в историю мировой литературы. Произведения автора бессмертны и носят философский характер, а творчество является точным отображением наиважнейших тенденций и противоречий современности той эпохи. Иоганн Вольфганг Гёте по праву считается одним из столпов мировой литературы, великим гением, а наиболее известная его трагедия «Фауст», написанная на основе народной легенды о чернокнижнике, заключившем договор с дьяволом. Создатель знаменитого «Фауста» был добрым и загадочным человеком, разбирающимся в науках и адвокатской деятельности. Иоганн Вольфганг Гете работал над произведением на протяжении шестидесяти лет. Замысел трагедии созрел у немецкого драматурга в 1774 году, а окончена была работа за полтора года до его смерти в 1831 году. Миру известны три редакции «Фауста», так называемый франкфуртский «Фауст», или «Прафауст» (1773-1775), «Фауст-фрагмент» (1790) и, наконец, «Фауст» 1 часть» (1807) показывают нам сложнейший путь эволюции фаустовской идеи, которая затем потребовала огромного напряжения сил при создании второй части, завершённой незадолго до смерти поэта[1]. Фауст – главный герой трагедии Гете, выдающийся ученый и врач, познавший многие тайнства наук, но все равно разочаровавшийся в жизни. Он не удовлетворен теми обрывочными и неполными сведениями, которыми владеет, и ему кажется, что уже ничего не поможет ему прийти к познанию высшего смысла бытия. Фауст заключает договор с посланцем темных сил для того, чтобы найти счастье – то, ради чего действительно стоит жить. Прежде всего, Фаустом управляют жажда знаний и свобода духа, поэтому он становится непростой задачей для дьявола, врага рода человеческого. *«Частица силы, желавшей вечно зла, творившей лишь благо»* — довольно противоречивый образ Мефистофеля как посланца ада, гения соблазна, лукавого и корыстного преследователя

душы человека. Персонаж считает, что «достойно гибели все то, что существует», ведь он умеет манипулировать самым лучшим божественным творением через его многочисленные слабости. Гете создает не просто сатану, а остроумного, язвительного, пронизательного и циничного трикстера, от которого так трудно отвести глаза. Философский замысел отражается в возникшем споре между Господом и Мефистофелем о возможностях человеческой личности. Мефистофель — выражает средневековое, отжившее представление о человеке – как ни странно, совсем недавно бывшее точкой зрения церкви. Мефистофель считает человека ничтожным, жалким, подчиненным плоти, склонным к греху. Другую точку зрения представляет Господь. Человек — это венец творения, любимое создание Бога. Господь выражает гуманистические взгляды на человека – верит в его способность стремиться к добру и бороться за него. Бог у Гёте – это познание, истина и Мировой Разум. Бог олицетворяет высшее начало, но не вмешивается в жизнь людей и лишь изредка произносит над ними приговор. В христианской идеологии дьявол неравен богу, он отсутствие благодати, мрак, недостаток света. У Гёте эта черта приобретает философское осмысление. Всегда и во всем Мефистофель — сила отрицательная. Своим отрицанием существующего Мефистофель постоянно не только искушает Фауста, но и толкает на поиски нового, тем самым способствует переходу на новые этапы развития самосознания. Гордый фаустовский порыв, соединяясь с мефистофельской решительностью в практических делах, оказывается тем рычагом, который приводит в конечном итоге Фауста к движению, поиску и развитию. В начале трагедии мы видим Фауста ученым преклонных лет, когда он проклял свои мечты о славе, а больше всего - пошлое терпенье – этим ознаменован момент пробуждения самосознания. Наступил переломный момент. Фауст увидел врага своего развития - внутреннюю замкнутость и бесцельное поглощение чужих знаний. Истинное духовное развитие в противоположном – в целеустремленном познании, продуктивном мышлении и активной деятельности. Находясь в таком расположении духа, он и заключает договор с Мефистофелем.

Идея договора Фауста с Мефистофелем заключается в том, что Мефистофель получит в свою власть душу Фауста, если он почувствует себя полностью удовлетворенным. Это будет означать, что человек ничтожен в своих стремлениях. Для поисков и испытаний Фаусту необходима молодость. Первое, что делает Мефистофель для Фауста — это возвращает ему молодость и силу. С этого момента каждый эпизод трагедии становится как бы экспериментом, пробой сил Фауста в потоке реальной жизни. Мефистофель предлагает Фаусту познакомиться сначала с «малым миром», т. е. людьми в их частном быту, а затем войти в «большой мир» — жизнь государственную, сферу общественной жизни. На пути

внешней жизни сознание может остановиться на уровне семейного быта, но может достичь и государственного, более широкого масштаба.

«Фауст» – плод работы писателя, которая длилась практически всю его жизнь. Произведение росло вместе с его автором, вбирая в себя систему взглядов европейского общества на протяжении полувека. Историю немецкого чернокнижника Фауста, жившего в 16 веке в Германии, брали за основу своих произведений многие писатели, поэты, композиторы, художники. Однако Иоганн Гёте сделал этот образ максимально живым, чувствующим, мыслящим, определил его, как человека стремящегося к истине. Легенды же о докторе Фаусте носят достаточно мрачный характер, его обвиняют в отступлении от веры, в занятиях магией и волшебством, в воскрешении людей, в неподобающем образе жизни. По легенде, он выступал с фокусами, врачевал больных, был бродячим странником. До Иоганна Вольфганга Гёте никто не акцентировал внимание на том, что великий учёный ищет ответы на вечные вопросы, что он велик своей жадной к правде, он верен делу, которое избрал. «Фауст» Гете принадлежит к тем созданиям человеческого гения, которые стали вечными спутниками нашей истории. И такими, видимо, останутся на все времена. Для самого создателя трагедии Фауст был делом его долгой жизни. Поэтому мы можем с полным правом согласиться с убеждением, что если эту трагедию рассматривать в связи с остальными произведениями Гете, то она ничего не потеряет от своего величия как высокохудожественная поэзия, но лишь в «Фаусте» в полной мере раскрывается величие его создателя[2].

Философский смысл трагедии находится в нерасторжимом единстве с его художественным воплощением; композиции произведения, нарративные структуры, сложнейшая символика, разнообразие художественных метров и ритмов делают «Фауста» поистине неисчерпаемым произведением, создавая эффект комичности художественного целого, эффект многоуровневой информации, получаемой от текста. Главный герой философской трагедии в стихах – доктор Фауст – воплощает в себе общественные мечты своего времени о всеобъемлющем познании мира. Смена средневековой культурной формации на новую, возрожденческую и последовавшую за ней просвещенческую, как нельзя лучше раскрывается в художественном образе человека, готового отдать душу за истинное знание. Фауст Гёте совместил в себе черты и всех предшествующих ему литературных Фаустов: Фауста-богоборца К. Марло, Фауста – учёного-протестанта Лессинга, Фауста-гения – Клингера. При этом у немецкого классика Фауст получился более живым и страстным, чем у его предшественников. Фауст Гёте – прежде всего, поэт: человек, наделённый неугасимой жадной жизни, стремлением к познанию окружающей его

вселенной, природы вещей и собственных чувств. С историко-литературной точки зрения «Фауст» — произведение уникальное не только в художественном отношении. В нем отразилась творческая эволюция его создателя: от бурного «гения» через веймарскую классику к глубинному синтезу искусства, науки и практической деятельности в 20-е годы XIX века. «Фауст» — это произведение, заявившее о своем величии после смерти автора и не утихающее с тех самых пор. Словосочетание «Гете – Фауст» настолько на слуху, что даже не увлекающийся литературой человек слышал о нем, может, даже не подозревая, кто кого написал – то ли Гете Фауста, то ли Фауст Гете. Однако философская драма — не только бесценное наследие писателя, но и одно из ярчайших явлений эпохи Просвещения. Смысл человеческой жизни, устройство мира, любовь, власть, деньги, неограниченные желания и их последствия – это лишь часть тем, которые затрагивает автор «Фауста». Выделить основную мысль в таком масштабном произведении достаточно сложно. Трагедия Гёте учит тому, что абсолютное знание не всегда во благо, человек слишком слабое существо, чтобы пройдя дьявольские испытания сохранить душу нетронутой и чистой. Фауст — это символ титанизма человеческого духа. И в этом он разделяет судьбу всех героев гетевского Sturm und Drang. Чувство творца связывает его с Прометеем, а неприятие мира роднит с Гетцем и Вертером. И все же фаустовский титанизм шире, он имеет более глубокие, более сильные побуждения. Это ненасытность жизнью, стремление охватить всю полноту жизни, бытия и стремление утвердить себя и силу своей жизни. Формами и знаком этого опыта, этого недостатка мощных жизненных сил является чувство неудовлетворенности, возникающее из борьбы между нашими жизненными формами, которые ограничены временем[3].

Философская идея «Фауста» Гете в том, что без существования зла, тьмы, сомнений и пустоты рядом с добром, творчеством, верой, не было бы и движения героя вперед, не было бы ценности познания. Фауст – не просто персонаж, он олицетворение всего человечества, всех его стремлений в одном лице. Поэтому борьба добра и зла для Гете – это то, что движет мир человечества вперед, к новым знаниям. Вторая главная идея «Фауста» Гете – в утверждении величия человека. В трагедии Фауст проходит через испытания, сомнения, грехи, разочарования, искушения, горе, пустоту и чувство вины. Из-за него погибает Маргарита, он теряет Елену прекрасную. Однако в финале Фауст оказывается человеком, в которой побеждают именно высокие помыслы: человечность, любовь, неутомимый ум, вера в прекрасное. Гете утверждает возможности развития человека, силу и красоту человеческого раз. Над идеей «Фауста» до сих пор не утихают споры литературоведов и критиков. Жажда познания мира, эмоционального, физического, интеллектуального, неминуемо приводит к гибели души, ведь идти на поводу у своих желаний – заведомый провал. Гёте наполнил произведение серьёзной философской проблематикой, при этом

основу сюжета составляет народная легенда. Если добавить к этому идеи просвещения и критику средневековья – то получится абсолютно уникальное творение – таковым стала трагедия «Фауста». В трагедии присутствуют два представителя этого века. Фауст — это вдохновение и энтузиазм. Энтузиазм Фауста — это энтузиазм уже развитого сознания. Сознания, которое спокойно обращается и во внешний мир, и на самого себя — то, что можно назвать рефлексией или рефлексивным сознанием. Этому сознанию присуще критическое отношение. Но самое главное — это именно рефлексивная сторона фаустовского сознания, способная делать себя объектом мысли, видеть себя со стороны, уметь мыслить о своих чувствах, давать мысль о мысли. И критический дух является инструментом рефлексии, прежде всего саморефлексии. Естественно, что этот дух выступает и как иронический дух. Мефистофель — дух иронии, который проходит через всю трагедию. Самая важная особенность этой иронии: она плодотворна, продуктивна в том смысле, что она будит в Фаусте неудовлетворенность, заставляет рефлексивное сознание Фауста быть в постоянном напряжении. Обоим героям, Фаусту и Мефистофелю, присуще и демоническое, и дьявольское. И самому Гете демония также не была чужда [4]. Фауст хочет иного мира, иного бытия, а Мефистофель понимает его достаточно прозаически, он предлагает Фаусту выйти в мир земных радостей и желаний. Мефистофель хочет доказать ему, что мир, в котором живет человек, не стоит ни гроша, что он достоин уничтожения. Мефистофель в данном случае – и дьявол, и ангел-хранитель, и искуситель, и освободитель. Более того, он понимает, что постоянная тоска о недостижимом приведет Фауста к катастрофе. Мефистофель говорит герою: «*Noch auf mit deinem Gram zu spielen*» — «Да перестань играть своей тоскою! Она, как коршун, сгложет, съест тебя». Здесь мы видим прометеевский образ коршуна, терзающего печень. Человек не может существовать в изоляции от мира. Мефистофель призывает Фауста выйти из кельи, в которую он сам себя запер, и вступить в общение с людьми [5]. Сам Гете назвал свое произведение трагедией, а литературоведы – драматической поэмой, о чем также трудно спорить, ведь глубина образов и сила лиризма «Фауста» необычайно высокого уровня. Жанровая природа книги склоняется и в сторону пьесы, хотя на сцене могут быть поставлены лишь отдельные эпизоды. В драме так же присутствуют эпическое начало, лирические и трагические мотивы, поэтому ее сложно отнести к определенному жанру, но не будет ошибочным утверждать, что великий труд Гете – философская трагедия, поэма и пьеса в одном лице. Своим произведением автор надеялся пробудить в людях стремление к совершенству, помочь формированию поколения, исполненного мужества, достоинства, силы духа и жажды деятельности. Он до конца своих дней не утратил веру в человека и в его высокое предназначение.

Список использованной литературы:

1. Жирмунский В. М. Творческая история «Фауста» Гете. В кн.: Жирмунский В.М. Очерки по истории классической немецкой литературы. – Ленинград, 1972. – 466 р.
2. Trunz Erich Anmerkungen. Faust. – Hamburg, 1999. -503 р.
3. Gundolf F. О титаническом начале в гетевском Фаусте. Berlin, 1920. – 215с.
4. Аникст А.А. Фауст, Гете. – Москва, 1979. -112 р.
5. Клаудио Наранхо. Песни просвещения. – Санкт-Петербург, 1997. -178 с.

SRSTI 16.01.07

KAZAKHSTAN'S ETHNIC COMPOSITION AND LANGUAGE STATUS

B. ISBEK

K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның ұлттық құрамы мен тілдік ахуалы статистикалық мәліметтер негізінде қарастырылып, ғылыми-сараптамалық тұжырым жасалды. Саясат, экономика және көрші қарым-қатынас сияқты көптеген факторлар тарихи халықтың ауытқуы мен құрамына маңызды әсер етеді. Сондықтан, ұлттық егемендікті нығайту үшін жаңа тәуелсіз Қазақстан негізгі ұлттық мәртебесін нығайту саясатын қабылдады және негізгі этникалық топтың санының ұлғаюы саяси билікті біріктірудің басым бағытына айналды.

Тірек сөздер: Қазақстан, этникалық құрам, тілдік ахуал

Аннотация. В этой статье рассматривается этнический состав и языковая ситуация Казахстана в основанных статистических данных, сделан научно-аналитический вывод. Показано, что многие факторы, такие как политика, экономика и соседние отношения, также оказывают важное влияние на колебания и состав исторического населения. Поэтому для укрепления национального суверенитета новый независимый Казахстан принял политику укрепления основного национального статуса, и увеличение численности основного этнического населения стало приоритетным направлением развития для консолидации политической власти.

Ключевые слова: Казахстан, этнический состав, языковая ситуация

Annotation. This article discusses the ethnic composition and linguistic situation of Kazakhstan in the provision of statistical data, made a scientific and analytical conclusion. It has been shown that many factors, such as politics, economics and neighboring relations, also have an important influence on the fluctuations and composition of the historical population. Therefore, in order to strengthen the national sovereignty, the new independent Kazakhstan adopted a policy of strengthening the basic national status, and an increase in the number of the main ethnic population became a priority direction of development for consolidating political power.

Keywords: Kazakhstan, ethnic composition, language situation

Through history, political changes, and ethnic migration, it constitutes the extremely complex and unique ethnic structure and language of Kazakhstan today. Many factors, such as politics, economy and neighboring relations, also have an important impact on the fluctuations and

composition of the historical population. Therefore, in order to consolidate national sovereignty, the newly independent Kazakhstan adopted a policy of strengthening the main national status, and increasing the number of the main ethnic population became the priority development direction for consolidating the political power. Compared with other former republics of the former Soviet Union, Kazakhstan's pressure on the composition of the national population was particularly high at the beginning of independence. At the end of the day, the Kazakhs accounted for only 39.69% of the total population, while the Russians accounted for 37.82% of the total population.

With the expansion of the Russian Empire to Kazakh territory and the development of the Soviet Union to Central Asia, the number of Russians in Kazakh has increased significantly. From the beginning, only a small proportion of foreign nationalities, and even time to become the largest nation. According to the results of the 1989 census of the Soviet Union, the Russian population reached 6,227,500 before Kazakhstan's independence. The Kazakh population was 6,534,600, only slightly more than the Russians, far less than half of the total population. From the perspective of demography, the Kazakhs at this time are called the passive state of the main ethnic group. Therefore, the Kazakhstan government that has obtained sovereignty will increase the proportion of the Kazakh population as the primary strategic task of national development. On the one hand, it encourages more education in the country; on the other hand, it calls on the Kazakhs living abroad to return to the "historic motherland" and provides preferential conditions for housing, land and loans for Kazakhs returning to Kazakhstan from abroad. This policy soon became a huge response among Kazakh residents in neighboring countries. According to statistics released by the Ministry of Health and Social Development of Kazakhstan in February 2016, from 1991 to January 1, 2016, in the 25 years since Kazakhstan's independence, there were about 95.

780,000 overseas Kazakhs moved to Kazakhstan, accounting for 5.5% of Kazakhstan's total population, of which 61.6% were moved by Uzbekistan, 14.2% were from China, 9.2% were from Mongolia, and 6.8% were from Turkmenistan. 4.6% is from Russia. Kazakhs from abroad have moved into Kazakhstan, raising the number and proportion of Kazakh population.

At the same time, since the independence of Kazakhstan, due to the influence of various social factors, a large number of European nationals such as Russians, Germans and Ukrainians have chosen to return to the motherland, of which the majority of Russians have migrated. From 1989 to 1999, the number of Russians decreased from 6,227,500 to 4,479,600, and the proportion of the population in Kazakhstan fell from 37.82% to 29.96%. From 1999 to 2009, the number of Russians was further reduced to 3,793,700, and the proportion of the population of Kazakhstan was also reduced to 23.7%. The number of other ethnic groups has also declined

on a large scale. Between 1989 and 2009, the number of Germans decreased from 957,500 to 178,400, the number of Ukrainians decreased from 896,200 to 33.30 million, the number of Belarusians decreased from 182,600 to 66,400, and the number of Poles decreased from 59,900 to 3,400, which was reduced by 81.36%, 62.84%, 63.63% and 43.23%.

As a result, Kazakhstan's ethnic population structure has undergone major changes since independence. Thanks to the effective measures taken by the Kazakh government to influence the Kazakh population growth, and the large number of European nationalities such as the Russian, German, Ukrainian and other European nationalities, the proportion of the Kazakh population in the population has risen sharply. At the 1999 census, the number of Kazakh people suffering from more than 70 years of history has once again reached more than half of the national population, at 53.40%. At the time of the 2009 national census, this proportion had risen to 63.07%. As of January 1, 2018, the total domestic population of Kazakhstan was 18,157,300, of which 1,072,300 were Kazakhs, accounting for 67.47%; the Russians were 3.586 million, accounting for 19.76%. The Kazakh population has surpassed the Russians in an all-round way and has become a veritable subject.

The composition of the national population of Kazakhstan has a distinct geographical distribution. According to the administrative region of the Kazakh government in 2018, there are currently 14 states and 3 municipalities directly under the jurisdiction. According to geographical and economic characteristics, the country is divided into five regions: the west, the north, the east, the south and the central.

According to the statistics of the National Bureau of Statistics of Kazakhstan on January 1, 2018, from the perspective of ethnic population distribution, the Kazakhs are mainly distributed in the west, the south and the east. The seven states and one city with the highest proportion are Kyzyl. State (96.15%), Atyrau (92.43%), Manjis (90.72%), Aktobe (82.42%), West Kazakhstan (75.88%), Turkistan (74 %), Almaty (71.79%) and Shymkent (70%).

The composition of the national population of Kazakhstan has a distinct geographical distribution. According to the administrative region of the Kazakh government in 2018, there are currently 14 states and 3 municipalities directly under the jurisdiction. According to geographical and economic characteristics, the country is divided into five regions: the west, the north, the east, the south and the central.

According to the statistics of the National Bureau of Statistics of Kazakhstan on January 1, 2018, from the perspective of ethnic population distribution, the Kazakhs are mainly distributed in the west, the south and the east. The seven states and one city with the highest proportion are Kyzyl. State (96.15%), Atyrau (92.43%), Manjis (90.72%), Aktobe (82.42%), West Kazakhstan (75.88%), Turkistan (74 %), Almaty (71.79%) and Shymkent (70%).

Since the Tsarist Russia period, as the territorial expansion gradually advanced from north to south, Russia has successively established Uralsk, Petropavlovsk, Pavlodar, Semipalatinsk and the border areas between Kazakhstan and Russia. Military fortresses such as Ustkamennogorsk. The Russians who moved into Kazakhstan from within the Russian Empire have mainly lived in these areas. After more than two centuries of Russian policy of the Russian and Soviet governments, at the beginning of independence, the proportion of Russians in the northern, eastern and central states of Kazakhstan was almost higher than that of the Kazakhs.

After independence, with the massive eviction of the Russians and the measures taken by the government to balance the proportion of the population of the two communities, including the move of the Kazakhs to the north by the move of the capital, the returning Kazakhs were placed in the northern part of Kazakhstan. Each year, the western and southern high school graduates in the north of the school are assigned 5,000 scholarships, and the Kazakh-majority state is incorporated into the Russian-majority state. The number and proportion of Kazakhs in northern and eastern Kazakhstan are significant. improve.

However, the current Russian ethnic group still has a certain influence in the northern and eastern parts of Kazakhstan. The Russian population in North Kazakhstan and Costanai is still larger than the Kazakhs, and the Russian population in the capitals of the two states is higher than the Kazakhs. In Petropavlov, the capital of Northern Kazakhstan, the population of the Russian and Kazakh communities is 60.70% and 28.65%; the city of Kostanay, the capital of the state of Costanai, is 43.52% and 39.30%.

Because the Russians are basically concentrated in big cities, although the proportion of Kazakhs in some states is far more than that of Russians in terms of the proportion of the population of the whole state, the population of the Russian and Kazakh communities is still different among the capitals of these states. The high and low state, for example, the proportion of the Russian and Kazakh populations in East Kazakhstan is 36.49% and 60.04%, while the Russian people in the state capital of Oskemen account for 53.55%, and the Kazakhs only account for 42.99%. The population of the Russian and Kazakh communities in Pavlodar is 35.86% and 51.77%, and that of the state capital Pavlodar is 42.34% and 46.21%. The population of the Russian and Kazakh communities in Karaganda is 35.83% and 51.30%, while the state of Karaganda is 40.48% and 44.92%.

If the Kazakh nationality is analyzed from the perspective of indigenous and immigrants, as mentioned above, only one ethnic group is Kazakh, and the rest are all immigration policies of the Russian and Soviet governments forced to immigrate to Kazakhstan.

According to the population analysis, according to the statistical report of the Statistics Bureau of Kazakhstan in 2018, the population is 18.1573 million, composed of 123 ethnic groups, including 44 transnational ethnic groups: Russians, Uzbeks, Kyrgyz, Austrians, Albanians, Arabs., Armenians, Bulgarians, Hungarians, Dutch, Greeks, Georgians, Jews, Georgians, Hispanics, Italians, Lithuanians, Persians, Romanians, Slovaks, Turkmen, Finns, French, Croats, Czechs, Swedes, Estonians, Ukrainians, Germans, Turks, Koreans, Azerbaijanis, Belarusians, Tajiks, Kurds, Poles, etc.; 78 cross-border ethnic groups: Avar People, Agur, Adige, Balkar, Baloch, Vipson, Gagaz, Darkin, Dorgan, Ichorian, Ingushe, Iger Burmese, Kabard, Kalmyk, Selkupu, Altai, Abaza, Abkhaz, Aleutian, Assyrian, Buryat, Karaim, Karakalpak, Uighur, Tatar, Hui, Kurd, Chechen, Bashkir People and so on.

Only 6 ethnic groups with a population of more than 1% of the total population are Kazakh (67.47%), Russians (19.76%), Uzbeks (3.18%), Ukrainians (1.53%). Uighurs (1.46%) and monks (1.11%). There are 11 ethnic groups between 0.1% and 1%. According to the proportion of the ratio, it is German (0.99%), Turks (0.61%), Koreans (0.60%), Azerbaijanis (0.59%), Hui (0.39%), Belarusians (0.31%), Tajik People (0.26%), Kurds (0.25%), Chechens (0.18%), Poles (0.17%), Bashkir (0.09%). There are 97 ethnic groups with a population of less than 0.1% or less than 20,000. Of these, there are 2 between 10001 and 20,000: Armenians and Ingushetia; 4 between 5001 and 10,000: Greeks, Udmurt, Chuvash, Mordova; 15 between 1001 and 5000: Bulgarians, Georgians, Jews, Karakalpaka, Lithuanians, etc.; 501 to 1000 There are six: Arabs, Darkins, Karachai, Karelians, Estonians, Komi; 31 between 101 and 500: Albanians, Altais, Mongols, Hungarians, Finns, etc.; 39 of the less than 100 people: Adige, Aleutian, Tuva, Mansi, Agur, etc. Even nine ethnic groups, including the Yukagir, the Kate, the Enez, the Tufarar, the Ijerba and the Sami, have ceased to develop in Kazakhstan.

According to the division of the Esperanto, the 119 national languages used by 123 ethnic groups in Kazakhstan belong to the six traditional languages and five other languages. The affiliated Altaic language is available in 34 languages, accounting for 74.52% of the total population of the country; 36 languages are spoken in the Indo-European language family, accounting for 23.36% of the total population of the country; 19 languages of the affiliated Caucasian language, affiliated The 19 languages of the Ural language and the other languages are represented by one language, and the number of users is about 2.12% of the total population.

If the language of the Kazakh nationality is analyzed from the number of people in the language and the scope of services, the most widely used languages in public places are Kazakh (Mandarin) and Russian; the use of public places is narrow, but in certain places (teaching, teaching materials), culture) languages with considerable usage are Ukrainian,

German, Slang, Polish, Chechen, Indo-Chinese, etc.; only used in daily life, the language with the lowest usage rate is Lutor, Sahu Er, Dolgan, Mansi, Ewen and Karaim. Most of these ethnic groups come from Russia's frontier regions and ethnic areas. They basically do not use their mother tongue (can only speak simple spoken language), their culture has ceased to exist, has been integrated into other ethnic groups, and has been assimilated by other ethnic groups. Because of the existence of these few ethnic groups, it reflects both the diversity of the Kazakh nationality and the history and destiny of the very few ethnic groups in Kazakhstan.

References

1. Tishkov V.A. Ethnicity. New Philosophical Encyclopedia. –Moscow, 2010. - 363 p.
2. Egorova L. The Mithological Basis of the Word “Tangara (Tengri)” in the Context of Enviromental Ethics. -Karadeniz: Black Sea, 2013. -166 p.
3. Levy-Bruhl L. Primitive Mentality. -Moscow: Nauka, 2012. -426 p.
4. A. Tleubergenova, R. Jumaniyazovaa , G. Begembetovaa, A. Nussupova, A. Kairbekovaa and D. Keshubayevaa. Typological Features of the Kazakh Ethnic Picture of the World // International journal of environmental&science education. – 2016. -Vol. 11. -No. 12. – P. 5250-5260

МРНТИ 16.01.11

ПРИНЦИП ЭКОНОМИИ В ЯЗЫКЕ

Г.А. ЕРЖАНОВА, А.Е. САРБАСОВА

*Актыбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. Предметом исследования в данной статье является вопрос, связанный с языковой экономией как одной из тенденций языковой нормы, сущностью которой является изменение, сжатие, или компрессия слова, словосочетаний. В результате языковой экономии появляются новые слова в современном английском языке. В статье приведены примеры глагольных новосложений.

Ключевые слова: *языковые изменения, нормы языка, экономия, семантика, глагольные связи, имплицитность.*

Аннотация. Бұл мақалада тілдік норманың негізгі тенденцияларының бірі ретінде тілдік үнемдеу құбылысы қарастырылған. Тілдік үнемдеу негізінде сөздің өзгеруі, қысылуы немесе компрессиясы болып жаңа сөздер немесе сөзтіркестері пайда болады. Тілдік үнемдеу нәтижесінде қазіргі ағылшын тілінде жаңа сөздер пайда болады. Мақалада жаңадан пайда болған етістіктер мысалдары берілген.

Түйінді сөздер: *тілдің өзгеруі, тілдік нормалар, экономика, семантикасы, ауызша байланыстары, имплициттілік.*

Annotation. The subject of research in this article is the question of language saving as one of the tendencies of the language norm, the essence of which is change, compression, or compression of a word, word combinations. As a result of language savings, new words appear in modern English. The article provides examples of verb novelties.

Key words: *language changes, language norms, economy, semantics, verbal connections, implicitness*

Ограниченность средств языка, с одной стороны, и безграничность выражения познаваемой действительности, с другой стороны, обуславливают постоянное наличие в языке тех или иных изменений — внутренних и внешних, первичных и вторичных и пр.

Любые языковые изменения сопряжены, по признанию ученых, тремя действующими в языке тенденциями: к пропорциональному избыточному и экономному использованию языковых средств.

Как отмечает Р.А. Будагов, при исследовании указанных языковых тенденций возникает почти еще неизученная проблема: как следует понимать степень передачи означаемого с помощью означающего и каковы границы «полноты» подобной передачи? [1]. М.В. Никитиным ставится, по сути, та же проблема, когда он говорит о норме содержания на единицу выражения, о «гиперсемантизации» и тавтологии [2]. Языковая экономия, действующая в языке наряду с другими тенденциями, не может быть рассмотрена без обращения к понятиям нормы и избыточности.

Термин «языковая норма» определяется по отношению к системе языка, узусу, кодификации, стилю, тексту и пр. В лингвистическом описании также используются понятия ономазиологической и логической нормы, нормы сочетаемости и др.

Ономазиологически нормативно, по мысли М.В. Никитина, обозначение и описание денотатов посредством имен в прямых значениях. Использование в тех же целях переносных слово значений не нормативно и удовлетворяет потребность выразить когнитивную и прагматическую информацию, не увеличивая числа единиц выражения [2]. Что касается нормы сочетаемости в языке, то она существует как «подвижное правило, возникающее из усреднения знаний о мире и опыте языковой деятельности, она находится в постоянном движении и подвергается постоянным сдвигам [2]. Привычный сдвиг видоизменяет норму и приводит либо к расшатыванию ограничений сочетаемости, либо к узакониванию новых значений в узусе слова.

Что касается нормы в реализации глагольных связей, то нормальным распространением в словосочетании является реализация всех валентностей на основе категориальных свойств глагола, а в предложении понятие нормы включает и случаи усечения синтаксических моделей под влиянием контекста [2].

Экономия обычно противопоставляется избыточности, которая связывается в языке с наличием повторяющихся компонентов смысла и с возможностью повысить надежность функционирования системы.

Избыточность рассматривается в числе иманентных свойств языка и трактуется с различных точек зрения; с учетом позиции получателя речи или установки автора, в зависимости от аспекта рассмотрения (логический, семантический и пр.). Считается, что избыточность (тавтология, гаплоглогия) используется в языке в различных некогнитивных функциях. В последнее время ставится вопрос о различных видах избыточности: системной (независимо от коммуникативной стратегии говорящего) и речевой (обнаруживается при функционировании соответствующих форм в соответствующем окружении) [3].

В отличие от избыточности экономия связывается с опущением некоторых компонентов либо формальной, либо семантической структуры наименования. Тенденция к экономии языковых средств выражения объясняется психофизиологическими особенностями человека и потребностями коммуникации, проявляясь в той или иной форме на различных уровнях языка. Наиболее полное отражение эта проблема получила в работах Ш. Балли, А. Мартине, Ф.И. Буслаева, А. Потебни, Бодуэна де Куртене, А.М. Пешковского и мн. др.

Толкование экономии в языке связывается с проблемой имплицитности. Имплицитность предполагает посредованное, косвенное выражение какого-либо значения, и ее изучение охватывает широкий круг проблем, касающихся установления смысловых компонентов высказывания, которые не получают эксплицитного выражения.

Известно, что имплицитность как особый способ отражения ситуации и ее элементов типична для синтаксических построений, включающих на глубинном уровне несколько предикативных единиц [4]. Сама структура остается при этом автосемантической, информативно достаточной без обращения к конкретной ситуации [5], грамматически правильной.

Следует сказать, что в целом выделяются два подхода к пониманию принципа экономии в языке. Подход, при котором экономия усматривается в любом явлении (в синхронии и диахронии), способствующем исчезновению одних форм и появлению новых, а, соответственно, и совершенствованию языка как средства общения, определяется как коммуникативно - смысловой, широкий. Противоположным ему является подход, который базируется на вариантности языковых средств и сводится к их сжатию, компрессии. Данный подход рассматривается как узкий, формально-структурный. В пределах каждого подхода выделяются различные виды экономии – синтагматическая и парадигматическая, структурная и семантическая, диахронная и синхронная и др.

На фоне общей экономии в языке ее частные проявления наиболее отчетливо прослеживаются в создании сложных слов в языке, которые составляют значительную часть словарного состава английского языка, а словосложение, как способ образования новых слов (и одновременно один из способов реализации принципа экономии) является одним из наиболее важных и распространенных.

Вновь образованное сложное слово не всегда и не сразу может войти в словарный состав языка и регистрироваться словарями; значительное количество таких новых слов существует лишь в произведениях отдельных авторов и отсутствует в словарях. Это объясняется рядом причин. Многие такие новые слова по своей смысловой структуре являются образованиями, общее значение которых выводимо из значений, составляющих его частей, и в данном случае, из значений компонентов сложного слова. Так в сложных словах *armslimitations* «ограничение вооружений» и *pencilwritten* «написанный карандашом», общее значение вытекает непосредственно из значений частей-компонентов. Эти слова семантически прозрачны.

Для понимания подобных слов необходимо знание значений их компонентов, структуры слов и структурных взаимоотношений этих компонентов. По этой причине многие сложные слова, обладающие семантической прозрачностью, не регистрируются словарями. Так, словарь Вебстера «NewInternationalDictionary» - один из наиболее полных словарей английского языка – часто дает лишь список подобных слов, не объясняя их значений. Эти слова относятся к потенциальным словам, реально не существующим или существующим лишь в отдельных случаях в письменной или устной речи и способных создаваться вновь в соответствии со словообразовательными моделями.

Далее, имеется значительное число слов, представляющих собой словотворчество отдельного автора, слов окказиональных, созданных этим автором в стилистических целях для наиболее точного или более яркого выражения мысли, например:

Kemp was smiling. Nicola Pembroke was examining a string of those large beads, she was fond of wearing. Neil Johnson seemed to be scribbling notes on his agenda sheet. "Now, will you all kindly listen to me?" Sir George rapped on the table... This time there was no chattering, no bead-examining, no note-scribbling.[6]

В приведенном отрывке из романа Дж.Пристли «SirMichaelandSirGeorge» сложные слова *bead-examining* «рассматривание бус», *note-scribbling* «быстрое, поспешное написание заметок», созданы автором явно в стилистических целях, поскольку те же мысли уже выражены автором в начале отрывка, но только другими языковыми средствами, а именно синтаксическими, посредством предложений:

Nicola Pembroke was examining...beads (bead-examining).

Neil Johnson seemed to be scribbling notes (note-scribbling).

Для определения значения слов с прозрачной смысловой структурой (а также других сложных слов), составляющих значительный пласт словарного состава английского языка, существенным моментом оказывается знание их структуры и структурных взаимоотношений их компонентов.

Знание структурных особенностей таких слов дает возможность, не прибегая к словарям, понять их значение, и, таким образом, изучающий английский язык, обладая такими знаниями, сможет расширить и углубить свой словарный запас, столь необходимый в изучении иностранного языка. [7].

Рассматривая средства реализации принципа языковой экономии нельзя не упомянуть о конверсии, которая, согласно последним исследованиям, является важным источником именно глагольных новообразований .

Этот способ широко вовлекается в систему глаголообразования в современном английском языке и представлен следующими дистрибутивными формулами:

$N_{comp} \rightarrow V_{comp}, (n+v \rightarrow) N \rightarrow V$

$Adj+n \rightarrow V_{comp}, (a+n \rightarrow) N \rightarrow V.$

Глаголы легко транспортируются из категории сложных имен существительных, фразеологических оборотов или свободных словосочетаний, получая при этом весьма отчетливуюцельнооформленность:

1. *blackmarket (черный рынок) → toblackmarket(продаваться на черном рынке).*

2. *brain-wash (промывка мозгов) → tobrain-wash (обрабатывать идеологически).*

Ввиду того, что графический облик транспонированных глаголов-композигов, построенных по моделям $n+n \rightarrow V_{comp}$ и $a+n \rightarrow V_{comp}$. не сигнализирует об их “ глагольности”, единственным показателем принадлежности данных лексем к классу глаголов является контекстуальное окружение:

1. *My father as one of the organizers was black-listed and no pit will employ him*

2. *He is influenced by his mother who blackmails him with bad health and the Bible.[8].*

Подводя итог проведенному анализу, можно сделать вывод, что в английском языке используются три морфологических способа реализации принципа экономии – сложение основ, сложно-суффиксальные образования и конверсия.

Список использованной литературы:

1. Будагов Р.А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. - М.: Наука, 1978. - 248 с.

2. Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). - М.: Высш.шк., 1983.-127 с.
3. Жукова Н.С.Виды языковой избыточности и их отношение к коммуникативной функции языка// Типы коммуникации и содержательный аспект языка. Тезисы конференции молодых научных работников. Институт языкознания Академии наук СССР. - М., 1985. - С. 138-145.
4. Старикова Е.Н. ИмPLICITная предикативность в современном английском языке. - Киев: Вища школа, 1974. – 142 с.
5. Колосова Т.А. Русские сложные предложения ассиметричной структуры. - Воронеж: Издат. Воронеж.ун-та, 1980. – 164 с.
6. Царев П.В.Сложные слова в английском языке.-Издат.Моск.ун-та, 1980.- С.53.
7. Омельченко Л.Ф. Продуктивные типы сложных слов в современном английском языке (на материале прилагательных и глаголов). - Киев.: Вища школа, 1981. - 144 с.
8. Dreiser Theodor. Jennie Gerhardt.-University of Pennsylvania Dreiser Edition: Printed in the United States of America, 1992.- 405p.

ГРНТИ 16.21. 31

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА ЕМЛЕ ТУРАЛЫ

Н.А. САДУАҚАС

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада латын графикасы және оны жаңа орфографиялық ережелер бойынша қолданудың ерекшеліктері туралы баяндалған.

Тірек сөздер: латын графика, әліпби, қазақ, тіл, орфография, жазу, әріп, дыбыс, үндестік.

Аннотация. В статье рассматривается о латынской графике и его особенности в использований по новому орфографическому правилу.

Ключевые слова: латын, графика, алфавит, казах, язык, орфография, письмо, буквы, звук, сингармонизм.

Annotation. The article considers the latin graphics and its peculiarities in the new spelling rules.

Key words: Latin, graphics, alphabet, kazakh, language, orphographic, writing, aletter, sound, synarmonism.

Қазақ жазуының латын әліпбиіне көшірілуі - өркениеттің жазуы ретінде өмірдің өзі талап етіп отырған басты қажеттіліктердің бірі. Сондықтан мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев 2017 жылғы 12 сәуірде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» туралы мақаласында: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім

беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты», - деп, латынға көшудің маңыздылығын атап көрсеткен болатын[1.16]. Қазіргі таңда латыннегізді қазақ әліпбиі бойынша жасалған емле ережелері жұртшылықтың назарына ұсынылып, талқыланып жатыр. Жаңа емле ережелерінің бұрынғы түп негізі сақталған. Бұрын мектепте диктант жазып, кітап оқыған адам сол дағдысымен жаңа жазуды да тез меңгереді. Дегенмен, әр азамат ана тіліміздің емле ережелеріндегі жаңа өзгерістерді де білуі керек. Сондықтан жаңа емленің төменде берілген кейбір жаңалықтарына назар аударған жөн деп санаймыз.

Қазіргі қазақ тілінің жағдайында орыс тілі арқылы келген «в», «х» дыбыстары тілімізге өздерімен бірге көп сөз ала келгені аян. Енді бүгінгі таңда біз қаласақ та, қаламасақ та ол сөздерді тілімізден қуып шығара алмаймыз. Сондықтан «в», «х» дыбыстарын да әліпбиімізде арнайы таңбалап, орын берілді. Емле ережелерінде «в», «х» әріптерінің емлесіне арнайы тоқталмаса да, олардың жазылуы туралы басқа дауыссыздар қатарында айтылды. Жаңа емлеміздегі [ұу], [үү], [ый], [ій] дыбыс тіркестерінің орфограммасы туралы мәселе тілші ғалымдар арасында өте қызу талқыланды. Талқылау барысында, айтылудағы ый/ій, ұу/үү қосар әріптерді бұрынғыдай бір ғана «и» мен «у» таңбалары арқылы жазуға тоқталды: игілік (ійгілік емес), би (бій емес), иман(ыйман емес), киім(кійім емес), уыз(ұуыз емес), туыс(тұуыс емес), су(сұу емес); Ережеде берілген ескерту бойынша тек «сый», «тый» сөздері ғана қосар әріптермен жазылады: сый, сыйлық, тый, тыйым [2.10]. Қосар әріптермен жазуды жақтап келе жатқан ғалым Ә.Жүнісбек осы [ұу], [үү], [ый], [ій] қосар дыбыс тіркестерін бір ғана «и» мен «у» таңбасына байлап беріп, «ми» деп жазып, кейінгі ұрпақты «мый» деп айтқыза алмай келеміз деген болатын[3.77].

Жаңа емле ережесі бойынша соңғы буынында «ә» әрпі жазылатын түбір сөздерге қосымшалар жіңішке жалғанады: кінәсі, кінәлі, шүбәсі, шүбәсіз, куәсінің, куәлік, куәгер, күмән, күмәнді. Бірақ ашық дауыстылармен келетін қосымшалар жуан жалғанады: күнәға, күнәдан, кінәлау, шүбәлану, куәға, күмәнға, күмәндану. Ал соңғы буыны «ә»-мен аяқталған кісі есімдеріне қосымшалар жуан жалғанады: Күләш-қа, Күлән-ға, Біләл-ға. Кісі есімдеріне және -ов, -ев жұрнағымен аяқталған кісінің тегіне қосымша түбір сөздің соңғы буынына сәйкес үндесіп жалғанады [2.20]. Мысалы, Дәуренге, Ақжолға, Әміровке, Елубаевты, Нәбиевке, Ерғалиеваға, Балғараевтың, т.б.

Күнделікті өмірде адам аттары төлқұжатта дұрыс жазылмай жүргені айтылып келеді. Егер кез-келген адамнан аты-жөнін жазып беруді өтінсек, олар «паспорт бойынша жазайын ба, әлде, дұрысын жазайын ба?» деп қарсы сұрақ қояды. Бұл қазіргі жазуымыздың ащы шындығы болса, екінші жағынан латынға неге өтіп жатқанымыздың бір себебін танытады. Араб, парсы тілінен енген кісі есімдері қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес

жазылады: Ысқақ, Ырысжан, Ырысалды, Қасен, Құсайын, Қадиша, Пазыл, т.б. Кісі есімдері сыңарларының жігіндегі дыбыстар ауызша айтылуына сай жазылады: Айғыз, Байгелді, Бибажар, Есенғұл, т.б. [2.21].

Жаңа орфографиялық ережеде латын негізді әліпбиімізге енгізілмеген кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің жазылуы бір жүйеге түсті. Бұл ережеде кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі бұрынғы жазуымыздан өзгеше екеніне назар аудару керек.

Бұрынғы Емлемізде шеттілдік сөздердің түп нұсқасы сақталуы басты орфографиялық талап болса, енді оларды түп нұсқадан да алыстатпау, қазақ тілінің ішкі табиғи ерекшеліктеріне де бейімдеу жағына ерекше көңіл бөлінген. Сонымен бірге халықтың қазіргі жоғары сауаттылығына байланысты шеттілдік сөздерді көп өзгеріске түсірмей, халықаралық терминдер мен атаулардың тұрпатын сақтау арқылы жазу заңдылықтарын тым күрделендіріп жібермей, сол арқылы шетел тілдерін оқып - үйренуге де оңтайлы болу жағы ескерілгені дұрыс байлам деп білеміз. Сонымен бұрын шеттілдік сөздер өзгеріссіз жазылып келсе, енді қазақ әліпбиіне икемделіп жазылады. «Ё» әрпі «ө» әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: манёвр-манөвр, бруселёз-бруселөз, актёр-актөр, дирижёр-дирижөр, режисёр-режисөр, ал осы сөздерге қосымшалар қазақ тілінің заңдылығына сай жалғанады [2.25].

«Ц» әрпі және «сц» әріп тіркесі «с» әрпі арқылы жазылады: цирк-сирк, цифр-сифр, цилиндр – силиндр, циркул-сиркул; дециметр- десиметр, медицина- медисина, абзац- абзас, ал қатар келген «ц» әрпі «ts» тіркесі арқылы таңбаланады: питца-pitsa, Нитца-Nitsa, т.б. [2.25]. Ал «-тч» дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі «т» әрпі түсіріліп жазылады: скош-skoch, скеш-skech, маш-mach. «Щ» әрпі төл сөздерде «shsh» әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде «sh» әрпімен таңбаланады: асшшы, тұшшы, кешше; училише, прапоршик.

«Э» әрпі «е» әрпімен жазылады: элемент, елеватор, епопеиа, поетика, коэфисент. «Ю» әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін «йу» әріп тіркесімен айу, ойу, кайута, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ъ) кейін «ү» әрпімен таңбаланады: парашют-парашүт, абсолют-абсолүт, глюкоза-глюкоза, компьютер-компүтер, тьютор-түтор[2.25]. Көріп отырғандай, «ю» әрпі үш түрлі жазылады екен: 1). төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін «йу» әріп тіркесімен(аю-айу, ою-ойу, Юрмала-Иурмала) жазылады. 2). Дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ъ) кейін «ү» әрпімен (парашют-парашүт, абсолют-абсолүт, глюкоза-глюкоза, валюта-валүта, бюллетень-бүлетен, продюсер-продүсер, люкс-лүкс, компьютер-компүтер, тьютор-түтор,

рюкзак-рүкзак, сюжет-сүжет) деп таңбалады. 3). «и» әрпінен кейін тұрған «ю» орнына «у» жазылады: кию-қиу, кию-киу, дию-диу [2.25].

«Дж» әрпі тіркесі бар сөздерде «д» әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады: менеджер - менежер, джинси-жинси, джентльмен- жентілмен. Ескерту. «-дж» әрпі тіркесінің арасынан буын жігі өтетін және сөз мағынасы өзгеретін жағдайда «д» әрпі сақталып жазылады: бюджет - бюджет, лоджия – лоджы [2.27]. Бұл ереже тіліміздің заңдылығына бейімделген.

Қазіргі әліпбиімізде жоқ жіңішкелік белгісі (ь) бар сөздерді жазудың да жолы бар. Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады да, жазуда жіңішкелік белгі ескерілмейді. Мысалы, «ансамбль –ансэмбл, альманах-элманах, альфа-элфа» деп жіңішкелік белгі ескерілмей оны «ә» дыбысымен айтамыз. Ал «медальон-медалөн, батальон-баталөн» деген сөздерде «ө» дыбысымен айтып, осылай жазамыз [2.27]. Емлемізді әлі жетілдіре түсу керек, себебі сөздеріміз аралас буынмен жазылып тұр деген пікірлер де бар. Бұл жерде де жіңішкелік белгі орны жіңішке айтылғанмен, бүкіл сөз аралас буынмен жазылады. Бұл жазылым, қанша өзгерткенімізбен, орыс тілінің айтылымын сақтап тұрғанын көрсетеді. Осы мәселелерге көңіл бөліп, орфоэпияда қазақы дұрыс айтылымын сақтау керек(әлібөм, әнсәмбіл). Кейбір жағдайда мағынаға нұқсан келетін сөздерде жіңішкелік белгісінің орнына «и» әрпі жазылады екен(Пьер-Пиер, пьеса-пиеса) [2.27].

Шеттілдік сөздердің соңындағы «а» әрпі сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда түсіріліп жазылады. Қосымшалар соңғы буынға үйлесіп жалғанады: газет, минут, координат, капсул. Бірақ математика, педагогика, статистика, механика болып жазылады [2.28]. «Е» әрпінің алдында тұрған айыру белгісі (ь) субъект, объект деген сияқты сөздерде ескерілмейді, қосымшалар соңғы буын үндесіміне сәйкес жалғанады. Бұл ереже де тіліміздің үндесімін сақтауға бейімделгенімен, сөз аралас буынды болып тұр. Кейбір жағдайда сөз соңындағы «а» дыбысы қазақы айтылымда жуан-жіңішкелі «ы-і» (касса-касси, клеёнка-кілөнкі, плёнка- пілөнкі) болып қолданылатынын да ескеру керек деп ойлаймыз. Сондай-ақ, емледе «айтуы бойынша игерілген түрде жазылады» деп мысалға келтірілген сөздер арасындағы «росхта-пошта» сөзі де «пошты» деп қазақы айтылуы тиіс. Кейбір жерлерде бұл сөздерді «е» дыбысымен алмастырып айтады: (клеёнка-кілөнкі- кілөнке, плёнка - пілөнкі- пілөнке);

Ст, сть, зд дауыссыздарының сөз аяғында келуі қазақ тілінің дыбыстық заңымен үйлесе қоймайтыны белгілі. Мысалы, анархист, социалист, журналист, коммунист, формалист, манифест, поезд, разъезд т.б. қоғамдық-саяси, ғылыми терминдер идеологиялық қысым

бойынша орыс тілінің емле ережесімен жазылды [2.28]. Бірақ қосымша жалғанғанда анархиске, социалиске, журналиске, коммуниске, формалиске, манифеске делініп, қазақ тіліне біршама икемделеді. Сондықтан бұндай сөздерді (терминдерді), апокопа құбылыстарын, анархис, социалис, журналис, коммунис, формалис, манифес, пойыз, рэез деп, тіл заңдылығына толық икемдеп жазу заңдастырылған.

Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі, сөз ортасындағы қайталама «сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу» дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады деген ереже бар. Осы ережеге сәйкес класс, металл, программа, комиссар, грамматика деген сияқты сөздердегі бірдей дауыссыз дыбыстардың біреуін жазбаймыз [2.28]. Осы ережені толықтырып, араб-парсы тілдерінен келген сөздердегі қатар келген бірдей дауыссыздардың да біреуін түсіріп жазуды заңдастыру керек деп есептейміз. Мысалы, «махаббат», «лэззат» деген сөздердегі геминанттардың (бб, зз) бізге қажеті жоқ, оларды біз бір дыбыспен де айтамыз: ма-ха-бат, лэ-зат. Осындай қос дауыссыздың бірін түсіріп айтып-жазу керек, оны диэреза деп атайды [4.65]. Сөз соңындағы «-нг» әріп тіркесі «ң» әрпімен жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: боулинг-боулиц, рейтинг-рейтиң. Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында «w» әрпімен басталатын кейбір сөздер «у» әрпімен жазылады: уатсап, уикипедиа. Орыс тілі арқылы келген сөздердің соңындағы «-ий»-дің орнына бір ғана «и» әрпі жазылады: калий-кали, алюминий-алумини, натрий-натри, кафетерий - кафетерий, коментарий-коментари, реалий – реали [2.28]. Шетел тіліндегі танымал бренд, марка, тауар, т.б. атаулар түпнұсқа тұрпатында да, сондай-ақ қазақша игерілген түрінде де таңбаланатыны көрсетілген. Мысалы, Соса – сола / Кока – кола, Air астана / Еірастана [2.25].

Сөздерді бірге не бөлек жазудың ұстанымдарын айқындау - мамандарды да ойлантатын күрделі мәселе. Бір қарағанда бір зат пен ұғымның атауы болып тұрған екі түбірден құралған сөздерді біріктіріп жаза беруге болатын секілді. Мысалы, «аяқкиім» сөзі бірге жазылса, осыған ұқсас «іш киім», «сырт киім» деген сөздер бөлек жазылады. «Жалаң аяқ», «тобан аяқ», «шыны аяқ» сөздері бөлек жазылса, осыған ұқсас «шоқаяқ», «жүқаяқ», «шотаяқ», «итаяқ» деген сөздер бірге жазылады. Сондықтан сөздерді бірге не бөлек жазудың заңдылықтарын білу, олардың басты ұстанымдарын айқындау жазу емлесінде өте маңызды мәселе болып табылады. Тіркес келген екі сөздің ішкі мазмұн межесі сөздің бірге немесе бөлек жазылуын айқындайды, яғни сөздің сыртқы тұлғасын, тұрпат межесін, анықтайды. Мәселен, «ақ аю» сөзіндегі «ақ» тура мағынада тұрғандықтан олар бөлек жазылса, ал «ақбөкен» сөзіндегі «ақ» өзінің тура мағынасынан алшақтап, көмескіленіп тұрғандықтан бірігіп жазылады. Бірге немесе бөлек жазу үшін тіркесті сөздердің жалпылай алғандағы мағыналық ерекшеліктеріне, сыңарлар арасында синтаксистік қатынастың бар, жоқтығына

және сөздердің қолданылу қызметтеріне қарау керек. «Сөз» сыңарлы біріккен сөздерге «баспасөз», «жарыссөз», «келіссөз», «қарасөз» т.б. жатады. Мұнда «баспасөз» – баспадан шығарылған газет-журнал, «келіссөз» – екі жақтың өзара келісім шарты» деген ауыс мағынада тұр. Сондықтан олар бірге жазылады. Ал «алғы сөз», «соңғы сөз», «қаратпа сөз», «төл сөз», «төлеу сөз», «қос сөз», «құрама сөз», «біріккен сөз», «қысқарған сөз», «өлең сөз», «жұмбақ сөз», «шаршы сөз», «жалпақ сөз», «көркем сөз», «жел сөз» күрделі атаулары ДІДІ қатынаста тұр, яғни тура мағынада тұрғандықтан бөлек жазылады [5.52].

Жаңа емле ережелерінде екі түбірден құралған бір ғана зат пен ұғым атауы бірге жазылады деп жазылған: көкөніс, шекара, жертөле, бағдаршам, бейнебаян, сусабын [2.16].

Екінші сыңары –лық/лік (–дық/дік, –тық/тік) қосымшасымен келген қоғамдық, әлеуметтік лексика(ортаазиялық, жержүзілік, арампиғылдық, бүкіләлемдік, жалпыхалықтық, бірреттік), –ар/ер қосымшасымен келетін әдет-ғұрып, кәде атаулары (ауызашар, атқамінер), –лар/лер, –дар/дер, –тар/тер қосымшасымен келетін ботаникалық, зоологиялық атаулар (ашатұяқтылар, балыққоректілер, жалаңкөзділер, ағашкеміргіштер), –қыш/кіш (–ғыш/гіш) қосымшасымен келетін құрал-сайман және техника атаулары (кеспекескіш, сабынсалғыш, өртсөндіргіш), –ты/ті (–ды/ді) (шаруабасты, немкетті, сүйкейсалды), –ра/ре, –ба/бе, –ма/ме (алыпқашпа, баукеспе), –ыс/іс-с (жанбағыс, кіреберіс, күнкөріс), –ғы/гі,-қы/кі, –қ (ауақыздырғы, ауасүзгі, бөріойнақ) қосымшасымен келетін лексикаланған тұрақты тіркестер мен зат атаулары бірге жазылады [2.16].

«Әсіре, бір, көр, жалпы» және «аван, авиа, авто, агро, анти, аеро, гидро, гипер, евро, изо, интра, инфра, кино, мега, мини, радио,теле, транс, ультра, фото, электр» сөзалды сыңарларымен, сондай-ақ «бел» қосымшасымен келген атаулар бірге жазылады: әсіресолшыл, біржұтым, бірқайнатым, көпмәнді, көпмүше, жалпыұлттық, жалпымемлекеттік, авансахна, аввиамектеп, автожол, агрокешен, аптидене, аерошана, электрсүзгі, фотосурет, гидробекет, гипербелсенді, инфрақұрылым, изосызық, киноқондырғы, радиобайланыс, телеарна, трансшекара, ультрадыбыс, еуроспорт, мегажоба, минижоба, бейкүнә, бейхабар [2.16].

Екінші сыңары «аралық, құмар, жанды, таны, таным, жай, хат, ақы, ішілік» сияқты сөздермен және «сымақ» қосымшасымен келген атаулар бірге жазылады: халықаралық; атаққитар; ұлтжанды; жаратылыстану; тілтаным; жылужай; ашыққхат (ашыққхат сыйлау); зейнетақы; мекемеішілік; әкімсымақ. Бірақ анықтауыштық қатынас сақталған күрделі сөздер бөлек жазылады: ашық хат, қызметтік хат. «Еш, әр, кей, бір, қай, қайсы, әлде» сөздерімен келген есімдік, сын есім, үстеулер түбір тұлғалары өзгертілмей, бірге жазылады: ешкім; әркім; кейбір; бірдеңе; қайбір; әлдеқалай; әртүрлі. Ескерту бойынша, «әр, кей, бір, қай, әлде»

сөздері зат есімдермен тіркескенде, бөлек жазылады: әр ел; кей бала; бір жұмыс; қай заман; әлде шын, әлде өтірік [2.17]. Бірінші сыңары «ақ, қара, сары, көк, қызыл, ала, боз» тәрізді түс атауларымен келетін ботаникалық, зоологиялық терминдер бірге жазылады: ақиық (құс), ақшабақ (балық); қаракұс, қараағаш (өс.); сарыандыз (өс.), сарыгүл; көкқұтан (құс), көкбасшөп (өс.); қызылқасқыр (аң), қызылбидай; алабұға (балық), алабұлбұл (құс); бозбетеге (өс.), бозторғай. Үш құрамнан тұратын ботаникалық, зоологиялық атаулардың алдыңғы екі сыңары бірігіп жазылады: ақбас сиыр, ақкөт торғай [2.17]. Лексикалық мағынасынан ажыраған «қой, сиыр, түйе, бота, қозы, ат, қойан, айу, бөрі, қасқыр, ит» немесе «құм, су, бал, у, сор» сөздерімен тіркескен ботаникалық, зоологиялық атаулар бірге жазылады: қойжусан (өс.), сиыржоңышқа (өс.), ботабүрген (өс.), қозыгүл (өс.), атқұлақ (өс.), қойансүйек (өс.), айубалдырған (өс.), айубадам (өс.), бөріқарақат (өс.), қасқыржем (өс.), итбүлдірген (өс.), құмберіш (өс.), субетеге (өс.), балқарағай (өс.), уекіре, убидайық (өс.), сорқанбақ (өс.). Ескерту бойынша, «ақ, қара, қызыл, қоңыр, сұр, шұбар» сөздері аң-құс, өсімдік түсін айыру үшін қолданылатын болса, бөлек жазылады: ақ алабота, қара қарға, сұр жылан, шұбар бақа[2.19].

Екінші сыңары «шөп, гүл, тікен, жарырақ, тамыр, құс, балық, құрт, жидек, жеміс, қат» сияқты жалпы атау болып келетін ботаникалық атаулар бірге жазылады: еменшөп, қоңыраушөп; күймесгүл, қалтагүл; сортікен, шағыртікен; түймежарырақ, сүтжарырақ; алтынтамыр, белтамыр; тотықұс, көкқұс; таракбалық, қылышбалық; қаракұрт, бөсіркұрт; қызылжидек, итжидек; тамыржеміс, торжеміс; қарақат, қызылқат. Лексикаланған фразеологизмдер және олардың қосымшалы түрлері бірге жазылады: ақсақал, ақсүйек, ақниет, ақниеттік, ақкөңіл, ақкөңілділік; көшбасшы, дүниеқоңыздану, ержүрек, ержүректік, жанпида, жанпдалық, атақоныс; басқосу, атсалысу, атүсті [2.19].

Сөздерді бірге не бөлек жазудың заңдылықтарын меңгеру үшін ғалым Қ.Күдерина зерттеулеріне ерекше назар аудару керек деп есептеймін [5]. Себебі оның еңбектерінде сөздерді бірге жазудың бірнеше белгілері көрсетілген болатын. Ғалым бірге жазылатын сөздердің «сөзұластыруыш» және «сөзқұрастыруыш» деп екі белгісін көрсетеді [6.10].

Сөзұластыруыштарға екі сыңар соңынан жалғанатын қосымшасы бар тіркестерді, ал сөзқұрастыруыштарға жартылай жұрнақ, жартылай сөз қызметіне ауысқан аффиксоидтар(сөзсоңы сыңарлар) мен префиксоидтар(сөзалды сыңарлар), стандарт және жинақтаушы құрастыруыштарды жатқызады. Сонда құрастыруыштарды дерексіз-жалпынақты сипатына қарай аффиксоид, стандарт, жинақтаушы деп бөледі. Қосымшалардың сөз біріктіретін қасиеті бар екендігін сөзұластыруыштар деп көрсетілген -лар/лер, дар/дер (ағашкеміргіштер, қосжыныстылар, балыққоректілер) «сөзұластыруш жалғаулары», -лық/лік, дық/дік (араағайындық, дүниежүзілік, ортағасырлық), -лы/лі, ды/ді (қазақтілді,

ағылшынтілді, қолжетімді, қамкөңілді), -ар/ер (ауызашар, атқамінер, ұйқыашар), -қыш/кіш (сабынсалғыш, өнертапқыш, қолжуғыш), -ты/ті (атсоқты, әлімжетті, күнқақты), -ма/ме(елкезбе, иекартпа, қолжазба, күнтізбе,суырыпсалма), -ыс/іс (құлаққағыс, беталыс, көзтаныс, көкөніс), ық/ік/к/к (бөріойнақ,сақинасалмақ,бөріойнақ,), қы/кі (мұзқатқы, ойтүрткі) «сөзұластыруш жұрнақтары» жалғанған сөздердің бірігіп жазылуы арқылы көрсетеді. Ал алдыңғы жағы негізгі мағыналық жүкті арқалап тұрған сөздің соңына «хана» (асхана, баспахана, дәмхана, кітапхана), «құмар» (атаққұмар, сәнқұмар, өсекқұмар), «аралық» (ауданаралық, пәнаралық, салааралық,), «тану» (абайтану, тілтану, театртану), «жай» (әуежай, мекенжай, саяжай), «жанды» (ақынжанды, малжанды, итжанды) сияқты «сөзқұрастыруыштар» жалғанып, алдындағы сөзге қосымша, көмекші мән үстеп тұратынын айтады[6.14].

Ғалым Қ.Күдерина зерттеуінде сөздердің бірге жазылуының келесі бір маңызды белгісі ретінде «стандарт құрастыруыштар» деп атап, кейбір толық мағыналы сөздердің тіркестің соңғы сыңарында келіп, тура мағынадан ауып, көмекші сөздердей, жалпы мағына үстеп, бірге жазылуға сұранып тұратыны көрсетілген. Осындай стандарт құрастыруыштар қатарында «хат» (алғысхат, ашықхат, жолдаухат), «қап» (аяққап, шашқап, шынықап), «шөп» (арпашөп, арамшөп, өлеңшөп), «гүл» (азагүл, ақгүл, анаргүл інжугүл), «от» (ақот, семізот, киікоты), «жегі»(ағашжегі, тұқымжегі, шыбынжегі), «балық» (ақбалық, итбалық, қызылбалық, табанбалық), «ауру» (сарыауру, итауру), «той»(алтынтой, қоныстой, сүндеттой, мерейтой), «ақы»(көзақы, сұтақы, зейнетақы, өтемақы, пәтерақы), «басы» (елбасы, көшбасы, отбасы, рубасы, әскербасы) сияқты сөздердің бірге жазылатынын көрсеткен[6.22]. Сөздердің бірге жазылуына ұйытқы болатын келесі бір маңызды топты-бүтіннің бөлшегі ретінде сөз жасайтын тұлғалар, «бас» (атбас, шүйкебас, қаңғыбас, қылжақбас), «тікен» (әнектікен, бозтікен, түйетікен), «тамыр» (алтынтамыр, жертамыр, кіндіктамыр), «жапырақ» (ақжапырақ, балажапырақ, түйежапырақ), «құрт» (алақұрт, бүйенқұрт, есекқұрт), т.б. «жинақтаушы құрастыруыштар» деп атап, оның құрамындағы соңғы сыңарлары өздерінің тура мағынасында емес, жанама мағынада жұмсалып, біріккен сөз жасайтынын айтады[6.28].

Қорыта айтқанда, қазіргі кезде, жаңа әліпби бойынша жазу емлесі талқылауларда айтылған ұсыныстар негізінде толықтырылып отыр. Алдағы уақытта да жетілдіріле түседі. Сондықтан жазу емлеміздегі әр жаңалықты тіліміздің болашағы үшін жасалып жатқан жақсы істердің жалғасы деп түсіну керек. Латын әліпбиіне көшу - ана тілімізді дамытып, оның қолданыс аясын кеңейте түсіп, мәртебесін әлемдік деңгейге көтеруге жасалған ең тиімді, дұрыс шешім.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. -Астана. Елорда. 2017 ж.
2. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. Жоба.-Астана: тілорталук, 2018.- 30 б.
- 3.Жүнісбек Ә. Төл әліпби-төл жазу мәселелері.- Алматы: Дайк-Пресс, 2017. – 232 б.
4. Садуақас Н.А. Латын графикасына көшу: қазақ тілі **әліпбиі мен емлесі**. (ғылыми-танымдық еңбек). - Ақтөбе: Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе ӨМУ «Жұбанов университеті» баспа бөлімі, 2018.- 80 б.
- 5.Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. – Алматы: «Комплекс» баспасы, 2005. – 144 б.
6. Күдерінова Қ. Бірге ме, бөлек пе? – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 84 б.

МРНТИ 16.21.43

ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

КАК СПОСОБ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ СОБСТВЕННО-АВТОРСКОЙ РЕЧИ

М.Ж. КАРАШУЛАКОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актөбе, Казахстан*

Аннотация: В статье рассматриваются способы введения собственно-авторской речи в письменный монологический текст посредством вопросительных предложений, вследствие чего возникают особого типа речевые вопросно-ответные построения.

Ключевые слова: вопросительное предложение, монолог, диалог, письменный текст, внутренняя речь, синкретизм, несобственно-прямая речь, собственно-авторская речь.

Андатпа: Мақалада жақты автор сөзін сұраулы сөйлемдер арқылы жазбаша монолог мәтініне енгізудің жолдары талқыланады, оның нәтижесінде сөйлеу сұрақ-жауап конструкцияларының арнайы түрлері пайда болады.

Тірек сөздер: сұраулы сөйлем, монолог, диалог, жазбаша мәтін, ішкі сөйлеу, синкретизм, өзгелік төл сөз, жақты автор сөзі.

Annotation: The article discusses the ways of introducing the author's own speech into a written monologue text by means of interrogative sentences, as a result of which special types of speech question-answer constructions arise.

Key words: interrogative sentence, monologue, dialogue, written text, internal speech, syncretism, experienced speech, author's own speech.

Особенности вопросительных предложений в письменном монологическом тексте проявляются не только в способности придавать ему внешнее подобие формы диалога.

Включение их в текст письменной монологической речи может вызвать и процесс «внутренней» диалогизации. [1, 115]

Различают два вида авторского монолога: монолог, представленный от третьего лица, и монолог от первого лица, непосредственно обращенный к реальному или предполагаемому второму лицу и рассчитанный на вовлечение читателя или слушателя в процесс речи. В авторском монологе от третьего лица вопросительные предложения могут использоваться как способ введения несобственно-прямой речи, воспроизводящей мысли персонажа, содержание и манеру речи, «голос» персонажа произведения:

Тут слово берет Филипп. Ему давно бросается в глаза известная беспринципность в одежде вообще... Филиппу странно, что государство не вдет в этой важной области никакой регламентации. Важной, ибо правила ношения одежды действуют организующее на сознание, дисциплинируют его бесспорно. Что скажет Сергеич? Он скажет, что непринужденность, особенно на отдыхе, очень уместна. И что регламентация в таком деле вредна, потому что посягает на личные вкусы, стесняет индивидуальность. /К. Федин. Похищение Европы/

Такой письменный монологический текст тяготеет к синкретизму. Автор, передавая содержание разговора между персонажами произведения, воспроизводит речь одного из них, оформленную в виде несобственно-прямой речи, что создает эффект участия персонажа, хотя и опосредованного, в процессе речи. Ответная речь персонажа, к которому адресован вопрос, излагается от лица автора. Авторский монолог письменной монологической речи в таком случае приобретает форму диалогического общения между персонажем, который ждет ответа на поставленный вопрос, и автором монологического текста, поскольку ответ на заданный вопрос следует от его имени.

Описывая поведение персонажа произведения, автор передает его мысли, на которые тот ищет ответ, но по какой-то причине вслух не выражает. Ответ на вопросы персонажа в авторском повествовании может быть оформлен несобственно-прямой речью:

Зорко присматривался к людям Станислав. Не помнит ли здесь кто-нибудь Тихомировых? Нет, о них и поминать забыли. Все же свою предосторожность он считал не лишней: в одном из госпиталей он назвался Тихомировским Станиславом Меркурьевичем, и с легкой руки не в меру доверчивого писаря, предложившего ему самому заполнить бланк удостоверения, исправления в фамилии и отчестве прочно вошли во все его последующие документы. /Г. Марков. Соль земли/

Предложение, следующее за вопросом, связано с ним по смыслу и оформлено как ответное сообщение. Это вопросно-ответное построение в авторском монологе возникает в результате введения в него несобственно-прямой речи персонажа, выражающей вопрос.

Коммуникативная направленность авторской монологической речи имеет выраженный характер, если повествование ведется от первого лица, когда сам автор выступает непосредственным участником описываемых событий и предугадывает возможные вопросы читателя, которые могут быть вызваны не вполне понятным, неясным сообщением. Такое построение монологического текста создает эффект диалогического общения с читателем:

Чем дальше я читал эту записную книжку, тем яснее проступали в памяти позабытые краски и запахи, какие-то знакомые места. Но я не мог вспомнить, где я видел эти места и когда это было. Они выступали, как из тумана или из давнего сна, который стараешься восстановить по кускам, как склеивают разбитую статую. Что же было в этих записях? Прежде всего, было описание деревьев и цветов акации. /К. Паустовский. Повесть о жизни/

Помню, в Болгарии наткнулись мы в горах на избушку. И какая-то труба, и дымок, и дрова, и вообще кропотливая деятельность. Оказывается, заготавливают грибы. Зачем? На экспорт. Сколько же платят за границей за болгарские грибы? Один доллар за килограмм. /В. Солоухин. Григоровы острова/

Вопросительное предложение в подобных монологических текстах уточняет предшествующее ему сообщение, требуя пояснения. Следует отметить, что предложение, следующее за вопросом, в письменном монологическом тексте вступает с ним в очень тесные смысловые и структурные связи по тем же правилам, что и в диалогической речи. Словарный состав и синтаксическая структура ответного предложения обуславливается семантикой и структурой вопросительного предложения.

Рассмотренные примеры письменных монологических текстов с вопросительными предложениями имеют форму монолога с «внутренним» диалогом.

Синкретичные письменные монологические тексты часто употребляются в газетной речи. Этому способствуют особенности газетных жанров (корреспонденция, статья, комментарии к письмам, событиям, обзор писем, фельетон). На страницах газеты освещаются события настоящего дня, происходящие в мире, в жизни страны, общества, что вызывает живой интерес людей, членов этого общества. Журналист активно включается в общественную жизнь, размышляя над фактами, явлениями современности. Он ставит вопросы, привлекающие внимание читателей своей злободневностью, тем самым вызывая на ответные раздумья, на практическое осуществление поставленных задач:

Тут, в Вилийском районе, в деревне Забродье, неподалеку от Слипков, живет семья Цитовичей. Они приехали в деревню из города: учат сельских детей изобразительному искусству. Но им трудно прижиться в деревне. Зачем я рассказываю об этом? Чтобы подчеркнуть: пришла пора деревне иметь своих Цитовичей, коренных. /Комс. правда, 2004, 14 ноября/

Средством контакта между автором и читателем в приведенном газетном монологическом тексте служит вопросительное предложение. Но вопрос читателя, связанный с предшествующим ему сообщением, формулирует сам автор, предугадывая возможную реакцию адресата речи. Поэтому это вопросительное предложение можно было бы ввести в текст словами *спросить, сказать*, оформляя как предполагаемый вопрос. Соответственно, ответное предложение можно ввести словом *ответить*. И тогда рассмотренный письменный монологический текст предстал бы в следующей форме:

Тут, в Вилийском районе, в деревне Забродье, неподалеку от Слипков, живет семья Цитовичей. Они приехали в деревню из города: учат сельских детей изобразительному искусству. Но им трудно прижиться в деревне. Вы спросите: «Зачем я рассказываю об этом?» Ответу: « Чтобы подчеркнуть: пришла пора деревне иметь своих Цитовичей, коренных».

Вопросительное предложение, выражая предполагаемый вопрос адресата речи, привносит в письменный монологический текст особенности диалогической формы общения. Ср.: *Передо мной два письма. Авторы их – женщины. О чем эти письма? О семейном разладе. Из-за любви. Для кого она – счастье, для кого – беда. Кого обойдет стороной, кого поразит, как молнией. / Казахстан. Правда, 2004, 20 окт./* В подобных текстах с помощью вопросительного предложения создается эффект присутствия читателя, что значительно усиливает коммуникативную значимость монолога газетной речи, приближая его к условиям диалогического общения.

Автор газетного монологического текста может предусмотреть не только вопрос, который может вызвать его сообщение у адресата речи, но и возможные ответы на поставленный им вопрос:

Такой вопрос: чем просрочка книги отличается от просрочки того же взятого напрокат холодильника? Правильно: за просрочку холодильника нас штрафуют. А за просрочку книги, за ее розыск? Пока платит библиотека, а не задолжник. Почему? /Комс. правда, 2003, 27 окт./

Данный авторский монолог представляет воображаемый разговор со вторым лицом, читателем, отвечающим на вопросы автора. Воспроизведение предполагаемых ответов

становится возможным по той причине, что в первых двух вопросах затронуты общеизвестные ситуации. А вот третий вопрос заставляет читателя думать о существующем положении вещей и выразить свое мнение по этому поводу.

Отражают особенности диалогического общения и газетные тексты, характеризующиеся полемической направленностью, когда сталкиваются разные точки зрения по одному и тому же вопросу:

Современный спорт все больше зависит от достижений науки. Как закон воспринимаются ныне поиск молодых талантов по «наследственным признакам». Но как быть с Мальцевым? Его родители спортом особо не увлекались. Нельзя сказать, чтобы и питание в семье было самым калорийным: все-таки семеро детей. А может быть, есть в природе что-то более сильное, чем генетические законы? /Комс. правда, 2005, 14 ноября/

Вопросительное предложение используется для выражения авторского несогласия с мнением, которое содержится в предшествующей части монологического текста, противопоставляя ему авторскую позицию, изложенную в последующей части текста.

Особенно близок к диалогу газетный монологический текст, в котором приводятся так называемые прямые вопросы читателя к его автору. Такие вопросы требуют конкретного ответа на заданный вопрос, поэтому монологический текст приобретает форму вопросно-ответного единства:

Меня нередко спрашивают, не наскучили ли вам эти хождения по болотам, раскопки в развалившихся блиндажах и окопах? Да, это нелегкая работа, не все ее и выдерживают. Но те, кто остается в «Соколе», на всю жизнь объединены нашим походным братством, породнены общей памятью о павших. /Комс. правда, 2004, 16 мая/

Таким образом, включение вопросительного предложения в структуру письменного монологического текста приводит не только к изменению его формы построения, но в некоторых случаях – и к переходу монологической формы изложения в диалогическую форму, что происходит в нескольких случаях: 1) авторский монолог включает несобственно-прямую речь, выражающую вопрос одного из персонажей произведения; 2) автор письменного монологического текста воспроизводит вопросы реального или предполагаемого второго лица, к которому обращена речь; 3) вопросительное предложение в письменном монологическом тексте, отличающемся полемической направленностью, служит для выделения противоположных точек зрения по одному вопросу.

Переход так же может осуществляться и от диалогической формы речи в монологическую в тех случаях, когда содержание разговора двух лиц приводится в форме монолога. Реплики собеседников вводятся в текст глаголами *спросить, сказать, интересоваться, говорить, ответить, заявить, доложить*:

Малинина перевязали, а комбат подозвал и задал несколько вопросов. Он спросил: не пытался ли немец с самого начала подняться на высоту? Нет, ответил Синцов, они с Богдановым вели только фланговый огонь по лощине. Потом комбат спросил, почему танк свернул, не дойдя до трубы? Синцов ответил, что, как видно, забуксовал, и упомянул об убитом танкисте. /К.Симонов. Живые и мертвые/

Приведенный пример является иллюстрацией монологизированного текста диалогической речи. Этот текст не может быть отнесен к диалогу, хотя в нем передается разговор двух лиц, так как отсутствует главное условие диалогического общения – непосредственное общение собеседников. Введение каждой реплики в текст монологической речи предваряется глаголами со значением речи *спросить* и *ответить*. Сообщение о диалоге в тексте представлено от лица автора. Ответные высказывания в таких диалогах характеризуются полнотой содержания, употреблением полносоставных распространенных простых и сложных предложений, отсутствием иносказательности, форм вежливости, переспроса, фразеологизированных конструкций, указания на неречевые формы движения мысли – признаков диалогической речи. Одно вопросно-ответное высказывание связывается с другим по принципу структурной организации компонентов в тексте монолога: контактной последовательной или параллельной связью.

Монологизация диалога в газетной речи имеет свои особенности, так как журналист передает содержание состоявшегося разговора, одним из участников которого является он сам. Так, содержание беседы с известной балериной Надеждой Павловой представлено следующим образом:

Сначала мы говорим о дурной погоде и ржавых листьях в скверике у Большого. А потом она вспоминает, как разревелась недавно в антракте. Отчего? Кто ж знает отчего... Может быть, для души? Может быть. А почему бы и нет? Человеку просто необходимо время от времени плакать. Она так считает... /Комс. правда, 1994, 18 сент./

В данном газетном монологическом тексте содержание беседы передается от лица самого автора публикации. Однако содержание беседы между корреспондентом и вторым участником диалога может передаваться и от имени этого участника:

Что такое бейсбол для моих соотечественников? Соедините вместе увлеченность ваших болельщиков хоккеем на льду и футболом и представьте, что для нас она воплотилась в одном виде спорта. Бейсбол – это даже больше, чем увлечение, это национальная страсть... /Комс. правда, 2008, 18 окт./

В приведенном фрагменте газетного текста на непосредственное участие корреспондента в беседе указывает вопрос, который как бы повторяет отвечающий на него, что позволило

автору публикации представить сообщение от имени собеседника, второго участника коммуникации.

Итак, монолог и диалог в своих типичных формах достаточно четко противопоставляются на уровне сложного синтаксического целого, так как именно на этом уровне тексты монологической и диалогической форм речи обнаруживают «основные элементы общности, обусловленные их текстовой природой: 1) смысловая целостность текста; 2) коммуникативная структурированность (тема-рематическая организация его составляющих и коммуникативная преемственность между составляющими); 3) структурные показатели текста»[2,122] Однако и на этом уровне возможны переходные явления форм речи, вследствие чего выделяются тексты монологизированных диалогов или диалогизированных монологов.

Литература

1. Демидова И.П. Синтаксические особенности диалогической речи в пьесах А.П. Чехова// Вопросы синтаксиса русского языка. Калуга, 1969. - С.115.
2. Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа. 1981. - С. 122 -124

МРНТИ 16.21.51

ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Л.В. БЕЛЯЕВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актөбе, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматривается трансформация семантической структуры художественного слова. Применяя компонентный анализ, опираясь на выявление эстетических сигналов и текстовых экспликаторов, учитывая парадигматический контекст, автор приводит анализ семантической структуры слова «надрыв» в тексте романа Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы». Анализ употребления этого слова представляет не искусственные дефиниции смысла, а набор сем, порядок которых обусловлен динамикой формирования глубинного смысла в тексте и степенью важности каждой семы в семантической структуре анализируемого слова. Такой способ экспликации отражает «мерцающий» характер семантики слова, разную меру обязательности появления этих сем при декодировании художественного текста, с другой стороны предлагается максимальный семный объем употреблений анализируемого слова, то есть тот богатый и сложный смысл, который приближается к адекватному восприятию авторского замысла.

Ключевые слова: семантическая структура, эстетические сигналы, текстовые экспликации, сема, контекст, семантика, художественный дискурс.

Annotation. The article deals with the transformation of the semantic structure of the artistic word. Using component analysis, based on the identification of aesthetic signals and text explicators, taking into account the paradigmatic context, the author provides an analysis of the semantic structure of the word "tear" in the text of Fyodor Dostoevsky's novel "The Brothers Karamazov". The analysis of the use of this word is not an artificial definition of the meaning, but a set of semes whose order is determined by the dynamics of the formation of the deeper meaning in the text and the degree of importance of each seme in the semantic structure of the analyzed word. This way of explication reflects the "flickering" nature of the semantics of the word, a different measure of the obligatory occurrence of these semes when decoding an artistic text, on the other hand, the maximum seminal amount of uses of the analyzed word, that is, the rich and complex meaning that approaches the adequate perception of the author's idea, is proposed.

Keywords: semantic structure, aesthetic signals, text explicators, seme, context, semantics, artistic discourse.

Аннотация. Мақалада көркем сөздің семантикалық құрылымының трансформациясы қарастырылады. Эстетикалық сигналдарды және мәтіндік экспликаторларды анықтауға негізделген компонентті талдауды пайдалана отырып, парадигматикалық контексті ескере отырып, автор «Фредор Достоевскийдің ағасы Карамазовтың романы» мәтінінде «жырт» деген сөздің семантикалық құрылымын талдайды. Бұл сөзді пайдаланудың талдауы мағынаны жасанды түрде анықтау емес, оның тәртібі мәтіндегі терең мағынаны қалыптастырудың динамикасы және әр семаның маңыздылығы туралы талданған сөздің семантикалық құрылымында анықталады. Бұл түсіндірме сөздің семантикасының «жарқылдаған» сипатын, көркем мәтінді декодтау кезінде осы семестрдің міндетті түрде пайда болуының басқа шарасын, екінші жағынан, талданатын сөздің, яғни авторлық идеяны барабар қабылдауды көздейтін бай және кешенді мағынаны қолданудың максималды семаналды көлемін ұсынатындығын көрсетеді.

Түйінді сөздер: семантикалық құрылым, эстетикалық сигналдар, мәтіндік экспликаторлар, сема,

Слово в тексте художественного произведения имеет сложную семантическую структуру: «Совпадая по своей внешней форме со словом соответствующей национально-языковой системы и опираясь на его значение», оно «обращено не только к общенародному языку, отражающему в нем опыт познавательной деятельности народа, но и к тому миру действительности, который творчески создается или воссоздается в художественном произведении... Его смысловая структура расширяется и обогащается теми художественно-образительными «приращениями» смысла, которые развиваются в системе целого стилистического объекта» [1, с. 25].

По сути дела семантическому преобразованию подвергается большинство слов в художественном тексте, если иметь в виду художественный текст как органическое целое, то есть макроконтекст. Текст в этом случае не воспринимается как механическая сумма составляющих его элементов. «Отдельность» этих «элементов теряет абсолютный характер: каждый из них реализуется лишь в отношении к другим элементам и к структурному целому всего текста» [2, с. 11. Слова, предложения и высказывания, которые в грамматической

структуре находятся в разных, лишенных черт сходства и, следовательно, несопоставимых позициях, в художественной структуре оказываются сопоставимыми и противопоставимыми, в позициях тождества и антитезы, и это раскрывает в них неожиданное, вне художественного произведения невозможное, новое семантическое содержание. «Более того, - пишет Ю.М.Лотман, - семантическую нагрузку получают элементы, не имеющие ее в обычной языковой структуре» [2, с. 38].

Рассмотрим трансформацию семантической структуры слова «надрыв» в тексте романа Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы».

Ю.С. Сорокин считает, что изменение семантики слова «надрыв» произошло во второй половине XIX в. в связи с тем, что в этот период продолжалось движение слов, первоначально конкретно-предметного значения, в сферу выражения внутренних, духовных движений [3, с.513]. Однако переносное значение этого слова зафиксировано в Словаре Академии Российской и в Словаре церковнославянского и русского языка 1847: 1) Место, в котором что надорвано. 2) Изнурение или боль от великого труда телесного, или от сильной печали; надсада. Занемог от надрыва. Надрыв сердца. В современных толковых словарях зафиксированы два переносных значения существительного надрыв. Например: возбужденность, неестественность, болезненность в проявлении какого-нибудь чувства (Словарь современного русского языка в 17-ти томах); резкое ослабление душевных и физических сил в результате какого-то переживания, потрясения; надлом и чрезмерная, болезненная резкость в проявлении, выражении чего-л. (Словарь русского языка в 4-х томах).

Такое употребление слова ведет свое начало от Достоевского, на что указывает Ю.С. Сорокин: в метафорическом применении слова можно отметить роль личного почина, влияние отдельных мастеров слова [3, с.513]. Такова история слова надрыв.

Развитие нового значения слова «надрыв» происходило на базе канонических сем – боль от великого напряжения сил – через продвижение в сферу выражения внутренних, духовных движений. Так формируются два ядра нового значения – великое, мучительное, болезненное напряжение душевных сил, надлом и резкое, неожиданное проявление этого надлома.

В различных микротекстах романа Достоевского «Братья Карамазовы» и в тексте всего романа происходит формирование импликационала, «дальнейшего» значения слова, наполняясь рядами окказиональных сем, оно становится словом-образом, словом-характеристикой героев романа – Катерины Ивановны, Снегирёва, Ивана Карамазова.

Иными словами узуальное слово «надрыв» (производное существительное от глаголов надрывать и надрываться) в XIX в. получает новое значение, становится

семантическим неологизмом, но в тексте романа Достоевского обрастает множеством «обертонов смысла», которые следует считать составляющими семантической структуры слова. Показательно, что книга четвертая романа «Братья Карамазовы» носит наименование «Надрывы». Люди, как убеждает здесь автор, свободны выбирать между добром и злом, и если они часто выбирают зло, то только потому, что забыли о своей высокой природе и теперь «больны».

Книга эта состоит из семи глав, три из которых (пятая, шестая и седьмая) являются основными и называются «Надрыв в гостиной», «Надрыв в избе», «И на чистом воздухе». Уже сами названия глав ведут нас к другому смыслу слова «надрыв» – социальная обусловленность надлома человека в XIX в. (социальные семы).

В тех частях романа, где раскрывается образ Катерины Ивановны, слово надрыв дано и в наименовании одной из глав, и в тексте, где можно проследить, как от страницы к странице формируется структура значения этого окказионализма. В частях романа, где раскрывается образ Снегирёва, ключевое слово дано только в названии шестой главы «Надрыв в избе» и подразумевается в названии седьмой «И на свежем воздухе». Семантический фон (описание интерьера, больных членов семьи Снегирёва, их бедности, а также внешнего и внутреннего портрета штабс-капитана) позволяет воспринять значение слова – наименования, а подтекст дает возможность сравнить окказиональное значение слова «надрыв» в главах шестой и седьмой со значением, представленным в тексте глав, связанных с речевой структурой образа Катерины Ивановны.

Семантика слова «надрыв», связанная с образом Ивана, формируется на протяжении всего развития действия в романе, сконцентрирована в тексте двух глав – «Бунт» и «Великий инквизитор», но само слов «надрыв» употребляется только один раз (в начале главы «Великий инквизитор»), называя одну из возможных форм надрыва – надрыв лжи. Остальные ипостаси надрыва формируются в подтексте и выявляются только с помощью текстовых экспликаторов.

Глава пятая «Надрыв в гостиной» посвящена Катерине Ивановне. Образ Катерины Ивановны трудно уловим, но по мере чтения романа он проявляется во всех своих существенных чертах. Семантический окказионализм «надрыв» является ключом – разгадкой образа Катерины Ивановны, ее отношения к Дмитрию и Ивану Карамазовым.

Слово «надрыв» впервые употреблено Достоевским именно в этой главе романа, но семантика его начинает формироваться в главе четвертой «Исповедь горячего сердца. В анекдотах» (книга третья «Сладострастники»), где Дмитрий рассказывает, как Катерина Ивановна вынуждена была прийти к нему за деньгами для спасения отца.

В этой главе автор не употребляет слово «надрыв», но именно здесь зарождается ядро его семантической структуры: «болезненная, чрезмерная резкость в проявлении, выражении чего-л.» (Словарь русского языка).

В следующих главах третьей книги ядро структуры значения окказионализма «надрыв» развивается, не получая до четвертой главы четвертой книги формального воплощения в конкретном слове. В пятой главе «Исповедь горячего сердца. «Вверх пятами» героиня романа решила совершить нравственный подвиг: выйти замуж за Дмитрия, этим спасти его и в какой-то мере расплатиться за услуги. Дмитрий рассказывает об этом Алеше: «предлагается в невесты, сама себя предлагает, «люблю дескать, безумно, пусть вы меня не любите – все равно, будьте только моим мужем. Не пугайтесь – ни в чем вас стеснять не буду, буду ваша мебель, буду тот ковер, по которому вы ходите... Хочу любить вас вечно, хочу спасти вас от самого себя...»[4, т.14, с.107].

Здесь уже идея надрыва выражена словесно. Ее эксплицируют слова хочу (типичная модальность inferнальных речей героинь Достоевского – не люблю, а «хочу любить»), люблю безумно (указания на степень чувства – типичная экспрессивность inferнальных речей героинь Достоевского), противопоставление: люблю – не любите (типичная антитеза в чувствах, словах, поведении героинь Достоевского), желание спасти (указание на искусственность, выдуманность чувства). Дмитрий понимает это: «Она свою добродетель любит, а не меня, - злобно говорит он. – И вот такой, как я, предпочтен... Но для чего же? А для того, что девица из благодарности жизнь и судьбу изнасиловать хочет! Нелепость!» [4, т.14,с.108].

В авторском тексте, где звучит голос Алеши, вновь возникают семы «неестественность», «мучительность», «чувства полярные, тянущие в противоположные стороны» (от того и происходит надрыв): «... именно в эту ночь, полупроснувшись на рассвете, он вдруг, вероятно, отвечая своему сновидению, произнес: «Надрыв, надрыв! Снилось же ему всю ночь вчерашняя сцена у Катерины Ивановны. Теперь вдруг прямое и упорное уверение госпожи Хохлаковой, что Катерина Ивановна любит брата Ивана и только сама, нарочно, из какой-то игры, из «надрыва», обманывает себя и сама себя мучит напускною любовью своею к Дмитрию из какой-то будто бы благодарности, - поразило Алешу: Да, может быть, и в самом деле полная правда именно в этих словах!» [4, т.14, с.169-170].

В четвертой главе уже почти все персонажи произносят ключевое слово «надрыв», говоря о Катерине Ивановне. Так, Алеша, окончательно разгадавший натуру героини, утверждает: «Вы мучаете Ивана, потому только, что его любите ... а мучите потому, что Дмитрия надрывом любите ... внеправду любите ... потому что уверили себя так ...» [4,

т.14,с.175]. Иван подтверждает его слова: «А мучила-то она меня как! Воистину у надрыва сидел ... она знала, что я ее люблю! Любила меня, а не Дмитрия ... Дмитрий только надрыв» [4,т.14,с.212]. Вновь актуализируются семы «мучение», «контраст чувств», «неестественность», «выдуманность».

Формирование семантической структуры слова «надрыв» как слова-характеристики Катерины Ивановны выходит за пределы четвертой книги. Последние «порции контекстов», наводящие или усиливающие определенные окказиональные семы, находим в двенадцатой книге «Судебная ошибка», в сценах суда (четвертая глава «Счастье улыбается Мите» и пятая глава «Внезапная катастрофа») и в эпилоге, в заключительной сцене свидания Катерины Ивановны с Митей (вторая глава «На минуту ложь стала правдой»).

В пятой главе автор дает краткое описание – объяснение ее надрыву: на суде «нет, она не клеветала намеренно, крича, что Митя презирал ее за земной поклон! Она сама верила в это, она была глубоко убеждена, с самого, может быть, этого поклона, что простодушный, обожавший ее еще тогда Митя смеется над ней и презирает ее. И только из гордости она сама привязалась к нему тогда любовью, истерической и надорванной, из уязвленной гордости, и эта любовь походила не на любовь, а на мщение. О, может быть, эта надорванная любовь и выродилась бы в настоящую ..., но Митя оскорбил ее изменой до глубины души, и душа не простила. Минута же мщения слетела неожиданно, и все так долго и больно скоплявшееся в груди обиженной женщины разом, и опять-таки неожиданно, вырвалось наружу. Она предала Митю, но предала и себя!» [4, т.15, с.121-122].

В авторском тексте актуализируются семы «эгоцентризм» (см. многократный повтор местоимений), «контраст чувств» (презирать – обожать, любовь настоящая – любовь надорванная), «длительность мучительных противоречий». Оборачивается разными ликами «надорванная любовь»: любовь – мщение, любовь – обида, любовь истерическая, из уязвленной гордости. В данном контексте усиливается сема мщение, появляется сема предательство, осложняя и без того сложные причины и следствия надрыва.

В заключительной сцене свидания Катерины Ивановны с Дмитрием семантическая структура слова «надрыв» завершает свое формирование. В этой сцене образ Катерины Ивановны, ее характер дочерчивается последним, метким, гениальным штрихом: «вся стремительность Кати, вся ее экзальтированность, вся ее неспособность к тихим экстазам дают себя чувствовать в ее поведении. Оно является какою-то сплошной конвульсией, страшным надрывом самых благородных струн ее души и сердца. Надрыв этот так велик и так заразителен, что он захватывает и Дмитрия», - пишет А.Л. Волынский [5, с.101-102].

Нигде не подчеркивая роль слова «надрыв» в создании Достоевским образа Катерины Ивановны, А. Волынский как бы перечисляет внешние проявления этого душевного слома, указывая и на одно из самых любимых средств Достоевского в создании образов его смятенных героев – их рече-жестовое поведение. Ср. в самом тексте романа: «Она схватила его за руки и ... все не выпускала рук его, крепко, судорожно сжимала их. Несколько раз оба порывались что-то сказать, но останавливались и опять молча, пристально, как бы приковавшись, с странною улыбкой смотрели друг на друга» [4, т.15, с.187]. Наконец боль вырывается наружу, но, как свидетельствуют авторские ремарки, вводящие в текст чужую речь, что-то неестественное, натянутое, вымученное улавливается во всей этой встрече: Митя не говорит, а кричит «с искаженным от радости лицом», «переводя дух на каждом слове», «безудержно», Катерина Ивановна говорит «исступленно и торопливо», с «мукой», в самую патетическую минуту на ее лице появляется «искривленная улыбка». В авторском тексте употребляется глагол лепетать, характеризующий бессвязную, исступленную речь, являющуюся следствием надрыва. Сама бессвязная, алогичная речь Катерины Ивановны, будто бы действительно произнесенная в процессе непосредственного говорения, что отмечено графически, обусловлена только надрывом, а не истинным чувством к Мите: «ты бог мой, радость моя ... безумно люблю тебя ... Любовь прошла ... но дорого до боли мне то, что прошло ... Но теперь, на одну минуту, пусть будет то, что могло бы быть ... И ты теперь любишь другую, и я другого люблю, а все-таки тебя вечно буду любить, а ты меня...» [4, т.15, с.187-188].

Итак, слово «надрыв», характеризуя главную героиню романа Достоевского, приобретает сложную семантическую структуру, обозначая чрезмерное, мучительное, болезненное до бреда напряжение душевных сил, обусловленное эгоцентризмом, инфернальностью героини (резко контрастные желания, чувства «рвут» ее душу в разные стороны и приводят к надлому). Это неожиданное проявление болезненно острых полярных чувств: искренней и надуманной любви, искренней и надуманной ненависти, «законной» и уязвленной гордости, искренней готовности к жертве и искусственной жертвенности; боль от нанесенных обид и тяжелого, угрюмого долга, потребность беспрерывно раздражать рану.

Таким образом, слово «надрыв» становится ключевым в романе Достоевского для обозначения психологической доминанты образа.

Список использованной литературы

1. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Госполитиздат, 1959.- 654 с.

2. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. - Л.: Просвещение, Ленингр.отд.-ние, 1972.- 271 с.
3. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. 30-90-е годы XIX века.- М.-Л.: Наука, Ленигр. отд.-ние, 1965.- 565 с.
4. Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений в 30-ти томах. - Л.: Наука, Ленингр. отд.-ние, 1972-1980.-С.14-15.
5. Волынский А.Л. Достоевский.- Санкт-Петербург, 1909.- 367с.

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
HISTORY, PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY

МРНТИ 03.01.17

«МЕВЛАНА» МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРОГРАММА

АКАДЕМИЧЕСКОГО ОБМЕНА: ИСТОРИЯ И ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ

Ж.С. БЕГИМБАЕВА

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,

г. Актөбе, Казахстан

Аннотация. Международная академическая мобильность в современное время играет существенную роль как инструмент интеграции казахстанских вузов в международное образовательное пространство. Академическая мобильность рассматривается как фактор, способствующий повышению качества образования. Целью международной программы академического обмена «Мевлана» является обмен студентами и преподавателями между высшими учебными заведениями Турции и высшими учебными заведениями других стран. В статье рассматривается реализация международной программы академического обмена «Мевлана» в Республике Казахстан на опыте Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова.

Ключевые слова: академическая мобильность, интеграционные процессы, реализация, опыт внедрения программы.

Аңдатпа. Қазіргі уақытта халықаралық академиялық ұтқырлық қазақстандық жоғары оқу орындарының халықаралық білім беру кеңістігіне интеграция құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Академиялық ұтқырлық білім беру сапасын арттыру фактор ретінде қарастырылады. Халықаралық академиялық «Мәулана» алмасу бағдарламасының мақсаты студенттер мен оқытушылар Түркия мемлекетінің жоғары оқу орындары арасында мен жоғары оқу орындары, басқа да елдердің арасындағы алмасу бағдарлама болып табылады. Бұл мақалада академиялық ұтқырлық бағдарламасы аясында Түркия Республикасының «Мәулана» алмасу бағдарламасы Қазақстан Республикасында Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінде іске асыру тәжірибесі туралы хабарлайды.

Түйін сөздер: академиялық ұтқырлық, интеграциялық процестер, іске асыру, енгізу тәжірибесі.

Annotation. International academic mobility in modern time plays a substantial role as instrument of integration of Kazakhstan institutions of higher learning international educational space. Academic mobility is examined as a factor assisting upgrading of education. The aim of the international program of academic exchange of "Mevlana" is an exchange by students and teachers between higher educational establishments of the state of Turkey and higher educational establishments of other countries. In the article realization of the international program of academic exchange of "Mevlana" is examined in Republic of Kazakhstan on experience of the Actobe regional state university of the name K.Zhubanov.

Keywords: academic mobility, integration processes, realization, experience of introduction of the program.

Международная академическая мобильность в современное время рассматривается как фактор, способствующий повышению качества образования и интеграции казахстанских вузов в международное образовательное пространство.

Болонская декларация и международная академическая мобильность

Болонский процесс — это процесс сближения и гармонизации систем высшего образования стран Европы с целью создания единого европейского пространства высшего образования. Официальной датой начала процесса принято считать 19 июня 1999 года, когда была подписана Болонская декларация [1].

В 2010 году в Будапеште было принято окончательное решение о присоединении Казахстана к Болонской декларации. Казахстан — первое центральноазиатское государство, признанное полноправным членом европейского образовательного пространства [1].

В рамках Болонского процесса академической мобильности студентов, преподавателей и административного персонала вузов придается большое значение. Положение о важности мобильности всегда присутствует в болонских документах. «Великая хартия университетов» гласит: «Как и в далекие первые годы их истории, университеты поощряют мобильность преподавателей и студентов». Эта установка нашла развитие в Совместной декларации четырех министров образования (Сорбонна, 1998 г.): «Открытое европейское пространство высшего образования несет в себе бесчисленное множество перспектив, несомненно, уважающих наше разнообразие, но требующих, с другой стороны, постоянных усилий по устранению препятствий и созданию условий для обучения и учения, которые усилят мобильность и упрочат сотрудничество». Там же отмечается, что «как на первом уровне высшего образования, так и на втором студентов следует поощрять проводить, по меньшей мере, один семестр в университетах за пределами своей страны. В то же самое время все больше преподавателей и исследователей должны работать в европейских странах, помимо своей собственной» [2].

Болонская декларация формулирует задачи в данной области: «Способствовать мобильности за счет преодоления препятствий, эффективному осуществлению свободы передвижения, уделяя особое внимание: для студентов – доступу к учебным заведениям и соответствующим услугам; для преподавателей, исследователей и административного персонала – признанию и подтверждению периодов, проведенных в европейских странах, в целях научных исследований, преподавания и переподготовки, не нарушая их статуса и законных прав» [2].

Одной из основных целей Болонского процесса является «содействие мобильности путём преодоления препятствий эффективному осуществлению свободного передвижения».

«Мевлана» международная программа академического обмена

Целью программы «Мевлана» является обмен студентами и преподавателями между высшими учебными заведениями Турции и высшими учебными заведениями других стран. Академический обмен между высшими учебными заведениями Турции и высшими учебными заведениями других стран стал возможен после официальной публикации положений программы 23 августа 2011 года (№28034) [3].

Студенты могут проходить обучение за рубежом от одного (минимум) или двух (максимум) семестров. Преподаватели могут читать лекции за рубежом от одной недели (минимум) до трех месяцев (максимум). Соответственно, студенты и преподаватели из любой страны могут извлечь пользу из данной программы, обучаясь или проводя лекции по приглашению высших учебных заведений Турции.

Программа обмена «Мевлана» получила свое название в честь суфийского поэта-мистика Мевланы, настоящее имя которого – Мухаммед Джелаледдин. Мевлана родился в 1207 году недалеко от провинции Хорасан, в городе Бельх, в настоящее время расположенном в пределах границ Афганистана. Имя «Мевлана» употреблялось суфием Шемси Тебризи, с которым поэта связывала крепкая дружба, сыном Мевланы Султаном Веледом, а также поклонниками поэта и фактически является символом, отождествляющимся с Мухаммедом Джелаледдином. Мевлана также известен в западном мире под именем Руми. Мевлана жил в XIII-м веке, но является поэтом-суфием, чье творчество неподвластно времени. Мевлана считал всех людей равными, о чем свидетельствуют его знаменитые строки: «Приходи, приходи, кем бы ты ни был, приходи!» [3].

Поэт Мевлана, обладавший бесконечной терпимостью вкупе с милосердием и безграничным человеколюбием, оказал большое влияние не только на мир ислама, но и на все человечество в целом. Во всем мире Мевлана признан интеллектуалом, обладающим собственным взглядом на людей и на жизнь. В честь 800-летия со дня рождения поэта 2007 год был объявлен ЮНЕСКО годом Мевланы и толерантности [4].

На протяжении всего времени, которое Мевлана посвятил образованию, он посетил учебные заведения в различных городах и странах как в качестве студента, так и в качестве ученого. Особое значение в своей жизни и философии Мевлана придавал понятию «обмен».

Реализация международной программы академического обмена «Мевлана» в Республике Казахстан на опыте Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова

Впервые преподаватель Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова отправился читать лекции в турецкий университет по программе академического обмена «Мевлана». Доцент кафедры «Отечественная история и исторических дисциплин», кандидат исторических наук Жибек Бегимбаева провела двухнедельные лекции студентам выпускного курса в университете Биледжик Шейх Эдибали (Турция) [5].

Университет Биледжик Шейх Эдибали расположен в городе Биледжик в северо-западной части Республики Турция. Университет Биледжик Шейх Эдибали открылся 29 мая 2007 года по приказу №5662 Министерства образования и науки Республики Турция. Имеет по рейтингу 15-е место в Турции [6].

В вузе обучаются 16097 студентов. В составе профессорско-преподавательского состава — 554 преподавателя. При университете действуют 3 института: Институт естественных наук, Институт медицинских наук, Институт социологических наук. При университете действуют 6 факультетов: Естественных наук и литературы; Искусства и дизайн; Экономики и управления; Исламские науки; Инженерно-технический факультет; Сельское хозяйство и природы. При университете есть двухгодичные училища и Высшие школы [6].

Доцент Жибек Бегимбаева свои первые занятия посвятила истории Республики Казахстан. Подготовила подробные лекции-презентации, которые вызвали неподдельный интерес и восторг у турецких студентов. Студентов турецкого вуза также увлекла подробная презентация об истории города Актобе и Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова. В ходе этих лекций студенты проявили живой интерес к истории Республики Казахстан, истории тюркских народов. В частности их вопросы были о казахских традициях, о тюркоязычных государствах и об истории средних веков [5]. По дисциплине «Процессы глобализации: теория и современность» доцент Бегимбаева Жибек Сагинбаевна прочитала курс лекционных занятий.

В ходе рабочей поездки доцент Бегимбаева Жибек встретила с ректором Ибрахимом Ташем и с профессорско-преподавательским составом вуза Биледжик Шейх Эдибали [5]. Турецкие коллеги были впечатлены рассказами о необъятных степях Казахстана, о большой территории и полиэтничности страны.

Академическая мобильность всегда была движущей силой высшего образования. Задачей программ международной академической мобильности студентов и преподавателей является интернационализация высшего образования, культурная интеграция молодежи разных стран, знакомство с культурой и системой образования другой страны и, конечно же,

появление новых друзей, повышение уровня владения иностранным языком, приобретение профессионального опыта [7].

По мере развития интеграционных процессов в обществе, интерес к проблеме мобильности усиливается, что в свою очередь становится толчком к развитию программ, которые будут способствовать изучению иностранных языков, изучению различных культур, межкультурной коммуникации студентов. В современном обществе, характеризующемся процессами глобализации и интернационализации, международная мобильность студентов и преподавателей способствует повышению эффективности системы высшего образования в целом.

Список использованной литературы

- 1.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voeto.ru/nuda/bolonskij-process-bolonskij-process-v-kazahstane/main.html>
2. Болонская декларация и международная академическая мобильность – основные положения и определения : учебно-методическое пособие / Рост.гос. ун-т путей сообщения. – Ростов н/Д, 2011. – 38 с.
- 3.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: Официальный сайт программы: <http://www.yok.gov.tr/web/mevlana>
- 4.[Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://donnuet.education/attachments_/2016/mevlana/informacija-programma-mevljana.pdf
5. Кустанова С. Доцент Жибек Бегимбаева читает курс лекций студентам турецкого вуза - Новости Университета Жубанова [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://news-ru.arsu.kz/?p=8077& utl t=mr>
- 6.[Электронный ресурс]. - Режим доступа: Сайт вуза: <http://www.bilecik.edu.tr/>
7. Сенченко Е.К., Михайлова Т.А. Международная академическая мобильность студентов российских вузов. // «Научное сообщество студентов XXI столетия. Общественные науки»: Электронный сборник статей по материалам XLII студенческой международной научно-практической конференции. – Новосибирск: Изд. АНС «СибАК». – 2016. – № 5 (41)/ [Электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: [http://www.sibac.info/archive/Social/5\(41\).pdf](http://www.sibac.info/archive/Social/5(41).pdf).

ҒТАМР 02.11.21

МӘДЕНИЕТ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ЖОЛЫ

Б.Е. КАИРОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада автор ғылыми әдебиеттерде орын алған құндылықтар мәселесіне назар аударып, еліміздің рухани жаңғыруының негізін төл мәдениетімізде сақталынған адами құндылықтар жүйесінен іздеу керектігін айтады. Еліміздегі құндылықтық идеологияны жандандыру арқылы нәтижеге кол жеткізуге болатындығына назар аударады.

Түйін сөздер: мәдениет, мәдениет философиясы, рухани мәдениет, руханилық, құндылықтар, адами қасиеттер.

Annotation. In the article, the author draws attention to the problem of the value of scientific literature and states that the basis of the spiritual renewal of the country should be found in the human values system, which is preserved in our original culture. It is worth noting that the result can be achieved by activating the value ideology in the country.

Keywords: culture, philosophy of culture, spiritual culture, spirituality, values, human qualities.

Аннотация. Автор в своей статье уделяет внимание ценностной проблематике, как фактору решения многих вопросов по достижению духовного возрождения страны, источником которого является самобытная культура народа, воплотившая в себя ценностные человеческие качества. Уделяется внимание на создание системы ценностной идеологии, как активизирующей результативность работы на местах.

Ключевые слова: культура, философия культуры, духовная культура, духовность, ценности, человеческие качества.

Қазақ елінің әлемдік өркениет санатындағы орыны туралы дискуссиялар, оған жаһандану процесінің ықпалы, қазіргі реформаларды іске асыру мәселелері бірінші орынға шығып, маңызы зор отандық жетістіктер мен дәстүрлердің тиімді сәйкестендірілуі қажеттігі және дәстүрлі мәдениеттегі құндылықтардың қайта саралануы кезек күттірмейтін істер екендігін айқындай түсті.

Республикада жүргізіліп отырған саяси-экономикалық және мәдени дамудың негізгі векторы - Рухани жаңғыру бағдарламасы. Оның «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» атты тарауында терең мәнді мәселеге ел басшысының тоқталуы уақыты жеткен, шешуі әр түрлі жолмен келетін істердің бірі болып табылады. Аталған міндеттердің орындалуы қоғам дамуында жетекші рөлі бар республика ғалымдарының, интеллигенцияның, қоғам қайраткерлерінің мүмкіндіктері аясында. Сонымен бірге, құзырлы ұйымдардың әсіресе осы бағыттағы істерге жауапкершілігі міндеттелген өкіметтің, жергілікті биліктің ішкі саясатының мазмұнды жүйелі жұмыстарының жемісі болмақ.

Осы тұста жоғары оқу орындарында гуманитарлық пәндердің қажеттілігінің мойындалуының өзі көптеген тиянақты істердің бастамасы екендігін де айта кетуге болады. Жас ұрпақтың санасына сан қилы құндылықтар мәнін жеткізетін, рухани жаңғыру жолында ғылым мен білімнің арқауы болатын төл мәдениетіміздегі адами құндылықтар өзегінен өскелең ұрпақтың нәрленуі ұлттық бірегейлікті сақтау, заман талабына сәйкес дамуға апаратын жол.

Қазіргі күннің жаңа философиясы да, әлемге деген адамның ықылас-ниеті де, қоршаған ортаға қатынасы да рухани құндылықтарға негізделуін көксейді. Тұтас алғанда, руханилықтың қалыптасып дамуына ықпалы зор және бұл құбылыстың фундаментальды негізін құрастыратын бір-бірімен өзара байланысқан әр түрлі факторларына жататындарды атасақ, ол - білімділік, адамгершілік немесе гуманист болушылық, моральды тиянақтылық, эстетикалық талғампаздық, философиялық және психологиялық негіздер, өнер мен шығармашылық. Осы руханилық негіздер адами қасиеттердің ашылуына, өмір заңдылықтарын тануға, белгілі ұстанымдарды басшылыққа ала отыра өмір сүруге және рухани құндылықтарды бағалау, реттеудегі кездесетін қиыншылықтар мен күнделікті өмірде тосып тұрған үлкен сыннан сүрінбей өтуге қызмет етеді [1].

Адамзат мәдениетінің тарихы көрсеткендей, құндылықтар иерархиясы әр түрлі әлеуметтік, саяси, заң, моральдық, діни жүйелер мен институттарында іске асып, олар ұлттық, таптық, этникалық тағы да басқа адамзат қауымдастығы әлпетінде субъективті қызығушылық тұрғысынан көрінеді. Оған мысал ретінде қазақстандық ғалымдардың (Г.Т. Телебаев, А.Т. Шайкенова, А.К. Омирсеитова) «Казахстанская культура сегодня: ценности, потребности, институты» атты еңбектерін атауға болады. Отандық зерттеушілердің құндылықтарды анықтау және олардың иерархиялық сатысын белгілеу жұмыстары әлеуметтік-мәдени өмір мен мемлекеттік идеологияның арақатынасын көрсету арқылы жүргізілген. Бұл жұмыс әлеуметтік зерттеу материалдары негізінде, мәдениеттің құндылықтық аспектілеріне арналған. Зерттеушілер трансформация жағдайындағы әлеуметтік-мәдени қатынастардың мәнділігі тұрғысынан, ондағы «құндылық – идеялар, түсінік елестері тұтастығы және оларға сәйкес әлеуметтік-психологиялық қалыптардың (ұстанымдар, стереотиптер, кобалжу сезімдері) тиісті мақсатын анықтайтын, таңдалған құралдары мен әрекеттену әдістерінің бірізділікпен іске асу деңгейі және ағымдағы практикадағы қолданысы» деген ұйғарым шығарылған [2, 10].

Авторлар қалыптасқан ситуацияда, арнайы мақсат-міндеттері бар идеологияның маңыздылығын мойындай отыра, оның жан түршігерлік сипатын, бар дүниенің оған

бағындырылғанын және оның бәрін құртып жіберу мүмкіндігі бар екендігін қозғайды. Әрине, ойландыратын нәрсе.

Сонымен бірге, ондай идеологияны, қоғамға құндылықтық бағдар болатын және мәдениеттің құндылықтық басымдығын айшықтауға қабілетті құндылықтар жүйесімен ауыстыру керектігіне тоқталады. Жалпы авторлардың бұл идеясын қолдауға болады, келесі мәселе, ол құндылықтар қандай? Жалпы, құндылық дегенді түсінеміз бе?

Құндылық деген мәдениет әлемінің асыл өзегі, онсыз ненің адам баласы үшін мәнді әрі қажет екенін түсіне алмаймыз. Бірқатар ресей ойшылдарының (В.Г. Выжлецов, О.Г. Дробницкий, Н.О. Лосский т.б.) тұжырымдарын жинақтай отыра, құндылық – адамның мақсатты әрекеттенуінің нәтижесі деп айтуға болады. Өйткені, адам шынайы құбылыстар мен заттардың құндылықтық мәнін түсіну үшін жасайтын әрекет барысында субъект пен объектінің өзара ықпалдасуы, материалдық және рухани қажеттіліктердің өтелуі, солар арқылы құндылықтық мәнінің ашылуы орын алады. Ал, П.В. Алексеевтің ескертуіне назар аударсақ: «құндылық – ол кез келген дүниенің, құбылыстың мәнділігі емес, олардың тек жаратымды мәнінің болуы маңызды, өйткені оның арғы жағындағы бастауы - адам, оның мұраты мен мақсаты», -дейді [3,126].

Отандық ойшыл, философ С.Е. Нұрмуратовтың «Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау» атты еңбегінде мәдениеттің рухани құндылықтары мәселесі зерделенген. Көпшілікке танымал жұмыс. Автор тоталитарлық қоғамның абсолюттік сипатын әшкерелеп, оның рухани құндылықтарды анықтауда бірбеткейлігінен құтылу керектігін айтады. Ол құндылықтардың философиялық талдануындағы методологиялық және теоретикалық принциптер мәселесіне басты назар аударған. Адами болмыстың өзегі ретінде рухани құндылықтар тақырыбы қазіргі қоғам дамуындағы басты мәселе деп біледі. Адам өмірінің мәні рухани байлығында. Ол: «өмірдің адамдық мәнін ашатын, оған гуманистік келбет пен шынайы нәр беретін дүниелер – рухани байлықтар болып табылады»[4, 49]. Автордың айтқанымен келісе отыра сол рухани байлықтарды қалай және қайтіп дәріптеу оңды, оның қандай механизмдері белгіленіп іске асырылуы тиіс деп, тағы ойланамыз. Қалай дегенде де, мәселенің мәні және шешуші факторы адам тұлғасы, оның руханилығы екендігі шығады.

Мәдениет тарихында рухани құндылықтардың мәні мен рөлі туралы, олардың әр халыққа да маңызды екенін, сонымен бірге мемлекеттің өркендеуіне және демократиялық қоғам құрылысына қосар үлесі туралы көптеген ойшылдардың айтқандары бар. Альберт Швейцердің: «Мәдениет, егер ол өзінің материалдық тұстарын дамытып, соған сәйкесті руханилықтың өрлеуін қадағаламаса, онда ол рулінен айрылып қалған корабль басқарушысы

секілді маневр жасауы жойылып, катастрофаға қарсы жылдамдықпен асыққан мәдениет» дегенін есімізге алсақ, автордың батыс елдерінің рухани дағдарыс жолына түскендіктерін өкінішпен айтқанын түсінеміз [5, 98].

Шынымен батыс елдерінің замануи технологияларды игерулері ілгері кеткені әлемге аян, бірақ сонымен қатар руханилығы төмендеп батыс қоғамының бүлінгенін де байқап отырмыз. Батыс елдерінде кейінгі жылдары орын алған азғындық, бір жыныстылар арасындағы некелерге ресми рұқсат берілуі т.б. жағдайлар көп нәрсені аңғартады. Сондықтан, батыстан келетін рухани дүниеге деген салқынқандық танытқанымыз артық болмайды. Келешекте батыстың шығыстан руханилық тұрғысынан көп нәрсені үйренуі, мойындауы - уақыт еншісінде. Мағжан Жұмабаевтың:

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,

Күні батып, жаңа таңы атпаған.

Түнеріп жүр түннен туған перілер,

Тәңірісін табанына таптаған...

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,

Жалғыз жан жоқ қараңғыда лақпаған.

Білген емес – иман деген не нәрсе,

«Қарын» деген сөзді ғана жаттаған... деген өлең жолдары қазіргі батыс елдеріндегі руханилықтың жағдайын көрсеткендей болады [6, 41].

Мағжан Жұмабаевтың бұл өлең жолдары діни құндылықтардың аяқ асты болып бара жатқандығын көрсетеді. Біз соңғы жылдары ғана діннің пәрменді идеологиялық құрал бола алатындығына көз жеткіздік емес пе? Ал дін – рухани құндылықтың қайнар көзі, ол руханилықтың айнасы. Қай діннің тілінде мейлі айтылсын, не Құран сүресінде, әлде Христос өсиеті деп жазылсын, бірақ діндердің бәріне ортақ бір ақиқат «өлтірме», «ұрлама», «адам адамға дос» деген қағидаттарын естен шығаруға болмас. Бұл даналық құндылықтар ескірмейді де, тозбайды да. Әр уақытта да мәнін жоймайды. Бір жағынан ол жер бетіндегі халықтың адам болып қалуының негізгі құралы, екінші жағынан, адамның адами қалпын сақтаушы ретіндегі мәні зор.

Мәдениет құндылықтарының қоғамда алатын орыны мен атқарар қызметі зор. Соның ішінде басымдыққа ие болып, қоғамға сүйеніш болары, бетке ұстары рухани-мәдени фактор аясындағы құндылықтар екені рас. Біздің болашағымыздың маңызды тірегі руханилықтан тарайтын мәдени құндылықтар жүйесі, сол арқылы өсіп-өркендеу.

Мәдениет дегеніміз адамзат баласының сан ғасырлар бойы жинақтаған рухани және материалдық құндылықтар жүйесі. Әрине адамның бар білімі мен тәжірибесін жұмсау

арқылы келген, еңбек әрекетінің нәтижесінде жасалған «екінші табиғат» адамзат баласы үшін қымбат, құнды. Оның рухани және материалдық болып екіге бөлінуі де заңды, өйткені ол адамның әрекеттенуі саласының екі жақты екенінің дәлелі: адам өзінің қажеттілігін өтеу үшін материалдық мәдениетті жасаса, оны жасауда ол білімге иек арта отыра тәжірибесін шыңдайды, толықтырады.

Рухани мәдениет - адам мен қоғамның даму шыңы. Рухани мәдениет – адами әрекеттен көрініс табатын, дүниетанымның қалыптасуына негіз болатын түрлі компоненттердің – білім, ғылым, тәрбие, өнер, сенім, шығармашылық, салт-дәстүр, ар-намыс, ұят, ізгіліктік, патриоттық сезімдердің тұтастығы.

Мәдениеттегі басты құндылық – руханилық, өйткені адам сол арқылы өзін тани алады және өзгелерді де сол арқылы таниды. Руханилық – жеке тұлғаның бойындағы мейрімділік, ізгіліктік, ар-ұяты, намысы, жағымды мінез-құлық, яғни адами қасиеттерінің негізгі сапалық көрсеткіштері. Бұл ұғымдарға тоқталу себебіміз, көпшілік мәдениетті және мәдениет құндылықтарын жай ғана кино мен театр төңірегінен ғана іздейді. Ал шын мәнісінде, мәдениет адам өмірін жан-жақты толық қамтитын, барлық іс-әрекетінен көрінетін өте терең көпмағыналы құбылыс.

Сонымен бірге, бұл әлемде ешбір нәрсенің құндылықтық мәні болмаған болар еді, егер ол өмір сұранысынан туындамаса. Ең мәндісі, өмірдегі ең басты құндылық - адам және оның өмірі. Одан кейін сол адамның дамуына, өсіп-өркендеуіне қажет рухани және материалдық әлем. Материалдық және рухани дүниенің «авторы» адам болғандықтан, сол адамның қандай дәрежедегі адам болғаны керек қоғамға? Әрине, жақсы адам, «нағыз адам» болғаны. Адамның жақсылығын айшықтайтын қандай құндылықтар бар? Әрине, бір мақаланың аясында көптеген мәселелердің басын ашып, оған жауап беру мүмкіндігі аз. Сондықтан тек кейбіреулеріне тоқталып өтпекпіз.

Жасампаз мәдениет құндылықтарын саралау, сөйтіп оның позитивті тұстарын анықтап, насихаттау және жоғары моральдық қасиеттерді дәріптеу, оның қажеттілігін мойындаудан туындайды. Біле білсек, халықтың рухани-адамгершілік тұрғыдан өркендеуінің бастауы салт-дәстүр, әдеп-ғұрыптардың ең үлгілі бейнесінде топтастырылған. Олар ар-намыс, абырой, парық, қадір-қасиет, кісілік ұғымдарының мән-мағынасында, іс-әрекеттердің адами өлшемінде, адам еңбегінде. Сонымен бірге, қазіргі саяси-әлеуметтік идеологияға сәйкес келетін және жаһандық ықпалдасудан туындайтын мәселелерге жауап беретіндей дәрежедегі қазақтың тарихи мәдени болмыс-бітімінде, менталитетінде.

Осы қазақтың табиғатына біткен ділі немесе менталитеті туралы жазылған жұмыстардың ішінде «Ментальная природа казахов» атты еңбекті атап өтуге болады. Бұл

жұмыста Д.К. Кішібеков көшпелі қазақтың рухани әлеміне, оның ішкі табиғатындағы аса ерекше көрінетін әсем және адамгершілік қасиетіне сенімін қамтитын аймағы тұрғысынан тоқталған. Автордың пайымдауынша, халықтың рухани мәдениеті оның гуманизмге негізделуінде, адал ниеттілігі, мейірбандылығы, жомарттылығы, әдемілікке сүйсіне білуі, сонымен қатар пасықтықтан жирену, азғындықты болдырмау, жаман қылықтардың алдын алу секілді жағымсыз істерді анықтай алатынын көптеген дәлелді мысалдармен келтірген.

Қазақтың табиғатына тән ашық мінезділік, жақсылық істеуге деген ұмтылыс, қонақжайлылығы, жалпы адамға деген құрметі күнделікті тіршіліктің айғағы. Бір кішкентай мысал келтірейік. Қазақ халқының өзара қатынасындағы орын алған қарапайым әдеттегі нәрсе - адамды қадірлей білуі - қаралы хабарды естірту кезінде-ақ көрінеді: бұның өзі үлкен көрегендіктің белгісі, адамға деген тек жанашырлық сезім емес, сонымен бірге жауапкершілік, жинақылық, қайғысына ортақтасу арқылы – қолдау көрсету, адам психикасына тән ерекшеліктерді алдын ала ескеру т.б. «... опасыздың үлкені: қуанышты бөлісіп, қайғыңнан сенің қашқан жан..»-, деген халық жадында қалған сөздер тектен тек айтылмаса керек. Ал қуанышты хабарды жеткізудің өзі үлкен мереке, оған «сүйінші» алып мәз-мәйрам болып өзі де қуанады, бұл қандай кеңпейілділік. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Осындай қарапайым қасиеттерді біз неге құндылықтар қатарына жатқызбаймыз? Бұл қазақтың рухани мәдениетіндегі тұнып тұрған адами қасиеттер, олардың құнсыздануы – адамның өзінің құнсыздануы емес пе.

Д.К. Кішібековтың мына сөздеріне назар аударсақ: «У казахов нравственная культура на уровне обычного сознания поднята на недостижимую высоту» [7, 254]. Бұдан автордың қазақтың күнделікті санасындағы адамгершілік мәдениеті деңгейінің ең жоғары дәрежесін айтып отырғанын да, қазақ менталитетінің басты құндылықтық сипаты да осы адами қасиеттерінде екенін көреміз.

Ал, еліміздегі рухани жаңғыру процесінде адамның сана-сезімінің дамуына ықпал ететін құндылықтық жүйенің негізіндегі идеологияға басты назар аудару – уақыт талабы.

Құндылықтық идеологияны халықтың ғасырлар бойы жинаған рухани қазынасының негізінде, өзгермелі заман талабын ескере отыра жасауымыз керек.

Адамның тұлға ретінде қалыптасуы көптеген сатылардан өтіп отыратындығы мәлім. Жас өспірімнің тұлға дәрежесіне жетуі оқу-тәрбие ісіндегі мазмұнды жүйеленген жұмыстың ұйымдастырылуымен анықталмақ. Бұл өскелең ұрпақтың дұрыс тәрбиелі, жан-жақты білімді, замануи талаптарға сәйкес іскер, әрі туған елінің ертеңін болжай алатын сана-сезімі жетілген, зерек, терең ойлы адам болып өсуі - жаһандану процесі дәуірінде тек ұлттық

сананың ғана дамып жетілуін ғана емес, сонымен бірге ұлттық бірегейлікті сақтау, өзіндік бейнемізді келер ұрпаққа жеткізуді қамтиды деп ойлаймыз.

Бұл жұмыс балабақша тәрбиесінен басталып, мектеп, жоғары оқу орындарының нәтижелі жұмыстарынан көрініс табады. Еліміздегі жергілікті әкімшіліктің Ішкі саясат бөлімдерінің жұмыс жоспарына енгізіліп, білім беру мекемелерінің оқу-тәрбие жұмыстары жүйелі түрде бірізділік принциптер негізінде, тағлымы мол мазмұнды саясат тұрғысынан жоспарланып (тек мерекелік шаралар төңірегінде ғана емес) бекітілсе, сонымен қатар ата-аналардың да қоғам алдындағы жауапкершілігін арттыру, тәрбие тек білім беру мекемелерінің ісі ғана болмай, қоғамдағы барлық әлеуметтік құрылымдардың міндетіне айналса, одан руханилыққа жақындататын нормалар қалыптасып, нәтижеге жету мүмкіндігі ашылады.

Қазақ философы Т.Х. Ғабитовтың «Біз – дүниені пайымдаушы жан емес, оны өз қажеттіктерімізге байланысты өзгертуші тұлғамыз» деген сөздерін есімізде ұстап, қолға алған істерімізге шынайы сеніммен, жауапкершілікпен ат салысайық. Сөйтіп, ісімізге тиянақтылық беріп, мақсат-міндеттерімізге жетуге ұмтылуымыз керек. Ол жай ғана декларация түрінде емес, барлық мемлекеттік құрылымдардың жұмыс стилінің өзегіне, негізгі саясатына айналған саликалы жұмыс, ішкі саяси идеологияға айналған істердің бірі болып қабылданса ғана, сөз жүзінде қалмас деп сенеміз. Біз мақаламызды «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» [8] деген оймен аяқтаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Каирова Б.Е. Ценности казахской культуры: Монография. – Алматы: Әрекет-Print, 2007. – 277 с.
2. С.Е. Нұрмуратов, Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы, 2000. -180 б.
3. Г.Т. Телебаев, А.Т. Шайкенова, А.К. Омирсеитова, Казахстанская культура сегодня: ценности, потребности, институты. – Астана: Елорда, 2002. – 232 с.
4. П.В. Алексеев, Ценность // Социальная философия. –М., 2003. – 250 с.
5. А. Швейцер, Культура и этика. –М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
6. Мағжан Жұмабаев, Шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2008, - 206 б.
7. Д.К. Кішібеков, Ментальная природа казахов. – Алматы: Ғылым, 2005. – 256 с.
8. Рухани жаңғыру бағдарламасы // egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru/

МРНТИ 71.37.05

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ МЕТОДИКИ ОЦЕНКИ РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ

Г.Т. КУБЕСОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актюбе, Казахстан*

Аннотация. Автором проанализированы важные аспекты количественной и качественной оценки природных рекреационных ресурсов. Отмечено, что вопросы методики комплексной оценки ресурсов отдыха остаются актуальными. Рассматриваются многофункциональность отдыха и туризма, объект и субъект рекреационной оценки. Проведен анализ различных подходов к оценке рекреационных ресурсов.

Сделана попытка оценить отдельные рекреационные ресурсы. Представлена рекреационная значимость климата, месторождений минеральных вод, рек, озер, растительности, животного мира. Даны количественные характеристики продолжительности купального сезона, комфортных дней, дебит вод, площади рекреационной территории. Рассмотрены качественные характеристики, степень благоприятности природно-территориального комплекса для определенного вида или цикла рекреационных занятий.

Ключевые слова: рекреационный ресурс, туристская привлекательность, уникальность территории, оценка рекреации.

Андатпа. Автормен табиғы рекреациялық ресурстардың сандық және сапалық бағалаудың негізгі аспектілері қарастырылған. Демалу ресурстардың кешенді бағалау әдістемесі сұрақтарының маңыздылығы анықталған. Демалу мен туризмнің көпфункционалдылығы, рекреациялық ресурстардың объект және субъектілері қарастырылған. Рекреациялық ресурстардың бағалауға түрлі тәсілдеріне талдау жасалған.

Бір қатар рекреациялық ресурстарды бағалауға талпыныс жасалған. Климат, минералдық сулар, озен, көлдер, өсімдіктер, жануарлар әлемінің рекреациялық қажетілігі көрсетілген. Шомылу кезеңінің ұзақтылығы, қолайлы күндеріне, су дебиті, рекреациялық аймақтарының көлеміне сандық сипаттамалары берілген. Рекреациялық іс-әрекеттерінің циклдарына немесе арнайы түрлері үшін табиғы-территориялық кешендердің қолайлығының дәрежелерін сандық сипаттамалары қарастырылған.

Түйін сөздер: рекреациялық ресурстар, туристік тартымдылығы, бірегейлік территориялар, рекреация бағалауы.

Annotation. The important aspects of qualitative and quantitative aspects of natural recreational resources are analyzed by the author. It is remarked, that the issues of the methods of the complex assessment of the resources of the rest remained actual. The multifunctionality of the rest and the tourism, the subject and the object of the recreational assessment are reviewed. The analysis of the different approaches to the recreational resources assessment has been conducted.

The attempt to evaluate the separate recreational resources has been performed. The recreational value of the climate, deposits of the mineral waters, the rivers, the lakes, flora and fauna has been represented. The quantitative characteristics of the swimming season, comfortable days, the debit of water places of the recreational territory has been provided. The qualitative characteristics, the level of the advantage of the natural territorial complex for the defined aspect or cycle of the recreational studies.

Keywords: The recreational resource, tourist appeal, uniqueness of the territory, the recreation assessment.

Вопросы разработки методики оценки рекреационных ресурсов в связи с их многофункциональностью, были и остаются актуальными как в рекреационной географии, так и географии туризма.

Оценке рекреационных ресурсов, посвящены работы Веденина Ю.А., Преображенского В.С., Даниловой Н.А. и др. [1, 2]. Отдельные вопросы рекреационной оценки природных ресурсов Казахстана рассмотрены в работах Ердавлетова С.Р. [3, С.169-170], Шабельниковой С.А. [4, С.27-32] и др.

В рекреационных исследованиях объектом рекреационной оценки являются территориально-рекреационные системы (ТРС) и ее элементы, например, природные комплексы и природные компоненты. Субъектом оценки рекреации выступает отдыхающий или организатор отдыха, имеющий, определенные цели и задачи рекреации. Итак, рекреационная оценка – это сложный процесс взаимоотношений между объектом и субъектом исследований. Раскрытие взаимосвязей в системе «субъект - объект» является основой рекреационной оценки территории.

Основные аспекты количественной и качественной оценки природных рекреационных ресурсов до настоящего времени изучены недостаточно, что связано с необходимостью учета при проведении оценки многих трудно формализуемых факторов. Так, оценка отдельного рекреационного ресурса (климат, месторождения минеральных вод, поверхностного водоема, пляжа и др.) должна включать не только его количественные характеристики (продолжительность купального сезона, комфортных дней, дебит вод, площадь рекреационной территории), но и качественные характеристики - степень благоприятности природно-территориального комплекса для определенного вида или цикла рекреационных занятий [1].

Известны три основных аспекта оценки природных условий: технологический, психологический и физиологический. При технологическом аспекте производится оценка возможности проведения определенных видов занятий и оценка возможности инженерного освоения территории. При психологическом аспекте оценивается характер эмоционального воздействия ландшафта, а при физиологическом - степень комфортности природных условий для организма отдыхающего. В каждом из этих случаев субъектом оценки является человек (группа людей), а объектом - природный комплекс в целом или отдельные его свойства.

Общая оценка естественной базы отдыха складывается из оценок отдельных компонентов природной среды изучаемой территории (климат, рельеф и др.) и качественно-количественной классификации этих компонентов.

Одним из направлений интегральной рекреационной оценки природных комплексов является бонитировка их как совокупности потенциальных «рекреационных угодий». Метод туристской бонитировки территории заключается в суммировании баллов, приписанных отдельным свойствам территории с различной ценностью. Данная методика, позволяет определить дифференцированную ценность отдельных систем, структур или соотношений природной среды.

Впервые природно-рекреационное районирование территории Казахстана проведено Ердаuletовым С.Р. [5]. Для определения степени туристской привлекательности данной территории им применена методика районирования Милеской М. [6, С. 11-15]. Результатом классификации явилась сумма баллов, которыми оценивались рельеф, воды, леса и дополнительные привлекательные объекты природы. Метод бонитировки по пунктам был применён автором для определения туристской привлекательности природных ландшафтов Актюбинской области Республики Казахстан [7].

Большое внимание заслуживает вопрос по определению степени пейзажно-эстетической привлекательности природных комплексов (ПК) [8, С.35-47].

Для рекреационного освоения территории важнейшим фактором является климат, комплексное влияние его на организм человека. Оценка климатических условий для рекреации предусматривает определение времени и продолжительности комфортного периода и служит важной составной частью физиологического аспекта оценки. При оценке погодных условий для каждого интересующего пункта из метеорологических таблиц выписываются нужные элементы (температура и влажность воздуха, сила ветра и т. д.), по ним определяется тип погоды каждого дня года. Затем на каждый месяц подсчитывается количество комфортных, прохладных и жарких субкомфортных и дискомфортных дней и строится график (по вертикали откладывается число дней с каждым типом погоды, по горизонтали - месяцы года). На основе полученных данных проводится пространственно-временный анализ рассматриваемой территории. Сопоставляя результаты оценки погодных условий, можно предположить возможность развития как летних, так и зимних видов туризма и отдыха территории. Полученные данные могут быть применены для проектирования оздоровительных учреждений, биоклиматического обоснования зон отдыха [7].

На рекреационную деятельность населения, в частности, на развитие оздоровительно-спортивного туризма, большое значение имеет рельеф. Его можно рассматривать в качестве базиса ландшафта. При определении рекреационной значимости рельефа необходимы морфометрические характеристики: средняя высота склонов, крутизна (углы склона),

экспозиция, густота и глубина расчленения. На основе более детального морфометрического анализа можно определить рекреационные функции рельефа. Каждый морфометрический показатель по-разному влияет на рекреационные особенности территории. Для оценки рельефа целесообразно иметь суммарный (синтетический) показатель, который включает в себя все морфометрические показатели. При этом целесообразно применять балльную систему оценки рельефа. Следует напомнить, что «контрастность» рельефа оказывает большое влияние на формирование привлекательного образа всего ландшафта. Однообразный равнинный рельеф, как правило, не вызывает у путешественников эстетического удовлетворения, в то время как значительные перепады высот, попадающие в панораму обзора, напротив, вызывают у них положительные эмоции и впечатления. Ведь не случайно, например, высокой туристской аттрактивностью, отличаются территории Алматинской и Восточно-Казахстанской областей Казахстана.

На формирование туристско-рекреационной деятельности большое влияние оказывают воды, растительность, животный мир и др. При характеристике вод даются: схема распространения открытых водоемов, особенности береговой линии рек и озер с позиций выбора удобных мест для стоянок и сооружений туристских баз и эстетического восприятия. Для выбора средств передвижения и условий купания необходимы следующие данные: ширина реки, площадь водной поверхности озера, глубина и анализ воды рек и озер; при характеристике подземных вод – дебит, гидрохимическая характеристика [1]. Общая характеристика растительности преследует с одной стороны, задачу показать их эстетическое назначение, с другой – оценить растительность с точки зрения возможностей сбора дикорастущих растений, организации мест отдыха.

Рекреационной ценностью может характеризоваться территория, обладающая природно-климатической и культурно-исторической уникальностью, а также комплексом определенных социально-экономических условий. Уникальность территории определяется как степень встречаемости или неповторимости природных объектов и явлений, а экзотичность - как степень контрастности места отдыха по отношению к месту постоянного проживания. В данном случае объектами оценки являются ландшафты, субъектами – население других ландшафтов.

Выявление природного разнообразия, следует проводить на основе ландшафтной карты, составленной по материалам аэрофотосъемок, аэроснимкам и ландшафтными профилям [9]. Обладая огромной территорией и разнообразными природными особенностями, Казахстан имеет предпосылки для развития отдыха и туризма, в частности, большое фаунистическое разнообразие может способствовать развитию видов охотничьего туризма.

Важнейшим фактором, определяющим возможность использования и ценность территории (природного комплекса) как охотничьего угодья, является наличие и обилие животных и птиц, которые могут быть объектами охоты (заяц, волк и др.). Для характеристики охотничьих угодий необходимы следующие показатели: обилие имеющихся видов животных и птиц; степень разнообразия видов; экзотичность. Животный мир рассматривается с позиций охоты, возможности наблюдения за редкими животными, птицами и т.п.; выявления мест пригодных для рыболовного туризма.

Одна из перспективных отраслей туризма - деловой туризм. При этом туристские потоки часто направлены в регионы с высоким уровнем социально-экономического развития. В связи с этим возрастает интерес к изучению потенциала городов их привлекательности и условий перспективного развития.

Итак, в настоящее время с ростом рекреационного спроса и их разнообразием необходима разработка и постоянное совершенствование интегральной (комплексной) оценки рекреационных ресурсов с применением системы количественных и качественных показателей.

Список использованной литературы

1. Географические проблемы организации туризма и отдыха.- М., 1975.- Вып.1.- 141 с.
2. Данилова Н.А. Климат и наше здоровье.- М.: Мысль, 1977.- С.92-107.
3. Ердаuletов С.Р. География туризма Казахстана.- Алма-Ата: Гылым, 1992.- С.169-170.
4. Шабельникова С.А. Методика комплексной оценки рекреационных ресурсов для целей развития туризма и отдыха // Актуальные проблемы теории и практики туризма: Сб. матер. респуб. научно-практ. конф.- Алматы: Қазақ университеті, 1999.- С.27-32.
5. Ердаuletов С.Р. Проблемы комплексного развития и территориальной организации туризма Республики Казахстан: Дис. д-ра географ. наук. - Санкт-Петербург, 1993.- 288 с.
6. Милеска М. И. Классификация туристских местностей//Земля.-1967.- Т. 3. – С. 11-15.
7. Кубесова Г.Т. Оценка рекреационных ресурсов Актюбинской области для целей развития отдыха и туризма. Автореферат кандидатской диссертации на соискание ученой степени к. г. н. по спец. «Экономическая, социальная и политическая география». Алматы: Қазақ университеті, 2004. -34с.
8. Преображенский В.С., Веденин Ю.А. География и отдых.- М.:Знание, 1971.- С.35-47.
9. Ландшафтная карта Казахской ССР (масштаб 1:2500 000).- М.:ГУГиК, 1979.

ҒТАМР 03.20

**МИССИОНЕРЛІК САЯСАТ ЖӘНЕ БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ
ИСЛАМДЫҚ БАҒЫТ
Ж. ОРАМАХ**

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Мақала патшалық Ресейдің миссионерлік саясаты және Бөкей ордасындағы мұсылан білім беру жүйесінің пайда болуы қарастырылған. Миссионерлер қазақ елінің рухани болмысы мен өткен тарихын, психологиясын, мінез-құлқын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын зерттеп, православие дінінің кітаптарын қазақшаға аударып, баспасөз арқылы оларды нақты насихаттау ісімен айналысты. Оның негізгі мақсат – қазақ даласын діни, рухани тұрғыдан ыдырату, мұсылмандардың діни негізде бас көтерулерінің алдын алу еді.

Түйін сөздер: миссионерлік, Бөкей орда, мұсылман, салт-дәстүр.

Аннотация. В статье рассматривается миссионерская политика царской России и история создания системы мусульманского образования в Букеевской Орде. Миссионеры изучали духовность и историю прошлого, психологию, поведение, обычаи и традиции казахского народа, переводили книги Православия на казахский язык и пропагандировали их через прессу. Их главная цель состояла в том, чтобы привести казахские степи к религиозному и духовному расколу и предотвратить мусульманскую религиозную политику.

Ключевые слова: миссионерство, Букеевская орда, мусульманский, традиции

Annotation. The article discusses the missionary policy of Tsarist Russia and the history of the creation of a Muslim education system in the Bukey Horde. Missionaries studied the spirituality and history of the past, the psychology, behavior, customs and traditions of the Kazakh people, translated the books of Orthodoxy into the Kazakh language and promoted them through the press. Their main goal was to bring the Kazakh steppes to a religious and spiritual schism and prevent Muslim religious policies.

Keywords: mission, Bukeyev horde, Muslim, traditions

Патша үкіметінің отарлау саясатында дінді халықты рухани езудің, тәуелсіздіктің тізігінде ұстаудың басты бір құралы ретінде пайдаланса, кеңестік қызыл империя дінді «апынға» теңеп, рухани жан-дүниесінің байлығынан айырды.

Отаршылардар қазақ қоғамның рухани тұтастығын ыдыратпай, оны толығымен отарлау, саяси, діни – идеологиялық тұрғыдан игеру мүмкін емес екендігін түсінді. Патша үкіметі отарлау саясатында көздеген мақсатына жету үшін мұсылман дініне ашық қарсылық көрсетпей, тіпті XVIII ғасырдың басында Орынборда мүфтилік институт құрып, ұтымды сәттерде оның қызметкерлері мен қызметтерін пайдаланады. Патшалық Ресей қазақтарды рухани отарлау үшін орыс миссионерлері мен ғалымдарын қазақ даласына көптеп жіберіп, жергілікті халықты шоқындыруда, православиелік кітаптарды таратуда, орыс мектептерін ашуда жоспарлары істер атқарылды. Бұл бағытта миссионер – ғалым Ильминский көп тер төкті. 1867 жылдан бастап «қазақтарды шоқындырып, орыстандыру» үшін патша үкіметі

Москвада «Обрусительная палата», кейін осы мақсат үшін Қазан рухани академиясы жанынан «противомусульманский» деген кафедра ашылып, оны сол Ильминскийдің өзі басқарды [1].

Миссионерлер қазақ елінің рухани болмысы мен өткен тарихын, психологиясын, мінез-құлқын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын зерттеп, православие дінінің кітаптарын қазақшаға аударып, баспасөз арқылы оларды нақты насихаттау ісімен айналысты. Оның негізгі мақсат – қазақ даласын діни, рухани тұрғыдан ыдырату, мұсылмандардың діни негізде бас көтерулерінің алдын алу еді. Сол үшін осы мақсатқа әдейі молдалар дайындалды. Олар қазақ халқының арасында дәстүрлі діни танымдарының негіздерін өзгертуге күш салды. Ондай молдаларды «заказной молдалар» деп атады. Себебі, оларды патша үкіметі мен жергілікті билік өз қаражатымен оқытып, сатып алған. Орынбор муфтилігінің қазақтар арасында рухани арандатушылық, ыдыратушылық бағытта қаншалықты пәрменді жұмыс жасағанын, ХУІІІ ғасырдың соңында Ресей империясының саясатын жүргізген 28 ахун, 969 молда, 114 мешіт болғанынан да көруге болады.

Жәңгір ханның мұсылман оқу жүйесін реттеп мешіттер мен медреселер, діни мектептер ашуның да басты мақсаты миссионерлік саясатқа тосқауыл қою болар.

ХІХ ғасырдың ортасынан бастап Ішкі Орда территориясында діни қатынас мәселесінде исламды далалық өңірде нығайту үшін патша үкіметі айтарлықта белсенділік туғызды. Орда жерінде дінге деген халықтың да белсенділігі байқалды, мешіттер салу кең етек алды. Ордада дін басы – Ахун тағайындалды, ол Орданың кеңсе қызметкерлерінің құрамына енді. Жәңгір хан билік құрған кезде ахун хандықта ерекше мәртебеге ие болып, 1826 жылы І Николай патшаны таққа отырғызу салтанатына ахун Аит Мұхаммед ханмен бірге делегация құрамында Петербургке барғаны мәлім [2].

Кейбір дерексіз ел арасындағы әңгімелерге қарағанда, Жәңгірдің исламға ерекше көңіл бөлуін Орынбор муфтиінің қызына үйленумен байланыстарды, ол қате пікір, шындыққа сәйкес келмейді. Өйткені Жәңгір ислам дінін бір кісідей құрметтеген, қағидаларын білген. Оған дәлел 1830 жылы Орынбор губернаторы Павел Сухтеленнің Жәңгірге Құран ізімен заң ережелерінің қысқаша жинағын құрастыруды әдейі тапсыруы осының дәлелі емес пе? Бұл әңгіме бөлек.

Орда халқын отырықшылыққа көшіру барысында хан ставкасында тұрақты мешіт тұрғызу оның жоспарында болған. Оны іске асыру үшін Орынбор әскери-губернаторының атына қаржы бөлуді сұрап хат жазған [3,10-п.]. 1830 жылғы 25 қаңтарда жазған губернатордың жауабында, оның ұсынысын мақұлдап, кейін қаржы бөліп, 1835 жылы хан сарайының алдында еңсесі биік, сәулетті жағынан ерекше (әрине сол кезең үшін), әдемі

мешіт тұрғызылған. Халық оны – «Жәңгір мешіті» деп атап кеткен. Мешіт кейін Орда балаларының ислам қағидаларын оқып үйретуде үлкен роль атқарғаны тарихтан белгілі.

Осы мешітте жұмыс жасауға Ордадағы ең жоғары діни лауазым – ахуандыққа Орынбор татары Жанар Қаматовты, тағы да ондаған діни сауатта қожалар мен татарларды шақырған. Ханның әдейі жарлығы бойынша моллалардың міндеті халықты имандылық жолға уағыздау, ел ішінде халық тығыз орналасқан жерлерде шағын мешіттер ашу, балаларды мұсылманша оқытып намазға жығылу, сүндеттендіру, мұсылман мейрамдарын өткізу, үйленгендердің некесін қию, жаңа туған балалардың азан шақырып атын қою, өлген адамды мұсылман діни шариғатымен жерлеу, халықты бұзақылық пен жағымсыз қылықтардан аулақ болуға уағыздау болды. Бөкей Ордасында Жәңгір хан туу туралы кітап енгізуді жоспарлаған. Осындай ойды Орынбор генерал-губернаторы Кіші жүзде де енгізуді ойлаған. Бірақ бұл іс патша үкіметінің ислам дініне екі жақты саясат ұстауына байланысты іске аспай қалды. Орда қазақтарының арасынан діннің теориясын жан-жақты меңгерген, Жанар Қаматовтың орнына келіп қызмет атқарған хазірет Аتكелтіріп Қабыл, кейін оның баласы Ахмет, немересі Тұхпатолла, шөбересі Кәрім ислам дінін кеңінен таратуда ерекше еңбек еткен, мешіт ұстаған хазіреттер, сауатты адамдар болған [4,50 – б.].

Бөкей хандығында ағарту ісі әртүрлі білім беру жүйелері арқылы жүзеге асты. Қазақстанда ХІХ ғасырдың 60-жылдарына дейін бірінші кезекте, әрине мұндай міндетті мұсылман мектептері атқарды. Бірақта, Қазақстан жерінде мұсылман мектептерінің саны қанша, қай өңірлерінде олардың саны басым болғаны туралы толық мәлімет бар деп айтуға әзірге дерек көздері жоқтың қасы. Бөкей хандығындағы жағдайда осындай. Дегенмен, сол кездегі мемлекеттік шенеуніктер мен сараң мұрағат материалдары азда болса мұсылман мектептері мен онда оқыған шәкірттерінің, сабақ беретін молдаларының саны туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Жәңгір мектебі ашылғанға дейін Бөкей Ордасының жерінде балалар негізінен ресми тіркелмеген елді-мекендердегі молдалар оқытты. Мұндай жағдай олардың санын анықтауға мүмкіндік бермеді, ол тек ХІХ ғасырдың орта тұсына қарай іске аса бастады. Өйткені Ордада мұсылман мектептерін түгелдей болмаса да тіркеуден өткізу қажеттігі жергілікті билікке талап қойылды. Ордада молда басқаратын діни оқу жүйесі құрылды.

Ордада Жәңгір ханның білім беру жолындағы негізгі ойы мешіттер мен мұсылман мектептерінің жанынан қазақ балаларын оқытатын бастауыш орыс мектептерін ашып, кейін олардан бөлек қазақ жастарына білім беретін жаңа типті мектептер ашу болатын. Жәңгір ханның бұл ой-арманы 1841 жылы 6 желтоқсанда Жасқұста жаңа мектеп ашылуымен іске асты.

Бөкей Ордасында ислам дінін тарату мен нығайту мұсылман балалары оқитын мектептер ашуда Орынбор муфтиінің беделі мен ісі үлкен әсер етті. Ордаға Қазан, Орынбор, Астрахан қалаларынан сауатты молдалар шақырылып, оларды хан өзі тағайындады. Хан тағайындаған молдаға мешіт ұстауға рұқсат берілді. Мешіт ұстаған молдаға барлық молдалар бағынды. Бұл діни қызметкерлердің бір орталыққа бағынуға міндетті деген. Орда көлемінде құрылған және тұрақты жұмыс жасаған мешіттер мен молдалар хан тағайындаған ахунға бағынды. Ханның талабымен, ахунның басқаруымен комиссия құрылып, молдалардың білімін тексеру үшін емтихан қабылданып отырды. Осы комиссияның шешімімен молдаларды тағайындау, орнын ауыстыру, тіпті молдалық жұмысқа жібермеу мәселелері шешілді.

XIX ғасырдың ортасында әр рудың немесе бөлімінің өз молдасы болды. Бірақ олардың барлығы тіркеуден өтті деуге болмайды, себебі хан ордасынан қашықтықта болуы қиындықтар туғызды. Міне, бұл хандықта мұсылман мектептерінің материалдық жағдайын, дамуын анықтауға мүмкіндік бермеді. Жергілікті жерлерде мұсылман мектептерін бай молдалар, шаруалар қаржыландырып тұрғанмен мектептердің материалдық жағдайына, молдалардың жетіспеуіне, географиялық және табиғи факторларға байланысты өмір сүруі тұрақсыз болып, көп жағдайда жабылып қалып отырды. Хандықта жай шаруаларда балаларын өз қаржысына оқытты. Олар балаларын оқыту үшін алты айға бір сиыр немесе бес қой немесе бір жылқы, не түйемен ақы төледі [5, 137-п.]. Мұсылман мектептеріндегі оқитын балалардың әлеуметтік құрамы әртүрлі болды. Қарапайым қазақ, татар балаларымен қатар ауқатты шаруалардың да балалары оқыды. Мемлекет мұсылман мектептеріне материалдық жағынан қаржы бөлген жоқ.

Орда қазақтарының арасында балаларын, әсіресе қыздарын үйден оқыту кең тараған. Бірақ бұл туралы мәлімет мүлдем жоқ. Мұсылман мектептерінде ресми оқу бағдарламалары мен жарғысы да болмаған, оқу ерікті түрде, жалғыз молда оқытты. Шәкіреттер көбейіп кеткен жағдайда, молда көмекке мұсылмандық сауаты бар адамды шақыру құқығына ие болған. Мұсылман мектептерінде негізінен араб жазуы, түрік тілі, дін және арифметика сабақтары жүрді. Жергілікті жерде мұсылман мектептерінің беделі жоғары болғанмен, білім жағы төмен болды. Оқу-тәрбие жұмысы діни бағытта өрбіді.

Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейінде мұсылман оқу жүйесі тоқырап қалған жоқ, жылдан-жылға мұсылман мектептері мен шәкірттерінің саны өсіп отырды. Ішкі Ордада 1850-1852 жылдары 128 мешіт, 1 Ахун, 130 молда болса, 1872 жылы 154 мұсылман мектебінде 3821 шәкірт оқыған [6, 23-п.]. 1898 жылы 4113 оқушысы бар 198 медресе жұмыс жасаған [7, 140-б.].

XIX ғасыр Қазақстанның, сол сияқты Ішкі Орданның мәдени өмірінде мұсылман мектептерімен қатар медреселер де көптеп ашылды. Ішкі Ордада ашылған діни оқу орындарына қатаң бақылау орнатылып Н.И.Ильминскийдің жүйесі енгізілді. Бұл жүйенің негізгі мәні мұсылмандық оқу орындарына орыс тілін оқыту міндетті болуына байланысты оларды ашу үшін орыс тілді мұғалімдер болған жағдайда рұхсат етілді.

Медресе – діни орта білім беретін оқу орны болып есептеледі. Осыған орай олардың материалдық базасы діни мектептерге қарағанда жоғары болған. Оқу пәндері медреселерде олардың сатысына байланысты белгіленді, әрқайсысының кітапханасы, діни оқу жүйесіне оңтайландырған бағдарламалары, арнайы бөлімшелері мен лектік бөлмелері болды [8,32б.].

Орынбор оқу ағарту аймағының 1899 жылы Халық ағарту Министрлігіне берген ақпаратында Бөкей Ордасында 400-дей мұсылман мектебі мен медреселері жұмыс жасаған. Оларда 243 қыздар оқыған. Қыздарды молдалардың әйелдері оқытты. Олардың саны – 27 [9,54-б.]. Қыздарға тәрбие жұмысын жүргізгенде сол молдалардың әйелдері.

XX ғасырдың басында Ордада жаңа типті орысша оқытатын мектептердің көбеюімен байланысты мұсылман мектептері мен шәкірттерінің саны азая бастады, ал кейін оларға тыйым салынды.

Бөкей Ордасында миссионерлердің жүргізген саясатына қарамастан мұсылман оқу жүйесі ханның ойындағыдай қалыптасты, хандықта мұсылман діни қызметкерлерінің, оқушыларының саны өсті, көпшілігі жергілікті халық өкілдері болды. Олар кейін халықтың сауатын ашуда белгілі дәрежеде роль атқарды. Кеңес үкіметі мұсылман оқу жүйесін жауып, сауат ашу курстарымен ауыстырды, кейін большевиктер дінді «апиын» деп үгіттеп, халықты діннен, мұсылман оқуынан алыстата бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. РФ Орынбор Облыстық Мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі-РФ ООММ), 6 – қор, 10-тізбе,3332 – іс.
2. РФ ООММ. 6 қор,3-тізбе,1432-іс.
3. ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағат (бұдан әрі-ҚР ОММ), 708-қор, 1-тізбе, 7-іс.
4. Харабалин Ғ.Е. XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы.- Орал,2004.
5. ҚР ОММ, 708-қор, 3-тізбе, 98-іс.
6. ҚР ОММ, 708-қор, 7-тізбе, 112-іс.
7. Бозымов Қ., Орамах Ж. Жәңгір хан-реформатар. Орал – Ақтөбе, 2011.
8. Мұхаммедиева (Муканбедиева) Г. Батыс Қазақстандағы мектептер мен медреселер. //Қазақ тарихы, 2015, №6.

9. Мырзахметұлы М. Рухани құлдықтан әлі күнге дейін толық құтыла алмай келеміз; Оразов Р. Қазақ халқын рухани құлдықта, мәңгүрттік үлгіде ұстау көзdedі. // Аңыз адам, 2015, №21.

ҒТАМР 02.15.61

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ИДЕЯСЫНЫҢ ӨРІСІНДЕГІ ТАРИХИ САНА МӘСЕЛЕСІ

Ү.Қ. САРСЕМБИН

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада рухан жаңғыру идеясының тарихи мәні, ұлттық идея шеңберіндегі тарихи сана ұғымы зерделенген. Автордың пайымдауынша мемлекеттің, қоғамның тұтастығы, қоғамдағы тұрақтылық тарихи санаға тәуелді. Тәуелсіздік жылдарында мемлекет тарапынан қолға алынып, жүзеге асырылып отырған стратегиялық бағдарламалар қоғамдық сананы жаңғырту идеясымен тығыз байланысты. Осы идеяны жүзеге асыруда мемлекет тарапынан арнайы бағдарламалар қолға алынды. Бүгінгі таңда рухани жаңғыру бағдарламасы аясында тарихи сана құбылысын зерттеуде қоғам мен отандық ғылым алдында тұрған мәселелер де осы мақала да зерделенген.

Кілт сөздер. Рухани жаңғыру, идея, тарихи сана, мемлекет, тәуелсіздік, ұлттық болмыс, ұлттық рух, ұлттық идея, мәдениет.

Аннотация. В статье рассматривается историческая сущность идеи модернизации сознания, а также понятие исторического сознания в рамках национальной идеи. Автор считает, что государство, его целостность и стабильность общества зависят от исторического сознания. Стратегические программы, реализуемые государством за годы независимости, тесно связаны с идеей модернизации общественного сознания. При реализации этой идеи государством были выполнены специальные программы. В данной статье также рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются общественность и отечественная наука при изучении феномена исторического сознания в рамках программы духовной модернизации.

Ключевые слова. Духовное обновление, идея, историческое сознание, государство, независимость, национальная идентичность, национальный дух, национальная идея, культура.

Abstract. The article deals with the historical essence of the idea of spiritual renewal and the concept of historical consciousness within the national idea. The author believes that the state itself, society unity and the stability of society depend on historical consciousness. The state has implemented strategic programs during the years of independence with the idea of modernization of public consciousness. Special programs have been implemented by the state in implementing this idea. The article under consideration studies the problems faced by the public and national science in the study of the phenomenon of historical consciousness in the framework of the program of spiritual renewal.

Keywords. Spiritual renewal (Ruhani zhangyru), idea, historical consciousness, state, independence, national identity, national spirit, national idea, culture.

Мемлекет құруда немесе тәуелсіздік алуда қоғамның алдына көптеген міндеттер жүктеліп отырады. Мемлеке де, ұлтқа да ең басты ауадай қажет нәрсе қоғамның тұтастығын, ұлттық бірегейлікті, тұрақтылықты қамтамасыз ету. Ұлттық болмыс шеңберіндегі тұтастық, азаматтық бірегейлік, қоғамдағы тұрақтылық, зиялылық мәселелері сонау күлтегін жырында да баяндалған. Қазақ руханиятында ғасырлар бойы осы екі нәрсенің (елдің дербестігі мен ұлт болмысының тұтастығы) үнемі ескеріліп, зиялылардың назарында болғандығы тарихтан белгілі.

Мемлекеттің дербестігі өз мүддесі өзінде болғанда ғана жүзеге асады. Ал ұлттың тұтастығы ұлттық рухты иеленіп, игіліктерін дұрыс пайдалана алғанда ғана сақталмақ. Бұны айтып отырған себебіміз, қазақ соңғы ғасырларда тәуелсіздіктен қол үзгенімен іштей ұлттық тұтастықтан қол үзбегендігі байқалады.

Еліміз тәуелсіздігін алған уақытта мемлекетіміздің алдына үлкен тарихи мәселелерді жүктеді. Осы қоғам алдында тұрған ұлттық мүддеге қатысты мәселелерді дұрыс шешуде мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев алдыменен тарихи сана мәселесіне көңіл бөліп отырған. Елбасының «Тарих толқынында» атты еңбегінде атап көрсетілгендей, «Бүгінгі қазақ гуманизмі үшін ұлттық біртектестік пен уақыттың тегеурінді талабы шендескен аралықтағы мейлінше күрделі өрістен жол тауып шығудан артық мәселе жоқ. Бұл саяси ғана емес, сонымен бірге ғылыми да проблема.

Бүгінгі дүние дидарынан қазақ ұлтының өзіндік орнын сезіну ахуалы таза эклектикалық қалпымен көзге ұрады. Бірден мейлінше ауқымды теорияға құлаш ұрып әлемдік үрдіс аясынан қазақы біртектілікті іздестіру мүддесі байқалады» [1.12 б.].

Тәуелсіздік алған уақытта мемлекетке жүктелген ауқымды мәселелердің бірі тұрақтылықты қамтамасыз ету, қоғамдағы этносаралық және конфессия аралық келісімнің қазақстан қоғамына сай үлгісін қалыптастыру болатын. Бұны жүзеге асыруда, яғни қазақстанда тұрып жатқан барлық этностар мен оның өкілдерін мемлекеттің мәдени кеңістігіне кіріктіру және ел болашағына біріктіру ісінде ортақ тарихи сананы қалыптастыру мәселесі де өзекті болды. Кезінде тарихтың жағдайымен қазақ жеріне қоныс аударған азаматтарға деген қазақтардың қамқорлығы және қиыншылықтың жүгін көтерудегі олардың түсінігі бүгінгі қазақстан қоғамындағы халықтың бірлігі мен достығының негізі болып саналады. Осы рухани негізді ұрпаққа насихаттауда ортақ құндылық, хаықтық рухтағы ортақ зерденің тұтқасы тарихи сана. Бұл мәселенің ауқымы кең, күрделі әрі өте нәрік мәселе болғандығы анық. Мәселенің күрделі болуының бір себебі, қазақ ұлтының саны XIX ғасырдың соңында патша өкіметінің тарапынан жүргізілген есеп (санақ) бойынша Түркістан өлкесінің қазақтарының санын есептегенде, қазақтардың саны халықтың тоқсан пайызын

құраған. Өткен ғасырдың елуінші жылдары бұл көрсеткіш отыз пайызға дейін төмендеген. Тәуелсіздік алған жылдары қазақстандағы қазақтардың саны отыз сегіз пайыздың үстінде болған. Осындай сандық көрсеткіш негізінде де мәселенің күрделі болғандығын біле аламыз. Елбасы өзінің «Ұлы дала» ұлағаттары атты еңбегінде атап көрсеткендей, «Азия тарихының атақты білгірі, ғалым Н.А. Аристовтың халық санағы туралы сипаттамалық – статистикалық еңбегінде 1897 жылы қазақтардың саны аумағында 4 миллион болғаны анық жазылған. Жайғана арифметикалық есепке жүгінсек, бұл сан демографиялық даму үрдісі бойынша қазір кем дегенде 30 миллионның шамасында болар еді. Өкінішке орай, зұлым саясат бізді бұған жеткізбеді.

Сол кездің өзінде ғалымның есебі бойынша шет елдерде 100 мың қазақ өмір сүріп жатыпты. Қазақ халқының даму үрдісінен, оның рухани өркендеу процессінен, халық санының жедел өсуінен секем алған сұрқия көсемдер жиырмасыншы ғасырдың ішінде небір зымиян айла –шарғыларды ойлап тауып, жұртымыздың көз жасын көл етті, қырғынға ұшыратты. Бұл –ұмытылмас тарих. Ұмытуға хақымыз жоқ тарих. Біздің тарихымыздың ең маңызды беттері де осында жатыр» [2.26 б.]. Қазақ даласында тоғысқан көптеген ұлт өкілдерінің, этностардың тағдыры қоғамның әрбір мүшесіне ақылды болуды жүтегендігін көреміз.

Қазақтың зобалаңы көп жылдардан бүгінгі бізге жеткен дүниелерінің бірі, мемлекет иесі біздің ата-бабаларымызды жою арқылы жаңа бір қоғам қалыптастыруға негізделген теріс идеологиядан олар мәдени құндылықтарын ішкі әлемінде сақтау арқылы аман өткен. Екіншіден (жоғарыда айтып өткеніміздей) жазықсыз қазақ жеріне қоныс аударған өзге ұлт өкілдерін қарапайым ұлт өкілдері, азамат ретінде қарап (қабылдап) қамқорлық танытты. Қазақтың бүгінгі біздің тарихи санамыздың негізіне айналып отырған осы бір азаматтық деңгейінде діни сауаттылық, елдің болашағын ақылмен ойлаған сезімталдық жатыр. «Біз бүгінгі қоныс аударған халықтардың қасіреті жайында жиі айтамыз – деген елбасы, - рас бұл да әлем тарихында теңдесі жоқ, ауқымы мен қатігездігі ересен қиянат. Алайда, қазақтың сайын даласында құйындай ұйытқып соққан қасірет қыруар жұртты ажалға ғана ұрындырып қоймай, оның орасан зор бөлігін бөтен ел, бөтен жерге үркіте көшіріп жіберуі де нақтылы тарихи бағасын талап етеді.

Қазақ диаспоралары өзі тұрған елдердің қай-қайсысында болсын олардың мәдениетін, тілін, әдет-ғұрпын тамаша меңгерді. Оларда ұлттың мүддесін желеу еткен саясатқа саярлық қозғалыс деген мүлде жоқ.

Соғыстан кейінгі тарихтың ұзына бойында қазақ тұрғындарының этникалық немесе діни мәселелер жөнінде айтулы ұлттар өкілдеріне қарсы бірде-бір орынсыз бас көтергенін ешкім білмейді.

Бұл да Қазақстанды мекен етіп жүрген барша диаспоралар үшін үлгі бола өнеге [1.141 б.].

Әлемдік мәдениет жекелеген ұлттардың мәдени игіліктері мен жетістіктерінен құралады. Демек мәдениетте қазақ болмысының тұлғасының рухани келбеті оның өшпес рухында жатыр. Ұлттық рух елбасы атап көрсеткендей ұлттың мінезінің көркем үлгілерінен, табиғатынан шығады.

Тәуелсіздікті нығайтудың бірінші сатысы (басты жолдарының бірі) ұлттық мәдениеті мен құндылықтарын онына келтіру, ұрпақтың игілігіне жарату (қайта қауыштыру) болып табылады. Бұл мәселе тәуелсіздігіне қол жеткізген ел үшін негізгі міндет. Осы үлкен міндетті іске асыруда елбасының тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында қандай дұрыс шешімдерді қабылдап отырғандығы белгілі. Сонымен қатар мемлекетіміздің географиялық орналасуы да өзге елдерге қарағанда ел (оның қоғамының) алдына үлкен міндеттерді жүктейтін себептердің бірі.

Тәуелсіздік алған уақыт ішінде мемлекетіміз елдің тұтастығын қамтамасыз ету мақсатында тарихи сана мәселесіне екі шеңберде көңіл бөлгенігін көреміз.

Бірінші, ашаршылық, репрессия және ұлы отан соғысы жылдарындағы қазақ елінің тарихын зерттеу, соның негізінде тарихтың ақтаңдақ бетіне айналған дүниелерді жарыққа шығару.

Екінші, қазақтың төл тарихы мен мәдениетіне тиесілі дүниелерді зерттеп жарыққа шығару.

2013 жылы 5 маусымда Астана қаласында Қазақстан республикасының Ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин өзінің баяндамасында тарихи сана мәселесін қолға алудағы мемлекеттің алға қойып, ұсынып отырған міндеттерін атап көреткен болатын: «Бүгін қазақстан – қалыптасқан мемлекет. Біз мемлекет құрудың жаңа белесіне шықтық. Мемлекет басшысы ұсынған «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қоғам дамуының жаңа белесіндегі басты сұрақтарға, атап айтқанда, біз қайда барамыз және 2050 жылы қайда болғымыз келеді деген сұрақтарға жауап береді.

Кеңінен қамтып айтсақ, мәселе, ел болашағының дүниетанымдық жаңа моделін жобалау, басты құндылықтар мен бағдарларды айқындау туралы болып отыр. Сөз жоқ, бұл құндылықтар осы заманғы, болашаққа ұмтылған құндылықтар болуға тиіс. Олар, мынау,

жаһанданып, ашығын айтқанда, ұлттық өзгешелігімізді шайып бара жатқан әлемдегі біздің ұлттық бірегейлігімізді нығайтуға тиіс. Олар ұлттың мәдени кодын:тілін, руханиятын, дәстүрлерін, мәдениетін сақтауды қамтамыз етуге тиіс. Сондықтан да Мемлекет басшысы «Бүкіл қазақстандық бірегейлік біздің халқымыздың тарихи санасының өзегіне айналуға тиіс» деп баса көрсетіп отыр. Мәселенің бұлайша қойылысы біздің назарымызды ұлттық тарихты зерттеу мәселелеріне объективті түде шоғырландырады. Сонымен бірге, біз, уақыт тарих ғылымының алдына атымен жаңа талаптар қойып отырғанын айқын көріп, ұғынуға тиіспіз» [3.5 б.]. Мемлекет тарапынан көтерілген бұл мәселелер бүгінгі жаңа уақыт жағдайында уақыттың талабымен қабылданып отырған шешім болатын. Бұған дейін де жүзеге асырылып кеген мәдени мұра бағдарламасы қазақ мәдениетіндегі тарихи сана құбылысын зерттеуге және қоғамның тарихи санасын көтеруге қажет бағдарлама болатын. Осы мәдени мұра бағдарламасы негізінде әлем елдерінің кітапханалары мен мұрағатарының қорларында сақталған материалдар негізінде қазақ руханиятына қатысты 100 томдық бабалар сөзі жинақталып жарыққа шықты.

Бүгінгі қазақ елі негізі көне дәуірден, түркілік мәдениеттен бастау алатын іргелі мемлекет. Осы уақыт ішінде (көне сақтардың, оның арғы жағында бүгінгі қазақ жерінде өмір сүрген тайпалардың мәдениетінен бастау алған) қалыптасқан мәдени құндылықтарды қайта игеру уақыт күттірмейтін үлкен мәселе. Үлкен мәселе дейтініміз, бүгінгі жаһандануда империялық үстемдігін құрғысы келетін елдер тарих арқылы рухани империя құруға ұмтылуда. Екі жағында алып импери тұрған қазақстанға тарихи сана бағытында стратегиялық бағдарламаларды жүзеге асыру үлкен міндеттерді жүктейтіні белгілі. Бұл жерде айтқымыз келетіні, мемлекет және мемлекет басшысы тарапынан аз уақыт ішінде тарихи мәні зор стратегиялық бағдарламалар қоғамға ұсынылды, оны жүзеге асыруда нақты міндеттер белгіленіп, көрсетілді. Бірақ мемлекетіміздің ұсынып отырған стратегиялық бағдарламаларын жүзеге асыруға бір кісідей жұмыла кірісу бұл қоғамға, соның ішінде ғылым өкілдеріне жүктеледі. Бұны да тарихи санаға қатысты мәселе деп айтамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 бет.
2. Назарбаев Н. Ә. Ұлы дала ұлағаттары / Егемен Қазақстан. 8 қараша 2016 ж.
3. Тәжин М. Тарихты сақтап қалу – ұлтты сақтап қалудың жалғыз жолы // Ақиқат. 2013, №7.- 5 б.

МРНТИ 02.15.61

ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Д.А. МАЦЮК

*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматривается явление ценностей как неотъемлемого компонента культуры. Выявляются социально-исторические причины формирования тех или иных ценностей. Выявлен процесс формирования социальных ценностей на трассах Великого Шелкового пути как трансконтинентального пути, соединявшего культуры Запада и Востока. Показана преемственность передачи определенных ценностей в последующие исторические периоды прошлого Казахстана. Вместе с тем, анализируются ценностные основания современного казахстанского общества. Показана уникальная межнациональная и межконфессиональная ситуация в республике как результат культурно-ценностного взаимодействия.

Ключевые слова: Ценность, культура, межнациональная дружба, толерантность, диалог.

Түйіндеме: Мақалада құндылық құбылыстары мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Осы және одан басқа да құндылықтардың қалыптасуының әлеуметтік-тарихи себебі анықталады. Әлеуметтік құндылықтардың қалыптасуының үдерісі шығыс пен батыс мәдениетін байланыстыратын Ұлы Жібек жолындағы континент аралық жол ретінде анықталды. Белгілі бір құндылықтардың кейінгі тарихи кезеңдегі өткен Қазақстанның берілу сабақтастығы көрсетілген. Сонымен қатар, қазіргі қазақстандық қоғамның құндылық негіздері талданады. Республикадағы ұлтаралық және конфессияаралық ахуал мәдени-құндылықтың өзара әрекеттестігі ретінде бірегей нәтижесі көрсетілген.

Түйінді сөздер: Құндылық, мәдениет, ұлтаралық достық, толеранттылық, диалог.

Annotation. The article discusses the phenomenon of values as an integral component of culture. Socio-historical reasons for the formation of certain values are identified. The process of formation of social values along the routes of the Great Silk Road as a transcontinental route connecting the cultures of the West and the East is revealed. The continuity of the transfer of certain values in subsequent historical periods of the past of Kazakhstan is shown. At the same time, the value bases of modern Kazakhstan society are analyzed. The unique interethnic and interfaith situation in the republic is shown as a result of cultural and value interaction.

Keywords: Value, culture, interethnic friendship, tolerance, dialogue.

Жизнь современного человека не мыслится без наличия в его деятельности социальных ценностей. Под понятием *ценность* мы будем подразумевать определенные идеи или вещи, которые ценны человеку, и благодаря которым общество выстраивает определенную систему общественных отношений. Именно благодаря ценностям, общество в своем историческом развитии прошло те или иные этапы своего цивилизационного развития. Однако те или иные общества отличны друг от друга в силу собственного историко-культурного развития. Именно поэтому «каждая историческая эпоха и определенный этнос

выражают себя в иерархии ценностей, которая определяет социально допустимое» [1, с. 126]. В наши дни системы ценностных ориентиров в той или ином регионе нашей планеты, соответственно, также разнятся. Именно поэтому современные культурологи в контексте общечеловеческой цивилизации нередко прибегают к дилеммам: Запад – Восток, верующие – атеисты, новаторы – консерваторы и т.д.

Вместе с тем, следует понимать, что даже в разношерстном мировом сообществе можно выявить некие общие ориентиры, способные объединять нас. Именно их по праву можно назвать *общечеловеческими ценностями*. Как в этой связи довольно верно отмечала исследовательница ценностей К.У. Камбарова: «Общечеловеческие ценности отличаются тем, что выражают общие интересы человеческого рода, свободные от национальных, политических, религиозных и иных пристрастий, и в этом качестве выступают императивом развития человеческой цивилизации [2, с. 83]. Поэтому общечеловеческие ценности являются платформой выстраивания дружественных и долговременных отношений, способных углублению процесса политического, экономического и культурного диалога.

В этой связи, как ни к стати, важно вспомнить о таком уникальном культурно-экономическом феномене древней и средневековой истории Казахстана и всей Евразии, как Великий Шелковый путь. Сделав небольшой экскурс в прошлое, можно заметить, что изначально он задумывался как чисто торговый проект, позволяющий купцам осуществлять торговлю между Востоком и Западом с целью получения финансовой прибыли. Однако в последующем своем развитии трассы Великого Шелкового пути вышли за рамки чисто торговых операций.

Интересы сугубо торгового характера позволили развиваться таким важным ценностям, как межрелигиозный диалог, политическое сотрудничество, толерантность, взаимоподдержка, переговорный процесс. Именно они заложили здесь фундамент развитию мирной жизни. Столь уникальная модель межгруппового общения была продиктована запросами того времени – тюркские каганы были заинтересованы в мирном функционировании торговли на подвластных им трассах Великого Шелкового пути, которая приносила их казне большие финансовые вливания в виде торговых пошлин. «Но было бы несправедливо сводить значение Великого Шелкового пути в истории мировой цивилизации исключительно к торговле шелком. Его роль была значительно шире и разнообразнее, ибо по нему проходили караваны не только с различными восточными и западными товарами, но проникали и духовные ценности, религиозные идеи» [3]. Поэтому столь благоприятная ситуация способствовала одновременной интенсификации торговых потоков и активизации культурного многообразия (в виде строительства буддийских храмов, христианских церквей,

мусульманских мечетей, синагог, костел и т.д.). Недаром Президент Н.А. Назарбаев в своей знаменитой статье «Семь граней Великой степи» (от 21 ноября 2018 г.) довольно интересно подчеркивал роль Великого Шелкового пути, считая, что «он стал устойчивой платформой для становления и развития глобального взаимобмена товарами и интеллектуального сотрудничества между народами» [4].

Межконфессиональный диалог и по сей день является атрибутом культурного развития нашей страны. Изначальная торговая составляющая трасс Великого Шелкового пути стала обретать и международно-политический характер. Так, со временем здесь стали пролегать маршруты передвижения дипломатических миссий, что позволило превратить Южный Казахстан домонгольского периода в регион бурных политических процессов. О мирной модели торговых и культурных взаимосвязей на казахстанских трассах Великого Шелкового пути знали и за пределами Дешт-и-кипчака, что было редкостью для той беспокойной эпохи.

Если сравнить данный феномен с Европой тех времен, то на Западе феодалы всегда стремились насильственным путем подчинить вольные города как центры ремесла и торговли. Нередко в ходе такого подчинения, горожане, попавшие под власть феодала, были вынуждены согласиться с таким положением дел, поскольку обретение ими желанной свободы создавало бы угрозу нападения со стороны других более агрессивных феодалов.

Вместе с тем, не следует ассоциировать трассы Великого Шелкового пути с некими райскими островками, поскольку здесь создавали лишь условия для ведения свободной торговли, которая была выгодна местным землевладельцам. Наряду с этим, эксплуатация местных общинников никуда не исчезла. Как и прежде сила оружия зачастую была методом властвования элиты над всеми. К сожалению, опустошительные походы Чингисхана и его потомков на долгие десятилетия прервут благоприятную международную торговлю на казахстанском и среднеазиатском отрезках данного пути. Более того, это обстоятельство подвигло европейские страны искать новые (уже морские) пути торговли с Востоком, что в дальнейшем откроет прогрессивный в технологическом плане период Великих географических открытий, и последующую за ней кровавую эпоху колониальных захватов. Поэтому торговля на отечественных путях Великого Шелкового пути рождала не просто взаимовыгодную торговлю, но и гармоничную модель цивилизованной межплеменной коммуникации, основанной на ценностях взаимоуважения, партнерства, сотрудничества, а также религиозной терпимости. Спустя почти десять веков, данные факторы не потеряли своей актуальности и в наши дни, когда современный Казахстан налаживает торгово-экономическое партнерство со многими мировыми государствами.

Важно отметить и то, что дух сотрудничества на трассах Великого Шелкового пути в дальнейшем стал одной из граней системы ценностей казахского народа. И ярким проявлением этого явились страшные страницы прошлого нашей страны под названием сталинская эпоха, когда осуществлялся государственный диктат над всеми сферами гражданской жизни. Эти условия породили знаменитые репрессии и депортации целых народов на территорию Казахстана. Но даже в этих условиях не угасли ростки межнациональной дружбы.

Так уж сложилось, что в условиях тотального недоверия со стороны государства стала формироваться слаженная система поиска так называемых «врагов народа». В рамках этого, сталинизм ввел политический оборот термин «неблагонадежных народов». В связи с чем, в 30-е годы, а также в период окончания Великой Отечественной войны в Казахстан насильно переселяли ряд народов из других точек советской страны. Подобное переселение, как свидетельствуют в дальнейшем рассекреченные документы, осуществлялось антигуманным способом: людей, словно скот перевозили в грузовых вагонах, выгружали в степи и не заботились об организации соответствующих условий к проживанию. «Великая степь Центральной Азии превратилась для сотен тысяч людей в место их ссылки, заключения в концентрационные лагеря, где они, потерявшие Родину, свое человеческое имя, вместо которого приобретали «номера», становились «контингентом» [5]. К счастью, оказавшись в Казахстане, депортированное население не было лишено внимания и доброжелательности со стороны казахского народа, предоставившего помощь в питании, одежде и крове.

Не секрет, что в первые месяцы депортации находилось место отдельным фактам межнациональных трений, что было обусловлено наличием соответствующего темперамента у представителей того или иного этноса. Однако данные явления, к счастью, не сумели трансформироваться в обширный межнациональный конфликт. Возможно, это связано было с жестким государственным диктатом по недопущению гражданских беспорядков. Но с большей вероятностью здесь можно будет сказать о толерантном отношении казахского населения к пришлым этносам. Но откуда вдруг взялась данная толерантность? - спросите вы. Дело в том, что кочевники, невзирая на присущую им в определенной мере агрессивность как средство противостояния внутренним и внешним угрозам, одновременно сосредотачивали в духовном ядре своей культуры традиции взаимопомощи. Именно взаимопомощь позволяла одним членам общины, при наступлении трудных социально-экономических условий (падеж скота, потеря кормильца, природные катаклизмы), выжить, благодаря оказанию помощи со стороны других ее членов. По мере уменьшения количества

войн и межродовых распрей феномен взаимопомощи плавно трансформировался в явление толерантности.

Толерантность в данном случае выступила в качестве общечеловеческой ценности и важнейшего условия налаживания дружественного взаимодействия народов в рамках реализации актов гостеприимства, религиозной и межнациональной терпимости, недопущения проявления агрессии, понимания бедственного положения депортированных народов вопреки их воле и т.д. Данная практика явилась тем явлением, которое в современную эпоху глобализации именуется как мультикультурализм. Но это не тот мультикультурализм, который в наши дни мы наблюдаем в Европе (примеру, когда общины алжирских мигрантов во Франции живут обособленно, не воспринимая культурные ценности местных французов) или в Азии (когда уйгурская диаспора Китая на протяжении длительного времени оказывается объектом китайской культурно-этнической ассимиляции).

Казахстанский мультикультурализм той эпохи уже течение более полувека набирает свои позитивные обороты. Это выразилось в таких явлениях, как совместное празднование национальных казахских праздников всеми народами Казахстана, межнациональные браки, недопущение оказания привилегий какой-либо одной нации при занятии государственно-административных должностей, развитие национально-культурных центров в рамках функционирования Ассамблеи Народа Казахстана и т.д. Поэтому, в целом, невзирая на перегибы сталинской межнациональной политики, депортация народов в Казахстан в советский период оказала определенные позитивные сдвиги: дружба народов выдержала испытание временем, позитивная модель межнационального общения позволила обогатить казахскую культуру новыми веяниями в политике и экономике. И наконец, нельзя не упомянуть важнейший факт того, что многие народы современного СНГ считают Казахстан своей второй Родиной. Однако, всегда следует помнить, что существуют определенные угрозы, способные пошатнуть состояние межнационального согласия – ухудшение экономического обстановки в стране, активизация бытового национализма, придание тем или иным преступлениям национального оттенка, видение в представителях других национальностей угрозы национальному суверенитету и т.д. И будем надеяться, что граждане Казахстана обойдут стороной столь деструктивный путь развития.

Таким образом, Великий Шелковый путь явился важным местом зарождения и развития общечеловеческих ценностей. Различные исследователи приводят разнообразные примеры классификаций общечеловеческих ценностей, разделяя их по тем или иным критериям. Но главной стержневой основой всей системы общечеловеческих ценностей, бесспорно, является сохранение жизни человека как наивысшей ценности. Вместе с тем,

следует помнить, что современные государства, исходя из их собственных геополитических амбиций и интересов, занимают соответственно различную позицию в отношении понимания общечеловеческих ценностей и их реализации. Именно поэтому современный мир наполнен многочисленными конфликтами и войнами. Тем не менее, казахстанский народ в большинстве своем является носителем философии ненасилия. Пройдя суровые этапы истории, казахстанцы не только сумели оградить свою республику от гражданских трений, но и выстроить уникальную модель межнационального и межконфессионального диалога. Исходя из этого, на Ассамблею народа Казахстана, как на важнейший социальный институт, возложена особая миссия по укреплению гражданского согласия в республике, а феномен развития Великого Шелкового пути весьма поучителен и способен мобилизовать мировое сообщество к продолжению его позитивного исторического опыта.

Список использованной литературы

1. Вартапетова А.А. Понятие «общечеловеческие ценности» в деятельности учреждений культуры дополнительного образования детей // Вестник МГУКИ 1 (45) январь-февраль 2012. С.125-129. (статья журнала).
2. Камбарова К.У. Общечеловеческие ценности: понятие и сущность // Молодой ученый (международный научный журнал) №11 (115) / 2016. С.82-84. (статья журнала).
3. Великий Шелковый путь [Электронный ресурс]. – 2010. – URL: // <http://www.orexca.com/rus/silkroad.shtml> (дата обращения: 20.07.2010) – (интернет источники).
4. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи [Электронный ресурс]. – 2018. – URL: // <https://www.zakon.kz/4946814-sem-graney-velikoy-stepi-n-nazarbaev-21.html> (дата обращения: 21.11.2018) – (интернет источники).
5. Сулейменова М.Ж. Актуальные проблемы насильственной депортации репрессированных социальных групп СССР в Центральный Казахстан в 30-40-е годы XX века (на примере крестьянства) // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 1 [Электронный ресурс]. – 2019. – URL: // <http://www.science-education.ru/95-4567> (дата обращения: 25.01.2019) – (интернет источники).

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

ЭКОНОМИКА И ПРАВО

ECONOMICS AND LAW

SRSTI 11.25.35

THE PROPER LAW GOVERNING AN ARBITRATION AGREEMENT

G. MUSSINA

The university of Aberdeen, Aberdeen, Scotland

Annotation. International arbitration is one of the main instruments of international dispute resolution. However, in order to be able to address their dispute to arbitration parties must have a provision in contract or separate arbitration contract allowing them to arbitrate. Even though frequently difficulties arise in determining the applicable law of this provision in main contract or arbitration agreement itself as in most cases parties do not mention it. This essay elucidates ways of identifying the law according to which the dispute will be solved.

Key words: international arbitration, arbitration agreement, international dispute, applicable law, main contract, arbitration clause.

Аннотация. Халықаралық арбитраж қазіргі кездегі халықаралық дауларды шешудің ең негізгі құралдарының бірі болып саналады. Алайда, арбитражға жүгіну үшін тараптардың шартында олардың арасындағы дауды арбитражда шешу мүмкіндігі туралы бап немесе жеке дара шарт болуы тиіс. Дегенмен көп жағдайда тараптар шарттарында қолданылатын құқықты көрсетпейді, сол себепті негізгі шарттағы бөлек ереженің немесе жеке арбитраждық шартқа қолданылатын құқықты анықтауда қиындықтар туындайды. Бұл мақалада даудың ары қарай қарастырылуы мен шешілуі барысында пайдаланылатын құқықты анықтау жолдары талқыланған.

Кілт сөздер: халықаралық арбитраж, арбитраждық келісімшарт, халықаралық дау, қолданылатын құқық, негізгі шарт, арбитражға жүгіну туралы бап.

Аннотация. Международный арбитраж является одним из основных инструментов решения международных споров. Однако чтобы обратиться в арбитраж стороны должны иметь в своем договоре статью или отдельный арбитражный договор упоминающий о возможности рассмотрения спора в арбитраже. Тем не менее очень часто возникают трудности в определении применимого права к этой статье в основном договоре или отдельному арбитражному договору, так как в большинстве случаев стороны не упоминают это право. В этой статье будут рассмотрены методы определения права согласно которому в дальнейшем будет рассматриваться спор.

Ключевые слова: международный арбитраж, арбитражное соглашение, международный спор, применимое право, основной договор, арбитражная оговорка.

International arbitration called ‘international’ because it deals with disputes between companies or individuals in different countries, with disputes that are out of the national courts’ jurisdiction. The idea of international arbitration is to provide fair solution of that kind of disputes without interference of domestic courts. Mostly parties choose the arbitration when consideration of dispute in ‘national courts are unacceptable, unsuitable, or inappropriate in the circumstances of

their case' [1]. Another main reason of parties' choice on this method of dispute resolution is the party autonomy, freedom to 'agree on the procedure to be followed by the arbitral tribunal in conducting the proceedings' [2].

The basic document that allows parties to recourse their dispute to the arbitration is an arbitration agreement. It is important to properly determine its applicable law, in order to avoid the difficulties an enforcing the final award. As according to Article V(1)(a) of the 1958 New York Convention: "recognition or enforcement of an award may be refused if the arbitration agreement is not valid under the law to which the parties have subjected it or, failing any indication thereon, under the law of the country where the award was made".

However, the New York convention does not have a precise rule on which law must be applicable to the arbitration agreement. Some argue that the law of the main contract must be applied whereas others consider the seat of the arbitration as the proper law of the arbitration agreement. I think the best way to determine is to look at the approaches and methods of identifying the proper law.

The first-born method of defining the law governing an arbitration agreement is the application of choice of law. While using the choice of law approach, an arbitration agreement is taken apart from the main contract on the ground of the principle of autonomy [3].

Traditionally the proper law of the arbitration agreement was the law of the main contract. If the main contract's law existed, then the only question was whether this law must be applied to the arbitration contract or not. But if the parties have made no choice of law related to the main contract, the law which has the closest connection would be applied. Thus, means finding the most closely involved issues which are particular to the given agreement [4]. List of connecting factors is given in such international conventions as Rome convention, 1980 on the law applicable to contractual obligations and Hague Convention on the law applicable to the international sales of goods. Namely, the law of the place in which the award is to be made, the law of the place of arbitration, the law of the place where the arbitration agreement was concluded, the seat of a domestic trade organization which has published a standard form of contract/arbitration agreement, or the law of the place where the arbitral award would likely require recognition and enforcement. It means that not only the law of the main contract or of the seat of arbitration can be applied to the arbitration clause. But these laws are used rarely, because of shortcomings and uncertainty [5].

Nevertheless, examining the connected factors cannot be enough, it is much more important to determine the weight of each factor, which will help to choose the law of the arbitration agreement. Goldman exemplifies the following closest factors: issues specific to the arbitration agreement and the seat of the arbitration. Some elements unique to a given arbitration agreement. For instance, parties have included an arbitration clause to their contract, from a standard contract

of the specialized company in a particular country, which is closely connected to that country's legal system [6].

However, generally, in the absence of the law of the arbitration agreement, the seat of the arbitration definitely becomes the most important and closest element in identifying the applicable law. Furthermore, the seat of arbitration was officially recognized as a compulsory connecting element in the Resolutions of the Institute of International law in 1957 and 1959. Meanwhile, it is important to note that it can also be chosen only because of geographical convenience and impartiality to the parties of dispute, not for the reason of parties' intend to choose this country's law [7].

Because of the complexity of transnational relations nowadays, the approach when the law of the main contract had more weight than the seat of arbitration is no longer followed (the seat of arbitration was connecting factor that would be applied in the absence of the law of the main contract as mentioned above). The clear example of it Sulamerica Cia Nacional De Seguros S.A. and others v Enesa Engenharia S.A., where the English Court of Appeal has chosen the seat of arbitration as the proper law of the arbitration agreement and has established the three-step rule of determining the applicable law of the arbitration agreement:

- (i) Any express choice of governing law.
- (ii) Any implied choice of governing law.
- (iii) Which system of law has the closest and most real connection with the agreement to arbitrate? [8].

This case was an example of a situation when some issues can influence not to choose the law of the main contract as the law of the arbitration agreement, and the other countries' courts started to adopt this approach. In *FirstLink Investments Corp Ltd v GT *I.C.L.Q. 692 Payment Pte Ltd and others*, Shaun Leong Li Shiong AR in the High Court of Singapore stated that even if the law of the main contract is different from the law of the seat, the arbitration clause is expected to be liable to the law of the seat of arbitration. Singaporean Court has used the same rule presented by English court of Appeal and came to the same conclusion by giving such persuasive reasons: (3) "the arbitral seat is the juridical centre of gravity which gives life and effect to an arbitration agreement"; (4) the importance of the seat is recognized internationally, in particular in Article V (1)(a) of the New York Convention and Articles 36(1)(a)(i) and 34(2)(a)(i) of the Model Law; (5) the choice of seat determines the choice of remedies against the award, including the power of the courts to determine the jurisdiction of the arbitral tribunal and it, would be reasonable for the parties to demand consistency between the substantive law and the procedure of determining the validity of

the arbitration agreement. These arguments will definitely have an impact on the courts and arbitration tribunals around the world [9].

So, the test of law has brought by the Court of Appeal can assist in determining the applicable law of the arbitration agreement. However, it depends on how it will be interpreted by the court or arbitral tribunal. If parties have not chosen the law of the arbitration agreement, despite the presence or absence of choice of both the law of the main contract and the law of the seat, firstly, specific circumstances and connecting factors of each case must be taken into account in order to establish the proper law.

References

1. 24 Am. U. Int'l L. Rev. 491 2008-2009.
2. Uncitral Model Law on International Commercial Arbitration 1985, article 19(1).
3. Goldman F.G. On International Commercial Arbitration. –UK, 2012. -225 p.
4. F. Ferrari, S. Kroll. Conflict of Laws in International Arbitration //European law publishers.- 2011. –No 3. - P.32,33.
5. T.Johnson Arbitration Mystery tour – which law governs where the arbitration clause is silent? (October 2012). <https://www.steamshipmutual.com/publications/Articles/Sulamerica1012.htm>.
6. R.Nazzini The law applicable to the arbitration agreement: towards transnational principles. – UK, 2016.- 314 p.

МРНТИ 10.87.07

САНКЦИЯ И ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

З.Ф. ИСХАКОВА

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
г. Актөбе, Казахстан*

Аннотация. В научной работе рассматривается вопрос о соотношении международно-правовой санкции и международно-правовой ответственности. Характерной особенностью норм современного международного права является то, что они прямо не указывают на объем и формы ответственности. Они устанавливают условия и порядок реализации международно – правовых санкций. В освещении международно-правовых проблем отсутствует единое отношение к взаимодействию международно-правовых санкций и международно-правовой ответственности. На данный момент достаточно много подходов и мнений, рассмотренных отечественными и иностранными учеными, практиками. Согласно некоторым из них, международные правовые санкции – это форма ответственности государства, другие относят к санкциям формы

ответственности государства вместе с принудительными мерами. Кроме того, национальном законодательстве многих государств не имеется единого определения понятия «санкция».

Ключевые слова: санкция, ответственность, мера ответственности, форма ответственности, принудительные меры, международное право.

Аннотация. Ғылыми жұмыс халықаралық құқықтық санкциялар мен халықаралық құқықтық жауапкершіліктің арасындағы қарым-қатынас мәселесін қарастырады. Заманауи халықаралық құқық нормаларының тән ерекшелігі, олар жауапкершіліктің көлемі мен нысандарын тікелей көрсетпейді. Олар халықаралық-құқықтық санкцияларды жүзеге асырудың шарттары мен тәртібін белгілейді. Халықаралық-құқықтық мәселелерді қарастыру кезінде халықаралық құқықтық санкциялар мен халықаралық құқықтық жауапкершіліктің өзара әрекеттесуіне бірыңғай көзқарас жоқ. Қазіргі уақытта отандық және шетелдік ғалымдар мен практиктердің пікірлері мен көзқарастары өте көп. Олардың кейбіреулері бойынша халықаралық құқықтық санкциялар мемлекеттік жауапкершіліктің нысаны болып табылады, басқалары мәжбүрлеу шараларымен бірге мемлекеттік жауапкершілік нысаны ретінде санкцияларға жатады. Сонымен қатар, көптеген мемлекеттердің ұлттық заңнамасында «санкция» терминінің бірыңғай ұғымы жоқ.

Түйінді сөздер: санкция, жауапкершілік, жауапкершілік шаралары, жауапкершілік нысаны, мәжбүрлеу шаралары, халықаралық құқық.

Annotation. The scientific work addresses the issue of the relationship between international legal sanctions and international legal responsibility. A characteristic feature of the norms of modern international law is that they do not directly indicate the scope and forms of responsibility. They establish the conditions and procedure for the implementation of international legal sanctions. In covering the international legal problems there is no unified attitude to the interaction of international legal sanctions and international legal responsibility. At the moment, there are quite a lot of approaches and opinions considered by domestic and foreign scientists and practitioners. According to some of them, international legal sanctions are a form of state responsibility, others refer to sanctions as forms of state responsibility along with coercive measures. In addition, the national legislation of many states does not have a single definition of the term “sanction”

Keywords: rights, woman, protection, gender equality, law, international cooperation

Термин «санкция» была введена в межгосударственное общение в 1918 году в тексте Версальского мирного договора. VII часть данного документа под названием «санкции» устанавливала применение уголовного наказания германскому императору Вильгельму II, который был обвинен в высшем неуважении принципов нравственности и божественной силы международных соглашений. При этом нужно отметить, что в этом примере санкции выражались в исключительной уголовной ответственности индивидов, потому что в Версальском договоре формы реализации ответственности Германии уже были прописаны иными нормами данного договора и не были названы санкциями. Других трактовок и формулировок в целях уточнения и развития понятия «санкции» именно в данном международном документе нет.

В такое понимание как в современное время данный термин получил в Уставе Лиги Наций 1920 года. То есть, например, в статье 16 Устава устанавливались санкции или меры

принуждения в отношении тех государств, которые в качестве способа рассмотрения споров применяют силовой (война). Интересно, что данный международный документ устанавливал и коллективные меры и использование вооруженных сил стран – участников Лиги Наций. Но в связи с недоработанностью вопросов применения вооруженных сил в виде санкций, применение подобного метода не было реализовано.

В освещении международно-правовых проблем отсутствует единое отношение к взаимодействию международно-правовых санкций и международно-правовой ответственности. На данный момент достаточно много подходов и мнений, рассмотренных отечественными и иностранными учеными, практиками [1, 48]. Согласно некоторым из них, международные правовые санкции – это форма ответственности государства, другие относят к санкциям формы ответственности государства вместе с принудительными мерами.

Нужно отметить, что в национальном законодательстве многих государств не имеется единого определения понятия «санкция». Данным институтом рассматриваются различные понятия. При этом меры, установленные санкциями норм права в виде форм ответственности, внешне бывают похожи, тесно взаимодействуют с мерами, реализуемыми государственными органами как способ возложения ответственности на виновного лица.

Принудительные меры, так же как и меры ответственности, установленные правовыми санкциями, реализуют одну цель – это обеспечение правопорядка и законности в стране. В этом и общая особенность этих понятий, которая, как и рассмотрение разных правовых явлений общим термином «санкция», приводит в определенной степени неопределенности: часто при указании на реализацию принудительных мер или применении норм права, в которых устанавливаются формы ответственности, говорится о «реализации санкций» или «применении санкций» [1, 40].

Употребление равных терминов при обозначении различных правовых терминов приводит к тому, что ответственность – это применение нормативно-правовых санкций вне зависимости от применяемых в отношении правонарушителя мер воздействия, а санкции – это предусмотренные правовыми нормами неблагоприятные для правонарушителя последствия, в которые входят и формы ответственности, принудительные меры.

В международном праве существуют такие же расхождения. Понятие «международные правовые санкции» рассматриваются как меры принуждения или формы ответственности, или совместно оба термина, или как часть структуры международной нормы права, то есть применяются такие выражения как международная правовая санкция, санкционированные нормы, международные экономические и политические санкции, санкции международных организаций, санкция нормы международного права, санкции в порядке самопомощи.

В рассмотрении вопроса о соотношении международно-правовой санкции и международно-правовой ответственности особое место занимает российская доктрина. В основном, распространено мнение об ответственности как комплекса отрицательных последствий, в том числе и санкций, которые сопровождают международное правонарушение. По мнению Г.И. Тункина, из-за того, что правовым нормам международного законодательства свойственна санкция, и того, что под ответственностью в международном праве понимаются все правовые последствия, которые наступают по нарушению международного законодательства, санкция – это еще и возмещение ущерба. Ответственность стран является репарационной. Поэтому санкции определяются возмещением ущерба, которого сопровождают принудительные меры, наступающие из-за невыполнения государством своих обязательств [2, 478].

Д.Б. Левин указывает, что среди основных видов ответственности международные санкции выделяются тем, что это меры принуждения, которые устанавливаются международными организациями и государствами относительно тех государств, которые осуществили очень тяжкие деликты. Санкции также принудительные меры невоенного характера, которые применяются пострадавшей стороной – государством относительно государства – делинквента, который направил отказ в возмещении ущерба или восстановлении законных прав [3, 130].

Как отмечает Э.И. Скакунов, санкции – это меры принуждения, которые реализуются в порядке самопомощи, а также с помощью международных организаций. При этом меры принуждения, осуществляемые международными организациями, наступают вследствие того, что государства не выполняет международные обязательства, которое является формой государственной политической ответственности.

По мнению Колосова Ю.М., международные правовые санкции – это меры принуждения, которые являются проявлением принципа ответственности, которая наступает за реализацию умышленных действий, имеющих деликтный характер, государствами как участниками международного сообщества [1, 61].

Все вышеизложенные мнения сводятся только в том, что выясняют сущность понятия «санкция». В остальном, они дают различные по существу, но взаимодействующие правовые институты, устанавливая им те характеристики, которых нет в их содержании. Слишком широко трактуя сущность международных правовых санкций, ученые и практики ставят вровень или путают их с формами международной правовой ответственности.

Все вышеизложенные доктрины соотношения понятий международно-правовая санкция и международная правовая ответственность не разграничивают их, тем самым

создают препятствия для выяснения содержания данных институтов и выделения функций каждого из них в механизме международно-правового регулирования правоотношений. Поэтому надо выделить те положения, которые основаны на основополагающих началах международного права и установлены на основании современной тенденции развития международных правоотношений.

Из-за того, что международный механизм регулирования правоотношений имеет координационный характер, то его субъекты проблемы относительно видов, форм, объема ответственности решают по взаимному согласию. При этом согласие устанавливается только на добровольных началах или на основе реализации международно-правовых санкций. Последнее возможно при отказе участника – правонарушителя от исполнения своих обязательств. Данные обязательства основываются на ответственности государств, строящейся посредством охранительных международно-правовых отношений. Надо оговориться, что реализация международно – правовых санкций - это результат или действие на совершение нарушений международного права, которые являются подоплекой для применения международно - правовой ответственности. Вид, формы, объем ответственности устанавливаются в зависимости от содержания международного правонарушения и поведения страны - нарушителя.

При этом необходимо выделить международные правонарушения, осуществляемые с применением вооруженной силой и без оной, а также одноактные и длящиеся [4].

Основанием для реализации международно - правовых санкций, когда совершено международное одноактное правонарушение, осуществляемое без применения вооруженной силы, является то, что страна – нарушитель отказывается от исполнения обязательства, которое исходит из ответственности. Основанием для реализации международно – правовых санкций, когда совершено международное длящееся правонарушение, осуществляемое без применения вооруженной силы, является то, что страна – нарушитель отказывается от выполнения действий по прекращению данного правонарушения, что равно тому, что она отказывается от исполнения обязательства, которое исходит из ответственности.

Следовательно, не правонарушение является основой для реализации международно – правовых санкций, а то, что страна – нарушитель отказывается от выполнения действий по прекращению данного правонарушения или от исполнения обязательства, которое исходит из ответственности [1, 55-56].

Уже сам такой отказ и есть новое, второе правонарушение, который нарушает принцип ответственности, и потому это является основанием для реализации относительно страны – нарушителя международно – правовых санкций.

Из этого следует, что международно – правовая ответственность не всегда связана с применением международно – правовых санкций, так как международное правонарушение уже при его совершении является основанием для применения ответственности, и кроме того, страна – нарушитель может добровольно выполнить обязательства по уничтожению вредных последствий своих действий.

Международно – правовая ответственность является прямым и нужным последствием совершения международного правонарушения. А применение международно – правовых санкций является возможным следствием совершения международного правонарушения.

Но при этом это не является доказательством того, что международно – правовые санкции являются карательными формами ответственности страны – нарушителя. Эти свойства рассматриваются в зависимости от особенностей правонарушения и никак не обязательным применением карательной функции. Учитывая равноправный характер межгосударственных отношений суверенных государств – субъектов международного сообщества, это не говорит о том, что международно – правовые санкции – это обязательно карательные меры как в национальном законодательстве.

Кроме того, не является верным определение санкционных мер принуждения в виде форм ответственности субъектов международного права по причине того, что и то, и другое являются неблагоприятными для субъекта – нарушителя международного законодательства, являются необходимыми и наносят ему некоторые лишения.

Но ведь лишения, которые наступают в отношении страны – нарушителя, - это абсолютно иное содержание, нежели лишения, наступающие относительно применения к нему форм ответственности. То есть лишения, которые осуществляются международно – правовыми санкциями в отношении страны – правонарушителя, - это результат исполнения своих функций в качестве потерпевших субъектами международного сообщества. Это не результат исполнения своих обязательств страной – нарушителем.

Кроме того, большие лишения в результате применения международно – правовых санкций имеют и государства, которые вынуждены реализовать данные санкции непосредственно из-за поведения страны-нарушителя [5, 214].

Международно – правовая ответственность характеризуется обязанностями страны – нарушителя, в которых наличествуют особенные, зависящие от особенностей правонарушения, формы. Это ресторации, сатисфакции, реституции, репарации и т.д. То, что субъект международного сообщества несет ответственность в любых его формах, устанавливается в зависимости от его поведения, кроме того, его волевым действием, действием правонарушителя, которое направлено на уничтожение материального или

нематериального вреда, который он нанес, или его действиями по ограничению его суверенитета и международной правосубъектности. В этом и состоит исполнение своих обязанностей страной – нарушителем с учетом охранительных международных правовых средств регулирования [6, 210].

По мнению Хачатурова Р.Л., Липинского Д.А., реализация санкций является формой, которая присуща функциям субъектов – потерпевшей стороны [7, 53].

Международные санкции являются формой реализации функций субъектов международного сообщества и реализуются в формах, характерных для данных правомочий и реализуемых в связи с характером мер принуждения, точнее экономических, военных и политических санкций. Реализация международно – правовых санкций осуществляется вне зависимости от воли страны – нарушителя, это реакция, причиной появления которой является заставить субъекта – нарушителя реализовать обязанности, которые появляются на основании ответственности.

То есть это означает реализация права субъектов международного сообщества, целью которой является обеспечение принудительного исполнения с помощью санкционных международных правовых отношений охранительных правоотношений.

Применение международной правовой ответственности выражается в особенностях, которые характерны для субъектов нарушителей норм международного права. Реализация же международно – правовых санкций выражается в особенностях, которые характерны для правомочий субъектов международного права. Именно негативные последствия для страны-нарушителя, которые обусловлены с его действиями, в том числе с противоправными, вытекают в использование форм ответственности по отношению к нему. При этом негативные последствия для страны-нарушителя, которые обусловлены с законным применением мер принуждения субъектами международного сообщества, вытекают в формы международно – правовых санкций.

Анализируя теоретические подходы по исследуемой теме, при этом используя материалы Комиссии международного права Организации Объединенных Наций, Василенко В.А. установил границы различия между ответственностью и санкцией. По нему, международная правовая ответственность и международно – правовые санкции по своему содержанию и функциям являются разными юридическими понятиями, у каждого из которых имеются свои характерные особенности. И поэтому международно – правовые санкции – это не формы международной правовой ответственности за нарушения международного законодательства, как и формы международной правовой ответственности не могут быть санкциями [1, 53].

Подобного же мнения в вопросе соотношения международной правовой ответственности и международно – правовых санкций придерживается Лукашук И.И. Он отмечает, что контрмеры или санкции, входящие в отдельный институт принуждения, связаны с институтом ответственности, но у них свои характерные черты. Их регулируют нормы законодательства, посвященные регламентированию мер принуждения. При этом контрмеры и санкции выступают как способы обеспечения применения ответственности [8, 31].

К такой доктрине, которая отделяет положение института санкций от ответственности, является Б.Ш. Белалова. Ученый отмечает санкции в виде мер принуждения, которые реализуются в отношении страны – нарушителя в связи с ее отказом в исполнении обязательств, исходящих из ответственности, или ненадлежащего его выполнения [9].

Интересно, что, являясь достаточно мотивированной, данная доктрина не сразу нашла понимание в международном праве. По мнению Черниченко С.В., такой подход к соотношению международной правовой ответственности и международно – правовых санкций не совсем логичен, то есть меры ответственности входят в принудительные меры. То есть такое объединение принудительных мер и мер ответственности объясняется тем, что они обозначают неблагоприятные последствия по отношению к правонарушителю, установленные международным правом. Говоря, что обязанности, вытекающие из обязанности, страна – правонарушитель может выполнить добровольно, тем не менее, Черниченко С.В. отмечает, что в подобных ситуациях обязательно должно присутствовать применение насилия, хотя и символически. То есть реакцией на нарушение норм международного права должно быть деликтное (санкционное) международно-правовое принуждение [10, 248].

Необходимо отметить, что, рассматривая вопрос о соотношении международной правовой ответственности и международно – правовых санкций, нужно учесть и такое обстоятельство. Характерной особенностью норм современного международного права, среди которых правовые нормы международных обычаев, Устава Организации Объединенных Наций, уставы иных международных организаций, является то, что они прямо не указывают на объем и формы ответственности. Они устанавливают условия и порядок реализации международно – правовых санкций, тем самым определяют только право на осуществление принудительных мер. То есть в международном праве говоря о санкции нормы права, имеется ввиду именно меры принуждения, а не формы ответственности.

Поэтому и появилась необходимость отличать формы ответственности и международно – правовые санкции. Конкретное разделение форм ответственности и мер принуждения не даст возможности подменить формы ответственности санкционными формами, и тем самым злоупотреблять принципом международного права «nonbisinidem» (никто не должен дважды нести наказание за одно преступление).

Включение мер принуждения к формам ответственности возможно будет использовано страной – нарушителем для того, чтобы отказаться исполнить свои обязанности, которые исходят из его ответственности, ссылаясь на то, что в отношении него уже были применены формы ответственности, так как были реализованы санкционные меры принуждения.

Поэтому признавая международно – правовые санкции в качестве мер принуждения, не форм ответственности, страна – нарушитель норм международного права не сможет ссылаться на вышеуказанный принцип «nonbisinidem». Вместе с негативными для данного государства последствиями, оно должно быть привлечено к ответственности в форме, видах, объеме, который будет соответствовать содержанию правонарушения и тем последствиям, которые он нанес.

Список использованной литературы

- 1 Василенко В.А. Международно-правовые санкции. –М., 2010. – 210 с.
- 2 Тункин Г.И. Теория международного права. -М., 1970. -350 с.
- 3 Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. -М., 1966. -280 с.
- 4 Доклад Комиссии международного права ООН: Ответственность государств - международно-противоправное деяние государства как источник международной ответственности - седьмой доклад специального докладчика Р. Аго - A/CN. 4/307, 29 марта 1978 г.; добавления: A/CN. 4/307, Add. 1, 17 апреля 1978 г., Add. 2, 1 июля 1978 г. (интернет источник)
- 5 Давид В., Василенко В.А. Механизм охраны международного правопорядка. –М., 2005. – 354 с.
- 6 Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения. - Киев, 1976. – 415 с.
- 7 Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. -СПб., 2007. -240 с.
- 8 Лукашук И.И. Право международной ответственности // Международное публичное и частное право. -2002. -N 2. -С. 41.

9 Белалова Б.Ш. Место международно-правовых санкций в современном международном праве // Законодательство. -2002. -N 12. –С. 46

10 Черниченко С.В. Международно-правовое принуждение // Теория международного права. -1999.-Т. 1. - С. 248 – 249

МРНТИ 10.87.77

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОХРАНЫ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ КАЗАХСТАНА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

А.К. КУРМАНОВА, А.М. САМУРАТОВ

*Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

Аннотация. На настоящее время вопрос охраны, обеспечения и совместного использования водных ресурсов приобрела особую остроту в государствах Центральной Азии. Статья посвящена рассмотрению возможностей улучшения механизма использования и охраны водных ресурсов Казахстана и Центральной Азии. В государствах Центральной Азии наиболее актуальными наряду с экономическими и политическим проблемами становятся вопросы по использованию, охране, сохранению от истощения и загрязнения и принятии мер по восстановлению водных ресурсов. При этом каждое государства, входя в многосторонние соглашения, естественно в первую очередь старается защитить свои интересы. Но сама готовность к разрешению межгосударственных споров говорит о подходе этого государства к вышеуказанной проблеме. Вопрос об охране и использованию водных ресурсов имеет огромное отношение к экономике государств Центральной Азии, а значит значительное экономическое, экологическое, политическое, международное значение относительно безопасности государства.

Ключевые слова: охрана, водные ресурсы, гидротехнические объекты, отходы, водопользование, трансграничные реки, сотрудничество.

Аннотация. Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттерінде су ресурстарын қорғау, қамтамасыз ету және бөлу мәселесі ерекше өткір болды. Мақала Қазақстан мен Орталық Азиядағы су ресурстарын пайдалану мен қорғау механизмін жетілдіру мүмкіндіктерін қарастыруға арналған. Орталық Азия мемлекеттерінде экономикалық және саяси проблемалармен қатар, су ресурстарын қалпына келтіру және су ресурстарын қалпына келтіру шараларын қолдану, қорғау, қорғау және сақтау проблемалары аса маңызды болып табылады. Сонымен бірге, көп жақты келісімдерге кіретін әрбір мемлекет, әрине, ең алдымен өз мүдделерін қорғауға тырысады. Бірақ мемлекетаралық дауларды шешуге дайындығы жоғарыда аталған мәселеге осы мемлекеттің көзқарасы туралы айтады. Су ресурстарын қорғау және пайдалану мәселесі Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасына, демек, мемлекеттің қауіпсіздігіне қатысты айтарлықтай экономикалық, экологиялық, саяси және халықаралық маңызы бар.

Түйінді сөздер: қорғау, су қорлары, гидротехникалық қондырғылар, қалдықтар, суды пайдалану, трансшекаралық өзендер, ынтымақтастық.

Annotation. At present, the issue of the protection, provision and sharing of water resources has become particularly acute in the states of Central Asia. The article is devoted to the consideration of opportunities to improve the mechanism of use and protection of water resources in Kazakhstan and Central Asia. In the states of Central Asia, along with economic and political problems, issues of use, protection, conservation from depletion and pollution and taking measures to restore water resources become the most pressing. At the same time, each state, entering into multilateral agreements, naturally first of all tries to protect its interests. But the very readiness to resolve interstate disputes speaks of the approach of this state to the above problem. The question of the protection and use of water resources is of great relevance to the economies of the Central Asian states, and therefore of considerable economic, environmental, political, international importance with regard to the security of the state.

Keywords: protection, water resources, hydrotechnical facilities, waste, water use, transboundary rivers, cooperation.

В государствах Центральной Азии наиболее актуальными наряду с экономическими и политическими проблемами становятся вопросы по использованию, охране, сохранению от истощения и загрязнения и принятии мер по восстановлению водных ресурсов. При этом каждое государства, входя в многосторонние соглашения, естественно в первую очередь старается защитить свои интересы. Но сама готовность к разрешению межгосударственных споров говорит о подходе этого государства к вышеуказанной проблеме. Между Казахстаном и Китаем в вопросе об урегулировании торгово-экономических вопросов консенсус может быть достигнут быстро, тогда как в отношении эффективного использования и охраны водных ресурсов, протекающих на территориях данных государств, достигнуть согласия сложнее.

В совместном водопользовании обоих государств на настоящее время 24 реки, водного ресурса, но при этом в отношении каждой из них нет какого-либо соглашения или договора на межгосударственном уровне по совместному использованию данного природного ресурса.

В отношении трансграничных рек между Казахстаном и Китаем ситуация такова, что уже 30 лет данная проблема не разрешена. Это произошло с того момента, когда Иртыш перестал получать необходимое количество воды из Китая и потому обмелел, это привело к окончанию использования данной реки в качестве судоходной. Китай развивает сельское хозяйство, перекрывая воду из Иртыша и Или, не давая течь по естественному руслу в сторону Казахстана. При этом Китай в дальнейшем увеличивает количество потребляемой им воды, в будущем – до 15 % [1]. Необходимость вызывают создание новых производств зерна и хлопка. Интересы Казахстана могут быть нарушены с возникновением в этой связи проблем нормального функционирования Усть-Каменогорской, Бухтарминской и Шульбинской ГЭС, расположенных вдоль реки Иртыш [2].

В этом отношении между государствами был подписан только один документ, регламентирующий отношения между Казахстаном и Китаем, в 2001 году - соглашение между правительствами о сотрудничестве в сфере использования и охраны трансграничных рек. В документе содержатся положения относительно закрепления и реализации принципов справедливого и эффективного использования природных ресурсов, обеспечения экологической безопасности в трансграничных водных ресурсах и гласности в данной сфере правоотношений.

Данные принципы установлены в соответствии с Международной конвенцией по охране и использованию трансграничных водотоков, но реализация вышеуказанного соглашения становится год от года сложнее.

Наше государство выражает интерес для разрешения данного межгосударственного спора по использованию и охране водных ресурсов с Китаем. Это происходит посредством проведения совместных мероприятий и исследований в водах трансграничных водных ресурсов и обмену информацией в отношении данных вод. Тем более, что вызвано необходимостью глубже рассмотреть проблему реального состояния водных ресурсов. Но какова же позиция Китая по этому вопросу?

Тем более, что Казахстан хочет поднять и развить судоходство по Иртышу, в связи с чем и обращается к Китаю. То есть это гарантировала бы направление в сторону Казахстана вод Иртыша в большем объеме, так как без этого невозможна планируемая деятельность. Кроме того, Иртыш стал бы своеобразным мостом между Европой и Азией, тем самым, по предварительным подсчетам, поможет достичь 2 млн. тонн в год.

Кроме Иртыша, другой уникальный природный водный ресурс, один из крупнейших внутриматериковых водоемов мира может исчезнуть с территории Казахстан – озеро Балхаш. Эта экологическая проблема неоднократно озвучивалась и это сегодняшняя данность, что требует незамедлительного решения.

В Центральной Азии Республика Казахстан – самое большое по территории государство. При этом она очень бедна водными ресурсами, одна из самых водонеобеспеченных в Евразийском континенте. По обеспеченности водными ресурсами Казахстан стоит на последнем месте среди стран СНГ - 42 мм.слоя стока на 1 кв. км/год.

Тяжелая ситуация в этой области объясняется и тем, что в республике на данный момент 8 водных ресурсов, из которых только Нура-Сарасуйский бассейн не входит в понятие трансграничный. То есть почти все реки, протекающие по территории Казахстан, идут с территории соседних государств. Здесь вскрывается еще одна сторона проблемы охраны и использования водных ресурсов в Казахстане: это загрязнение трансграничных

водных ресурсов. В данном случае страдает то государство, которое расположено в нижнем течении реки.

При этом проблему вызывают различные методы и сроки регулирования распределения водного ресурса по территориям различных хозяйственных систем, то есть различные пользователи и потребители воды имеют разные временные установки подачи воды, в связи с чем совместное использование водных ресурсов, протекающих по территории разных государств, требует согласованных сторонами действий.

Рассматривая историю правового регулирования водных ресурсов, имеющих отношение к интересам Республики Казахстан, необходимо отметить основные программные документы 50-х годов прошлого столетия, в которых имелись положения, закрепляющие принципы использования водных ресурсов, а также концепцию развития мелиорации и водного хозяйства региона. Это «Схемы комплексного использования и охраны водных ресурсов» бассейна Аральского моря, рек Амударья и Сырдарья. При этом вышеуказанные «Схемы комплексного использования и охраны водных ресурсов» не рассматривали правовые моменты организации совместного осуществления управлением водных ресурсов, так как на момент написания и принятия данного документа подобные полномочия выполняли союзные органы [3, 321].

80-е годы XX века привели к появлению нескольких скудных обеспечением воды лет в республиках Средней Азии и в Казахстане, что подняло вопрос управления водными ресурсами в бассейне Аральского моря. Для разрешения данной проблемы Министерство мелиорации и водного хозяйства Советского Союза приняло решение о создании двух бассейновых водохозяйственных объединения - БВО «Амударья» и БВО «Сырдарья».

В городе Алматы в феврале 1992 года министерствами государств Центральной Азии в сфере охраны и использования водных ресурсов было подписано «Соглашение о совместном управлении водными ресурсами». Кроме подписания данного документа, было предпринято одно из необходимых действий министров в сфере управления водными ресурсами стран центрально-азиатского региона – инициатива создания Межгосударственной Координационной Водохозяйственной Комиссии (МКВК) Центральной Азии, которая была создана вследствие подписания Соглашения между Правительствами Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана «О сотрудничестве в сфере совместного управления использованием и охраной водных ресурсов межгосударственных источников» [4].

Это соглашение 1992 года дало основу для взаимодействия в управлении трансграничными водными ресурсами, для сохранения «statusquo» - сложившегося положения в разделе и пользовании водными ресурсами в бассейне каждой конкретной реки,

а также для гарантии управляемости водными ресурсами в бассейне Аральского моря, протекающими на территории данных стран.

Участники Соглашения расписались в выполнении обязательств по сохранению «сложившейся структуры и принципов распределения» и «ныне действующих нормативно-правовых документов по распределению водных ресурсов межгосударственных водных источников». Последствием вышеуказанных действий было создание в 1993 году Международного Фонда спасения Арала (МФСА).

Таким образом, в международно-правовые документы по взаимодействию в области охраны и использования водных ресурсов рек Центральной Азии по согласованию входящих в регион государствами должны войти основополагающие начала – принципы:

- Водные ресурсы, проходящие по территории Центральной Азии, являются собственностью и достоянием проживающих на этих землях народов; водные ресурсы – это не товар, а природный ресурс; в отношении управления водными ресурсами не может приоритета в правах и привелегий какой – либо из стран Центральной Азии по отношению к другим государствам;
- Сохранения «статуса-кво» сложившегося положения в разделе и пользовании водными ресурсами в бассейне рек Сырдарьи и Амударьи; определения лимита по водозабору и использованию данных рек на основе «Схемы комплексного использования и охраны водных ресурсов бассейна реки Сырдарьи» 1984 года и «Схемы комплексного использования и охраны водных ресурсов бассейна реки Амударьи» 1987 года.

Вопрос об охране и использованию водных ресурсов имеет огромное отношение к экономике государств Центральной Азии, а значит значительное экономическое, экологическое, политическое, международное значение относительно безопасности государства.

Современные реалии говорят об уменьшении объема поверхностных водных ресурсов Казахстана. И это за последние 15 лет. При этом из данного объема примерно 90% объема – уменьшение объема поверхностных вод из близлежащих государств.

Таким образом, по нашему мнению, для улучшения механизма использования и охраны водных ресурсов в Центральной Азии необходимо:

- Совершенствовать механизм использования и распоряжения водными ресурсами бассейна посредством создания реально действующих органов и организаций в данной области для защиты интересов государства, то есть относительно реальных объемов потребления воды государства;

- Внесение изменений и дополнения в уже принятые государствами Центральной Азии международные документы и разработка международных соглашений в области охраны и использования водными ресурсами в современных реалии.

В свете осуществления государством работы по преодолению государством продовольственной зависимости, роста нехватки водных ресурсов, реализации и включение в жизнь реформы сельского хозяйства в отношении использования водных ресурсов региона требуется осторожный подход для выработки единого и справедливого использования вод. На данный момент небольшое изменение в объемах использования водного ресурса может затянуть наше государство к обострению данной проблемы, самой ситуации и, вообще, к нарушению равновесия между государствами региона, а, соответственно, появлению серьезных последствий, в том числе и в социальном масштабе.

В качестве примера, увеличение объемов водных ресурсов региона для использования в сфере выработки электроэнергии станет причиной снижения объемов воды, необходимой для орошения сельскохозяйственных земель региона. Поэтому для предупреждения нежелательных последствий использования гидротехнических объектов на трансграничных водных ресурсах, их реконструкция, как и строительство новых объектов должны быть основаны на согласовании со всеми заинтересованными государствами региона.

Понятно, что, если жители региона, проживающие в сельской местности и живущие посредством работы в сельскохозяйственном производстве, использующее водный ресурс при поливе сельскохозяйственных угодий, то вышеуказанное увеличение объемов вод для выработки электроэнергии приведет к спаду сельскохозяйственного производства и, как следствие, ухудшение уровня жизни коренного населения. И это при том, что население региона большей частью – сельские жители.

На основании вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что при осуществлении каких – либо действий относительно использования и охраны водных ресурсов каждое государство, главы правительств и иные субъекты правоотношений должны сообща, сдержанно и на принципах международного права вести разговор с государствами Центральной Азии.

При этом старейшая и новейшая история Центральной Азии дает примеры, которые определяют правильность совместного использования водных ресурсов, экономность и эффективность использования водных источников, которые, на самом деле, являются достаточными для удовлетворения потребностей проживающих в данном регионе людей.

Список использованной литературы

- 1 Доклад ООН о развитии человека «Что кроется за нехваткой воды: Власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов». - М.: Весь мир, 2008. (интернет источник)
- 2 Мукашева А.А. «Теоретические и методологические проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях». Автоф. на соис.уч. ст. доктора юридических наук по специальности 12.00.06 – экологическое право; природоресурсное право; аграрное право. 2010 г. (интернет источник)
- 3 Клименко Б.М. Международные реки. -М., 1969. -412 с.
- 4 Сегодня на планете свыше одного миллиарда человек не имеют доступа к чистой воде // Приложение к письму Постоянного представителя Узбекистана при ООН от 16 мая 2011 г. на имя Генерального Секретаря. A/65/842. (интернет источник)
- 5 Конвенция ЕЭК ООН по охране использованию трансграничных водотоков. - Нью-Йорк, 1997. (интернет источник)
- 6 Конвенция ООН о праве несудоходных видов использования международных водотоков. – Нью-Йорк, 1997. (интернет источник)
- 7 Материалы Душанбинской встречи Гав государств, от 5 октября 2002 г. // <http://bearan.com/archive/2012/01/04/520905> (интернет источник).

МРНТИ 338.48

К ВОПРОСУ О ЦИФРОВИЗАЦИИ В ИНДУСТРИИ ТУРИЗМА

Г.Т. КУНУРКУЛЬЖАЕВА, Б.Ж. БОЛАТОВА

*Актыбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. В статье рассмотрены актуальность применения цифровых технологий в сфере туризма, показаны факторы, отражающие потенциал цифровой трансформации, отмечены системы информационных технологий, используемые в туризме, отражены функции информационных систем в соответствии с применяемыми в туристском бизнесе информационными технологиями, акцентировано внимание на деятельности ведущего поставщика IT-решений в индустрии туризма - компания «Amadeus», определены проблемы, связанные с использованием информационно-коммуникационных технологий, показано состояние развития внутреннего и въездного типов туризма на основе анализа таких показателей, как количество посетителей, обслуженных местами размещения и общий объем услуг, оказанных местами размещения в стране, раскрыты долгосрочные тенденции в области внедрения цифровых технологий в туристском секторе экономики.

Ключевые слова: индустрия туризма, цифровая трансформация, информационно-коммуникационные технологии, цифровой сервис.

Аңдатпа. Мақалада туризм саласындағы цифрлық технологияларды қолданудың өзектілігі қарастырылған. Цифрлық трансформация әлеуетін көрсететін факторлар көрсетілген, туризмде пайдаланылатын ақпараттық технологиялар жүйелері белгіленген, туристік бизнесте қолданылатын ақпараттық технологияларға сәйкес ақпараттық жүйелердің функциялары көрсетіліп, туризм индустриясындағы IT-шешімдерді жеткізуші - "Amadeus" компаниясы қызметіне назар аударылған, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланумен байланысты проблемалар айқындалған, орналастыру орындарында қызмет көрсетілген келушілер саны және қызмет көрсетудің жалпы көлемі, сондай-ақ экономиканың туризм саласындағы цифрлық технологияларды енгізудің ұзақ мерзімді үрдістерінің мәні ашылды.

Түйін сөздер: *туризм индустриясы, цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, цифрлық сервис.*

Annotation. In the article the urgency of application of digital technology in the field of tourism, shows the factors, reflecting the potential of digital transformation, marked by information technology systems used in tourism are reflected functions of information systems in accordance with applicable in the tourism business information technology focuses on activities leading provider of IT solutions in the tourism industry - the company "Amadeus", identified the problems associated with the use of information and communication technology, shows the state of development of domestic and inbound tourism types based on the analysis of indicators such as the number of visitors, serviced accommodation places and the total volume of services provided placements in the country, revealed long-term trends in the introduction of digital technologies in the tourism sector.

Keywords: *tourism industry, digital transformation, information and communication technologies, digital service.*

Цифровая трансформация приводит к изменению туристической отрасли. Для развития бизнеса компании туристической сферы традиционно одними из первых внедряют технологические новшества.

Искусственный интеллект (ИИ) и Интернет вещей активно используются авиакомпаниями, аэропортами и другими туристическими организациями. Миллионы жителей Европы отправляются в очередной летний отпуск, и отели, авиакомпании и другие туристические организации внедряют новые цифровые технологии и формируют способы проведения летнего отпуска в будущем.

Успешная и эффективная деятельность любого туристского предприятия на туристском рынке фактически невозможна без применения прогрессивных технологий в сфере информатизации. К примеру, внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) стало важнейшим катализатором перемен. Применяемые в туристском бизнесе информационные технологии, условно можно объединить в следующие группы информационных систем в соответствии с выполняемыми функциями:

- ❖ системы заказа брони и резерва;
- ❖ виртуальные туристские сообщества;
- ❖ системы финансового менеджмента туристских фирм и гостиниц;

- ❖ электронная коммерция;
- ❖ системы геоинформации;
- ❖ информационные технологии в системах менеджмента гостиничного бизнеса;
- ❖ интернет-консалтинг в туристском бизнесе.

В сфере туризма, путешествий и гостеприимства цифровые преобразования происходят широко и активно на всех стадиях цепочки создания ценности. Потребители ищут информацию перед поездкой, они сравнивают и проверяют отзывы других путешественников, и после этого бронируют билеты, отели, и даже билеты на шоу и экскурсии в музеи и т.п. Во время поездки туристы прибегают к цифровым технологиям, начиная от регистрации онлайн до поиска информации о ресторанах и местах проведения свободного времени, организации досуга. После путешествия они добавляют свои отзывы, фото- и видеоматериалы к информации, с которой будут знакомиться другие путешественники. Более чем в 50% случаев все это делается на мобильном устройстве. В связи с этим, чтобы быть конкурентоспособными в этом секторе необходимо усилить применение цифровых стратегий, основанных на онлайн-режиме, разнообразии и информационной безопасности.

Известны два подхода адаптации к цифровому преобразованию: быстро реагировать, включая технологии и процессы, отвечающие желаниям потребителя, или внедрять новые неожиданные возможности, повышающие уровень цифровой зрелости ваших клиентов. В этой адаптации особое место занимают мобильные устройства. Это способствовало тому, что многие туристические и гостиничные компании помещают в мобильном формате не только сеть или офлайн-функции, но также создают новые бизнес-модели, специально разработанные для мобильного канала. Рассмотрим некоторые факторы, отражающие потенциал цифровой трансформации:

1) *Поиск информации перед поездкой*: возможно наиболее широкое использование, так как сегодня больше чем 90% пользователей проверяют информацию в Интернете прежде, чем зарезервировать тур или отель.

2) *Проверка рекомендаций*: хотя это часть процесса поиска информации перед поездкой, необходимо изучать отзывы туристов не только на веб-сайте компании, но и на других, обращая внимание как на положительные, так и на отрицательные.

3) *Онлайн регистрация и контроль*: возможность зарегистрироваться онлайн, как правило, экономит время и в некоторых случаях деньги. В некоторых авиакомпаниях зарегистрировавшись онлайн, можно избежать дополнительных выплат.

4) *Безопасный процесс резервирования и покупки*: одна из главных проблем для любой компании состоит в том, чтобы находить прорывные решения, обеспечивающие высокую степень безопасности в обработке персональных данных пользователей.

5) *Разработка мобильных приложений*: развитие и продвижение местного туризма требует разработки мобильных приложений организациями туризма на уровне государства, региона, города.

6) *Умные города*: некоторые города, на основе имеющихся приложений, могут быть представлены в модифицированных приложениях с полезной информацией для туристов: погода, отели, культура, транспорт, рестораны, культурно-развлекательные места, а также дополнительные услуги, к примеру, присмотр за детьми и их досуг.

7) *Возможность соединения*: свободная мобильная возможность соединения с интернетом важна для всех пользователей.

8) *Дифференцированный подход*: приложения, сосредоточенные на определенных секторах, приводят к превосходным результатам в развлекательном и туристическом секторе, так как они удовлетворяют очень конкретные потребности, к примеру, семейный туризм с детьми, пожилыми людьми, и даже основанным на взаимной выгоде путешествием, такими как орнитология, пеший туризм, подводное плавание или литературные туры. [1]

Известно, что в начале 2000 года были внедрены впервые цифровые сервисы, а именно, системы для туристов подобно Booking, Airbnb или Aviasales, позволяющие им в онлайн режиме бронировать себе жилье и приобретать проездные билеты. В настоящее время трудно представить туристские поездки без применения таких сервисных платформ.

Действительно, сфера туризма является той отраслью, которая продолжает углубляться в пространство цифровизации. В то же время, определен ряд проблемных вопросов, имеющих в сфере туристской деятельности, такие как стремительный рост туристских потоков между странами, появление новых тенденций потребления, цифровая трансформация экономики, задачи безопасности, приспособление к переменам климата.

В процессе путешествий туристы через электронные гаджеты и другие устройства активно пользуются Интернетом. Туристические компании и другие субъекты индустрии туризма активно применяют цифровые технологии для рекламы, продвижения и сбыта своих туристских услуг. Но активное развитие ИКТ образует неравенство между туристскими фирмами и туристами, так как в компаниях и у населения темпы внедрения, уровень и возможности пользования инновационными технологиями значительно разнятся.

Существует также проблема того, что тревел-сервисы в онлайн режиме, как часто бывает, создаются и внедряются персоналом из IT-среды, но без участия практических специалистов из сферы туризма, что генерирует проблемы, например касающиеся

понятийного аппарата, его формулированием, характеристикой внутренней деятельности, этическими нормами в предпринимательских отношениях. В классическом туризме иногда работают совсем другие правила сотрудничества участников туристского рынка. И «старички», как правило, не проявляют желания вносить изменения своих правил и адаптироваться к новому технологическому порядку. Остро этот вопрос готовности изменения и обновления некоторых реалий стоит в секторе внутреннего туризма. Поставщики туристских услуг внутри страны, к сожалению, значительно отстают от своих международных конкурентов. [2]

Далее сделаем некоторое отступление, чтобы понять состояние развития таких типов туризма, как внутренний и въездной, так как именно от их развития и будет зависеть доходность этой отрасли для страны. Рассмотрим два показателя, которые дают определенную картину и позволяют сделать некоторые выводы.

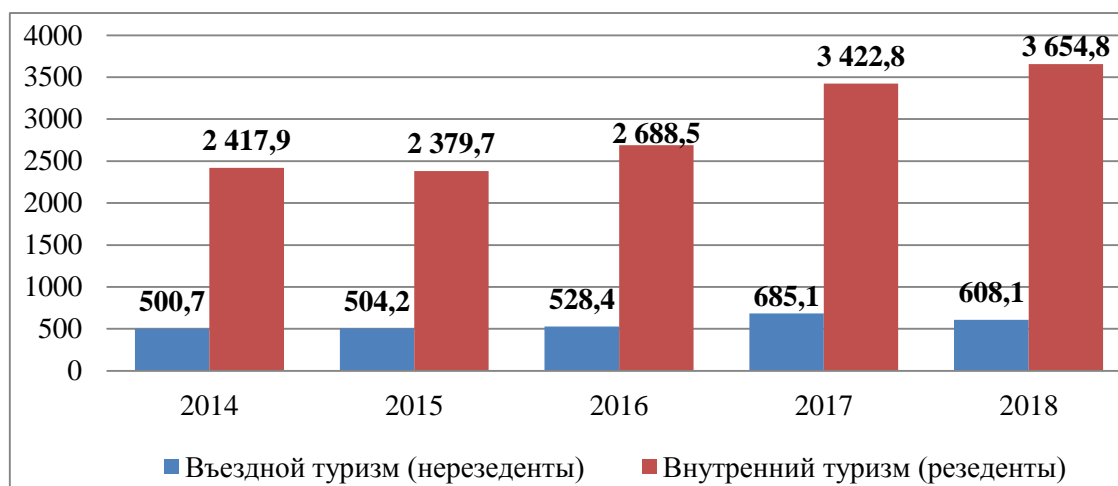

Рисунок 1. Количество посетителей, обслуженных местами размещения в РК за 9 месяцев (тыс. чел.)

Примечание: составлено по данным Комитета по статистике РК МНЭ РК

Как видно из диаграммы 1 в целом прослеживается динамика роста показателей. Значительное увеличение числа посетивших нашу страну наблюдалось в 2017 году и составило + 156,7 тыс. чел. или + 23%. В этот же период произошел рост и по внутреннему туризму, который составил + 734,3 тыс. чел. или + 21,5%.

На рисунке 2 наглядно виден стабильный рост показателя в течение трех лет, начиная с 2015 года. Это, несомненно, результат принятой в 2014 году и реализуемой Концепции развития туристской отрасли РК до 2020 года. Позднее, в 2017 году эта Концепция была обновлена и продлена до 2023 года. В этом же году в стране начата реализация

госпрограммы «Цифровой Казахстан», затрагивающей отрасли экономики, включая сферу туризма.

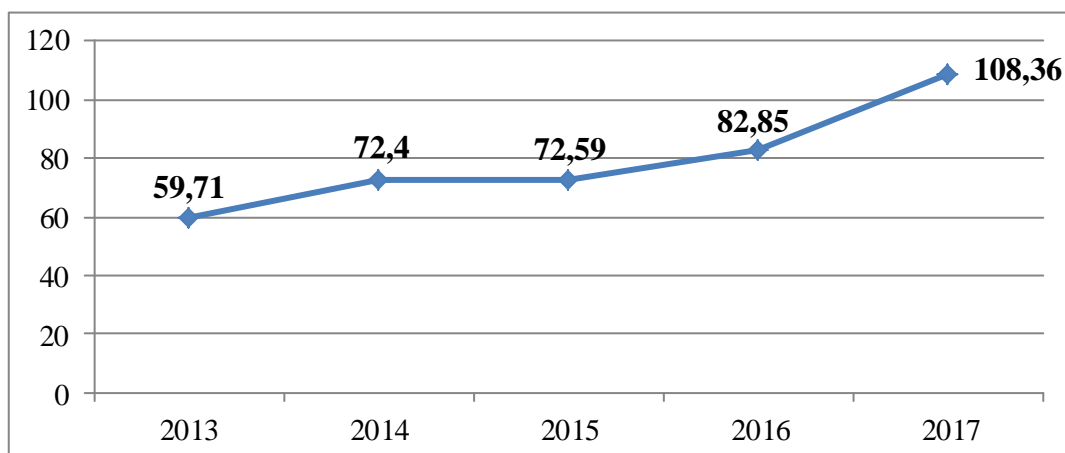

Рисунок 2. Общий объем услуг, оказанных местами размещения в РК (млрд. тенге)

Примечание: составлено по данным Комитета по статистике РК МНЭ РК

В туристском секторе Казахстана с 1999 года функционирует известный поставщик IT-решений для глобальной индустрии туризма и путешествий – компания «Amadeus». Amadeus - одна из самых крупных в мире глобальная распределительная система предоставляет возможность сделать бронь на авиабилеты, железнодорожные перевозки, на размещение в гостиницах (отелях, хостелах и т. д.), на прокат автомобилей, получение страховых полисов. Известно, что компания успешно функционирует в разных уголках мира, около 200 странах, охватывая более 14000 специалистов. Услуги Amadeus способствуют повышению результативности бизнеса и улучшению качества обслуживания туристов и других клиентов, а также главных игроков туристской индустрии. Основным стимул и мотивация Amadeus – это работа компании вместе с партнёрами и клиентами над созданием будущего индустрии туризма.

Amadeus Content Inn – это одна из известных и крупномасштабных в мире систем профессионального онлайн-бронирования баз размещения туристов, которая разработана и внедрена Amadeus IT Group, лидером среди поставщиков IT-решений для туристской индустрии. На современном этапе услугами в Content Inn пользуются около 6000 бизнес-тревел компаний (TMC - Travel Management Company), агентств по организации индивидуального отдыха, онлайн-агентств, международных порталов туристских фирм, которые с успехом, к примеру, осуществляют бронирование отелей для самых притязательных клиентов.

Преимущества Amadeus Content Inn:

- Взаиморасчеты осуществляются Единым центром.

- Отсутствие рисков в финансовых операциях. Единый контракт.
- Комфортные формы оплаты: банковский перевод или кредитная карта.
- Предложения о выгодных тарифах от поставщиков
- Автоматизация и интегрирование с бизнес-процессами агентства
- Возможность продвижения продаж в онлайн режиме (Web-сервисы и White Label)
- Систематическое обновление контента
- Компетентный консалтинг для пользователей: функциональная и техническая поддержка Amadeus;
- Онлайн-HelpDesk 24/7
- Возможность развития сети субагентов
- Освобождение от уплаты за пользование контентом [3]

В Казахстане осенью 2018 года запущен национальный портал Kazakhstan Travel. Контент портала формируется в соответствии с собранными в период экспедиции материалами тематического проекта «Путешествие в Великую степь», целью которых было открытие новых туристических направлений и разработка информационных ресурсов о красивейших местах страны и туристских акваториях. [4]

Отметим, что по итогам 2017 года Всемирный экономический форум определил Казахстану 81-е место в мировом рейтинге по индексу конкурентоспособности в туристской отрасли, что на 4 позиции выше, чем прежде. При этом, достаточно хорошие позиции наша страна показала по благоприятному предпринимательскому климату; по развитию ИКТ и по безопасности.

К 2022 году в Казахстане запланировано достижение следующих вех реализации цифровизации, в том числе, в туристской сфере:

1. Охват 4G-мобильной связью население страны качественно и непрерывно.
2. Обеспечение повсеместного и высокоскоростного доступа людей и организаций к возможности комфортно пользоваться глобальными сетями.
3. Функционирование и развитие обеспеченной профессиональными специалистами и современным оборудованием, системы кибербезопасности на уровне государства в целом и, в частности, для любого пользователя. [5]

Перспективные направления развития сферы туризма в области технологий, в том числе цифровых, могут быть представлены как:

➤ Интенсивное развитие воздушных связей с помощью внедрения обновленных маршрутов, привлечения дополнительных бюджетных авиаперевозчиков, усовершенствования имеющихся аэропортов и строительства новых воздушных гаваней, что

вместе с развивающимся применением Интернета уменьшает туристские расходы и увеличивает число полетов.

➤ Увеличение при строительстве и эксплуатации туристских объектов применения экологически безопасных и энергосберегающих процессов и технологий, что положительно влияет на имидж этих объектов, внедряющих вышеназванные технологии и процессы, привлекая при этом все большее число клиентов.

➤ Рост применения Интернета для поиска и покупки туристских услуг и продуктов, вызывающий потребность в наличии интернет-присутствия фирм, как для продвижения и рекламы, так и для продажи туристских услуг и продуктов.

➤ Увеличение применения различных технологических приложений во всех секторах, относящихся к сфере туризма, например, приложений для туристского и гостиничного бизнеса, а именно, для мобильных устройств, смартфонов, GPS для автомобилей и пр. [6]

Таким образом, активное внедрение и продвижение цифровых технологий в туристской сфере позволит улучшить поступательное единение производителей туристских услуг и их клиентов, что, несомненно, даст существенный результат в развитии в Казахстане туризма как одной из отраслей непроизводственной направленности, выгодной для инвестирования и эффективной для экономического роста и стабильности страны.

Список использованной литературы

1. Digital transformation in the tourism and travel sector: the challenge of mobile devices (Цифровое преобразование в туризме и секторе путешествия: проблема мобильных устройств) [Электронный ресурс] – 2016 - URL: <https://www.icarvision.com/en/digital-transformation-in-the-tourism-and-travel-sector--the-challenge-of-mobile-devices> (дата обращения: 15.01.2019)
2. Звонарева О. Туристическая отрасль не готова к электронным путевкам. [Электронный ресурс] – 2017 - URL: <https://www.itweek.ru/idea/article/detail.php?ID=193529> (дата обращения: 15.01.2019)
3. Преимущества Amadeus Content Rail & LCC. Сайт компании Amadeus Казахстан. [Электронный ресурс] – URL: <http://amadeuscontent.kz> (дата обращения: 17.01.2019)
4. Туристический портал запустят в Казахстане [Электронный ресурс] – 2018 - URL: https://www.inform.kz/ru/turisticheskiy-portal-zapustyat-v-kazahstane_a3418304(дата обращения: 17.01.2019)
5. Государственная программа «Цифровой Казахстан» [Электронный ресурс] – 2017 - URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37168057#pos=5;-215 (дата обращения: 21.01.2019)

6. Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года [Электронный ресурс] – 2017 - URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000406> (дата обращения: 21.01.2019)

МРНТИ 338.436.33

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Х.Х. КУСАИНОВ, А.О. НУРМАНОВ

*Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация: Статья посвящена исследованию экономических вопросов деятельности предприятий агробизнеса. Акцентируется внимание на проблемы эффективности сельскохозяйственного производства путем роста его производительности труда, внедрения новых инновационных технологий, развития кооперации сельскохозяйственных товаропроизводителей. Проведен анализ сельскохозяйственного производства Актыбинской области и раскрыты их потенциальные возможности. Рассмотрены бюджетные методы регулирования с прямыми государственными расходами в виде государственных субсидий, дотаций. Исследовано, что косвенные финансовые методы – налоги, которые при оптимальных формах и размерах (ставка) более действенны и в меньшей мере стимулируют инфляцию и непосредственно влияют на экономический рост хозяйств. В связи с рискованностью отрасли раскрыты проблемы кредитного обеспечения субъектов аграрного сектора. Сделаны выводы по реализации экономического потенциала предприятий АПК Актыбинской области.

Ключевые слова: АПК, эффективность сельского хозяйства, производительность сельскохозяйственного труда, сельхозкооперативы, экономический потенциал

Abstract: The article is devoted to the investigation of economic issues of agribusiness enterprises. The attention is focused on the problems of the efficiency of agricultural industry through the growth of its labor capacity, the introduction of new innovative technologies, the development of cooperation of agricultural commodity producers. There have been analyzed the agricultural industry of Aktobe region and there have been revealed the potential opportunities of the agricultural industry. Considered budgetary methods of regulation with direct government spending in the form of government subsidies, subsidies. It has been investigated that indirect financial methods are taxes, which, with optimal forms and sizes (rates), are more effective and stimulate inflation to a lesser extent and directly affect economic growth of farms. Due to the riskiness of the section, there have been revealed the problems of credit support of rural sector entity. There have been drawn conclusions on the realization of the economic strength of enterprises of agribusiness in Aktobe region.

Keywords: agribusiness, efficiency of agricultural industry, agricultural cooperatives, economic strength.

Аннотация: Мақала агробизнес кәсіпорындарының әрекетіндегі экономикалық сұрақтарды зерттеуге арналған. Бұл мақалада ауылшаруашылық өндірісіндегі тиімділік жодары еңбек өнімділігіне, жаңа технологияларды енгізу, ауылшаруашылық тауар өндірушілер кооперациясын дамыту арқылы қол жететіндігіне бағытталады. Сонымен қатар Ақтөбе облысындағы ауылшаруашылық өндірісіне талдау

жүргізілген және оның элеуетті мүмкіндіктері көрсетіледі. Бюджеттік реттеу әдістері каралып, сонымен қатар тікелей мемлекеттік шығыстардың мемлекеттік субсидиялар мен дотациялар каралды. Зерттелген бұл жанама каржылық әдістер – салықтар, олар кезінде оңтайлы нысандары мен мөлшерлері (ставкалары) және аз шамада ынталандырады, инфляцияға тікелей әсер етеді шаруашылықтардың экономикалықна өсуіне ықпал етеді. Бұл саланың тәуекелділікпен байланысты екенін ескеріп, аграрлық сектор субъектілерін несиемен қамтамасыз ету мәселелері анықталған. Және де Ақтөбе облысындағы АӨК кәсіпорындарының экономикалық элеуетін жүзеге асыруға байланысты қорытындылар жасалған.

Кілт сөздер: АӨК, ауыл шаруашылығыны тиімділігі, ауылшаруашылық еңбегінің тиімділігі, ауыл шаруашылық кооперативтері, экономикалық элеует.

В процессе социально-экономических преобразований в агропромышленном комплексе Казахстана был заложен базис будущего развития национальной экономики и дальнейших социально-экономических процессов в нём. Данные преобразования привели к ощутимым изменениям в АПК Казахстана, однако они не повлияли на эффективность деятельности предприятий в данной отрасли. Несмотря на реализацию целого ряда государственных программ развития национального АПК, ожидаемый результат от принятых государством мер пока еще не достигнут. И хотя в последний период мы наблюдаем увеличение производства продукции АПК, уровень эффективности отрасли всё еще недостаточен. Казахское сельское хозяйство все ещё остается технологически несовершенным и в целом мелкотоварным. В данном аспекте следует подчеркнуть, что развитие агропромышленного комплекса является важным сегментом экономической диверсификации государства. Качественное развитие АПК должно происходить за счет повышения производительности труда в отрасли, т.е. путем увеличения переработки сельскохозяйственного сырья и активного внедрения новых передовых технологий. Основная задача – увеличить в 2,5 раза производительность труда и экспорт переработанной продукции сельского хозяйства к 2022 году[1]. Следовательно, данное технологическое перевооружение АПК Казахстана потребует существенных финансовых вливаний в отрасль. Государство в ближайшие 3 года на эти цели дополнительно направит не менее 100 миллиардов тенге ежегодно[2].

На современном этапе в процессе проведения государственной сельскохозяйственной политики следует учитывать общемировые тенденции и закономерности развития сельского хозяйства в развитых странах. В большинстве развитых стран мира поддержка сельского хозяйства признается национальным приоритетом, в них реализуются эффективные системы государственного финансового регулирования. Опыт развитых стран в области финансового обеспечения национальной экономики и вопросы создания новых конкурентоспособных отраслей, в том числе и АПК, заслуживает большого внимания. Каждое государство

выбирает собственный путь регулирования экономики, вырабатывая и определяя для себя наиболее оптимальные решение. Научно-практические дискуссии ученых и практиков в этой области охватили широкий спектр проблем теории и практики государственного финансового регулирования аграрного сектора в целях повышения конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции. Однако, несмотря на широкое внимание ученых-практиков к вопросам эффективного регулирования АПК, финансовые аспекты не в полной мере проработаны. В связи с этим, объективное исследование проблем экономических отношений, связанных с решением задач эффективного и рационального использования всех ресурсов, разработка механизмов экономического обеспечения деятельности предприятий АПК и создание необходимых условий для привлечения инвесторов в эту сферу в современных условиях развития становится актуальной проблемой.

Глава нашего государства постоянно отмечает, что национальный АПК должен стать локомотивом экономического развития Республики Казахстан. Актыбинская область активно воплощает в реальность данную задачу. Так, в 2017 году индекс физического объема продукции сельского хозяйства увеличился на 5,3%, составив 200,8 млрд. тенге, а в 2018 году на 6,2% [3]. Урожайность зерновых за анализируемый период колебалась от 11,4 до 13,2 центнера с гектара. Площадь орошаемых земель увеличена с 18,3 до 21,6 тыс. га, как и площадь посевных площадей сельскохозяйственных культур – на 16% (от 564 тыс. га до 656 тыс. га). В животноводстве поголовье крупного рогатого скота увеличено на 5,2%, птиц – на 20%, лошадей – на 7,4%, овец-коз – на 2,7% и верблюдов – на 1,6%. Кроме того, производство мяса увеличилось на 4,1%, молока на – 2,4%, и яиц на – 6,1% [4]. Этого удалось достигнуть благодаря мощной поддержке со стороны государства и успешной реализации финансовых программ по развитию сельского хозяйства.

Только в рамках программ «Сыбаға», «Алтын асық», «Құланы» и «Ырыс» было приобретено 8 тысяч голов скота. Также по поручению Главы государства в сельском хозяйстве активно внедряются элементы цифровизации. К примеру, фермы ТОО «АкТеп» и ТОО «Айс» сегодня полностью автоматизированы, специальные датчики позволяют контролировать среднесуточный привес животных, их активность и общие показатели здоровья. Новые технологии применяются при посеве и уборке сельскохозяйственных культур. Функционируют около 200 сельхозкооперативов, главная цель которых заключается в объединении личных подсобных хозяйств в кооперацию для повышения их продуктивности на селе[4].

На сегодня уже имеются конкретные результаты кооперативов – произведено более 2100 тонн мяса, 3000 тонн молока и 1 700 тонн овощей и других видов продукции. Вокруг

крупнейшего кластера ТОО «АкТеп» на основе кооперации работают около 350 фермерских хозяйств. Партнеры помогают друг другу в заготовке кормов, получении техники в лизинг и др. Немаловажной отраслью является развитие нетрадиционных отраслей сельского хозяйства. Так, на сегодня действуют 188 проектов по разведению пчел, кроликов, выращиванию клубники, малины и др. В рамках межрегиональной кооперации налажено сотрудничество со всеми регионами Казахстана, а также рядом областей Российской Федерации. В 2017 году товарооборот по межрегиональной кооперации составил 26,8 млрд. тенге, что позволило снизить и удержать цены на многие продукты питания [4].

Проведенный анализ деятельности предприятий агропромышленного комплекса в Актюбинской области раскрывает потенциал возможности его развития[5]:

-Увеличить посевные площади сельскохозяйственных культур на 15% (с 656 тыс. га до 754,1 тыс. га), орошаемых земель на 8,2 тысяч га (от 21,6 тыс. га до 29,8 тыс. га) за счет займа Европейского банка реконструкции и развития;

-начата программа по внедрению цифровых технологий в аграрном секторе, таких как «умный полив», интеллектуальные системы внесения минеральных удобрений, борьбы с вредителями и сорняками и др.;

-для увеличения экспортного потенциала области продолжено развитие мясного кластера;

-дан старт пилотному проекту «Центр обслуживания фермеров» с применением цифровых технологий. На базе Центра будет внедрена единая электронная база реализуемого скота, организован аукцион, современная площадка для реализации живого скота, специальная площадка для сельхозтехники, будут размещены представительства финансовых институтов развития, которыми будет оказываться господдержка сельскохозяйственным товаропроизводителям на местах;

-начата проработка реализации пилотного проекта «Аул будущего» в рамках развития актюбинской агломерации, предусматривающего создание нового населенного пункта, отвечающего мировым стандартам качества жизни. Аул будет представлять собой село образцового типа в Казахстане, обеспечивающее высокие стандарты жизни для населения, в котором будут применены новейшие инновационные технологии строительства, креативный подход к благоустройству, созданию максимально благоприятных условий для проживания и развития бизнес-среды;

-реализовались более 40 проектов в нетрадиционных отраслях сельского хозяйства;

-увеличился уровень переработки сельхозпродукции, что позволяет внедрения интенсификации сельского хозяйства. Развивая агробизнес, вне тронутых сельских территорий области промышленностью, создает условия производить качественную и

экологически чистую продукцию. Данный потенциал способствует экспорту натуральных продуктов питания, что создает возможность развивать бренд «Сделано в Казахстане»[1];

-Дополнительно создано более 30 сельхозкооперативов;

-В рамках межрегиональной кооперации увеличился объемы товарооборота на 20%;

- Продолжается привлечение ученых по внедрению новых технологий и бизнес-моделей, повышению наукоемкости АПК. Все это способствует необходимости укрепления кооперации хозяйств.

Все меры господдержки необходимо направить на повышение производительности труда и эффективную организацию агробизнеса путем внедрения гибких стандартов.

Анализ практики кредитования АПК области кредитными организациями свидетельствует о высокой степени риска, связанной с недостаточной проработкой залогового механизма. Основными проблемами кредитного обеспечения субъектов аграрного сектора являются:

– недостаточность финансовых ресурсов для полного удовлетворения потребности сельских товаропроизводителей в заемных средствах;

– необеспеченность сельского населения и субъектов АПК необходимым пакетом банковских услуг, в связи с недостаточностью и отсутствием банковских центров в сельской местности.

Система кредитных, бюджетных методов регулирования наряду с прямыми государственными расходами в виде государственных субсидий, дотаций предполагает косвенные финансовые методы – налоги, которые при оптимальных формах и размерах (ставка) более действенны и в меньшей мере стимулируют инфляцию. Кроме того, признано, что налоги непосредственно влияют на экономический рост хозяйств. В Казахстане роль налогов как инструмента экономической политики в последние годы существенно возросла, что связано с развитием негосударственного сектора экономики и сокращением сферы прямого государственного регулирования.

В этой связи, на уровне государства разработаны меры поддержки АПК, содержащиеся в ряде правительственных документов. Системообразующие меры экономической политики должны концентрироваться на формировании благоприятной макросреды и инвестиционного климата, мерах по повышению производительности и конкурентоспособности национальной экономики. Селективные же меры должны реализовываться на основе комбинированного пакета мер финансовой и нефинансовой поддержки приоритетных секторов и проектов [4].

Государственная программа будет предусматривать решение основных концептуальных вопросов агробизнеса и связанных с ними смежных направлений, таких как цифровизация АПК, техрегулирование, налогообложение, экотуризм, сельские территории.

Таким образом, государство должно системно выстроить свое взаимодействие с бизнесом на основе формирования эффективных институтов сотрудничества как на республиканском, так и региональном уровнях. Качественное и форсированное развитие АПК на основе внедрения ноу-хау снизит зависимость экономики от импорта товаров потребительского спроса и расширит их экспортный потенциал с учетом рынка Таможенного Союза. Создание и внедрение технологий ноу-хау и конкурентоспособной продукции секторов «экономики будущего» позволит Казахстану создать основы постиндустриальной экономики.

Отметим, что в развитых странах мира поддержка сельского хозяйства признается стратегическим приоритетом. Так, доля расходов на финансирование сельского хозяйства в Японии составляет 60 %, в странах ЕС – 50 %, США – 25 %, Канаде - 23 %. В Казахстане же она составляет менее 10 %. Удельный же вес субсидий в себестоимости сельскохозяйственной продукции в странах с развитой рыночной экономикой достигает 40%, а по Казахстану – менее 3 %. Всё это может привести регрессу национального АПК и угрозе продовольственной безопасности Казахстана.

Таким образом, для реализации экономического потенциала предприятий АПК Актюбинской области необходима качественная реализация механизмов, связанных с:

- разработкой эффективной программы аграрного микрокредитования;
- диверсификацией условий залогового обеспечения;
- кредитованием под гарантии местных органов власти;
- расширением форм и методов аграрного страхования;
- дальнейшим совершенствованием налоговых инструментариев.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» (Астана, 10 января 2018 года) <http://www.akorda.kz>
2. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» (Астана, 5 октября, 2018 года) <http://www.akorda.kz>
3. Сайт Департамента статистики Актюбинской области. <http://stat.gov.kz>
4. Сайт Управления сельского хозяйства Актюбинской области.

<http://auyl.aktobe.gov.kz>

5. Сайт Акимата Актюбинской области. <http://aktobe.gov.kz>

МРНТИ 10.17.35

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

А.Ж. НУРУТДИНОВА

*Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г.Актобе, Казахстан*

Аннотация: В статье рассматриваются наиболее характерные тенденции, присущие развитию казахстанского административного права на сегодняшний день. Автор анализирует такие проблемы, как определение приоритетов в административном праве, предмет отрасли, административная юстиция и правовая ответственность государства за действия и решения органов исполнительной власти. Основным интересом для административного права представляет государственное управление в узком смысле слова, т.е. управленческая деятельность органов исполнительной власти и иных органов государственной администрации. Именно это повседневное, оперативное, детальное управление находится в центре внимания административного права. Универсальная и всепроникающая управленческая деятельность государственной администрации связана с огромным количеством правил поведения для государственных органов, государственных и негосударственных организаций, граждан. Эти правила могут устанавливаться законами или подзаконными актами в целях охраны общественного порядка и общественной безопасности. Огромный массив этих норм содержится в административном законодательстве, а также в другом отраслевом законодательстве (гражданском, трудовом и др.).

Ключевые слова: административное право, предмет административного права, административная юстиция, юридическая ответственность государства, государственная служба, административно-правовые институты.

Abstract. In the article, the most characteristic tendencies inherent in the development of the Kazakh administrative authority on the present day are considered. The author analyzes these problems, such as the determination of priorities in the administrative law, the subject matter of the branch, administrative justice, and the general responsibility of the state for the actions and decisions of the executive bodies. The main interest for administrative law is public administration in the narrow sense of the word, i.e. management activities of executive authorities and other public administration bodies. It is this daily, operational, detailed management that is in the center of attention of administrative law. Universal and pervasive management activities of the state administration are associated with a huge number of rules of conduct for government agencies, government and non-government organizations, and citizens. These rules may be established by law or by-laws to protect public order and public safety. A huge array of these norms is contained in administrative legislation, as well as in other sectoral legislation (civil, labor, etc.).

Keywords: administrative law, the subject of administrative law, administrative justice, the legal responsibility of the state, public service administrative and legal institutions.

Аннотация. Мақалада қазіргі уақытта Қазақстандық әкімшілік органның дамуына тән ең тән үрдістер қарастырылады. Автор осы саладағы әкімшілік құқық саласындағы басымдықтарды, саланың пәнін, әкімшілік әділеттілікті және атқарушы органдардың іс-әрекеттері мен шешімдеріне мемлекет жауапкершілігін анықтау сияқты мәселелерді талдайды. Әкімшілік құқықтың негізгі мүддесі - бұл тар сөзде мемлекеттік басқару, атқарушы билік органдарының және басқа да мемлекеттік басқару органдарының басшылық қызметі. Бұл күнделікті, оперативті, егжей-тегжейлі басқару, әкімшілік құқықтың назарында. Мемлекеттік басқарудың әмбебап және кеңінен қолданылатын басқарушылық қызметі мемлекеттік органдардың, үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдардың, сондай-ақ азаматтардың мінез-құлық ережелерінің үлкен санымен байланысты. Бұл ережелер қоғамдық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздікті қорғау үшін заңдар немесе заңдар арқылы белгіленуі мүмкін. Бұл нормалардың үлкен бөлігі әкімшілік заңнамаларда, сондай-ақ басқа салалық заңнамаларда (азаматтық, еңбек және т.б.) қамтылған.

Түйін сөздер: әкімшілік құқық, әкімшілік құқықтың пәні, әкімшілік сот төрелігі, мемлекеттің заңды жауапкершілігі, мемлекеттік қызмет, әкімшілік-құқықтық институттар.

Административное право представляет собой одну из самых сложных отраслей казахстанской системы права. И вместе с тем данная отрасль права относится к числу наиболее динамично развивающихся, ибо общественные отношения, регулируемые нормами административного права, постоянно совершенствуются в ходе проведения в нашей стране административной и других реформ. Жизнь не стоит на месте, и процессы, происходящие в обществе, неизбежно порождают совершенствование соответствующих правовых институтов. Совершенно очевидно, что современное административное право - это уже совершенно иная отрасль права по сравнению с одноименной отраслью дореволюционного и советского периодов. Сегодня административное право переживает период интенсивного развития, в процессе которого уточняется предмет правового регулирования, реформируются практически все его институты и сама система [1].

Еще совсем недавно административное право как отрасль права не привлекала внимания ни юристов, ни политиков, ни широкой общественности. Все усилия и внимание были обращены на другие отрасли права: гражданское и уголовное право, уголовно-процессуальное и трудовое право и т.д.

К административному праву относились как отрасли, которая вроде бы и нужна, но не в такой степени, чтобы уделять ей много внимания и посвящать ей мероприятия.

Проблемы и пути развития науки административного права в течение последнего десятилетия широко исследовались учеными-административистами, которые высказывали свои суждения по поводу перспектив данной отрасли [2]. И поэтому, в данной статье

хотелось бы отразить видение тех основных тенденций, которые присущи развитию административного права на сегодняшний день.

Большая ориентированность административного права на гражданина, а не на государственные органы. Согласно Конституции РК установила важнейший базовый принцип, согласно которому человек, его права и свободы являются в нашей стране высшей ценностью, а признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина составляют обязанность государства [3]. Данное положение составляет одну из основ конституционного строя государства. Существует две модели административного права: открытая и закрытая. Отличаются они по своим приоритетам. Если в открытой модели приоритет отдается обеспечению реализации прав и свобод личности и определению оптимального соотношения личных и публичных интересов, то при закрытой модели целью регулирования является, прежде всего, эффективная реализация государственного управления практически без учета личных интересов.

Необходимо констатировать, что сегодня административное право превратилось в довольно неповоротливую конструкцию, состоящую из различных правовых институтов, которые не имеют между собой отчетливой взаимосвязи. Здесь и административно-правовой статус граждан, и система органов исполнительной власти, их компетенция, и государственная служба, и административная ответственность, и административный процесс, и проблемы административной юстиции, и различные административно-правовые режимы, а также многое другое. Очевидно, что подобная разношерстность правовых институтов никак не способствует стройности отрасли. Любая отрасль права должна иметь свои пределы правового регулирования, в противном случае она начнет делиться на более компактные составляющие. Решение данной проблемы представляется следующим. Административное право может быть разделено на две составные части: внутреннее административное право и внешнее административное право [4]. Внутреннее административное право (или право государственной администрации) составили бы такие институты, как органы исполнительной власти, их компетенция, государственная служба, дисциплинарная ответственность государственных служащих, формы и методы государственного управления, обеспечение законности в деятельности органов исполнительной власти и др. Внешнее административное право - это наиболее важная часть административного права, включающая в себя административно-правовой статус граждан и организаций, административные процедуры, административно-правовые режимы, административная ответственность, производство по делам об административных правонарушениях, административная юстиция и т. д.

Очередной проблемой административного права является- организация и деятельность государственного аппарата. С одной стороны в системе органов государственной администрации все достаточно четко структурировано. С другой стороны, обнаруживается целый ряд проблем, представляющих интерес для административно-правовой науки.

Другая проблема видится в отсутствии четких критериев отнесения того или иного государственного органа к числу министерств или иных бюрократических структур. Поэтому орган с легкостью переходит из одного состояния в другое, что обуславливает неразбериху, постоянную перетряску аппарата, периодическое переподчинение одних структур другим. Роль административного права видится в разработке критериев для определения органов в системе построения государственной администрации.

Следующая проблема - государственная служба. В принципе в Казахстане создано неплохое и достаточно прогрессивное законодательство. Но тем не менее, остаются вопросы профессионализма, создания стимулов для привлечения достойных кандидатов на государственную службу, продвижения по служебной лестнице и другие. Например, в некоторых зарубежных государствах для поступления на государственную службу недостаточно иметь только высшего образование, претенденты получают специальное образование для государственной службы и проходят жесткий отбор, получают высокую зарплату социальный пакет в целях недопущения коррупционных фактов. Нормы закона «О государственной службе РК» обеспечиваются в неполном объеме, к примеру согласно ст.4 закона представлены 20 основных принципов государственной службы, на данном этапе в государственной службе не все принципы реализованы [5].

В качестве заключения хотелось бы отметить, что административное право Республики Казахстан должно иметь четкую направленность на защиту и реализацию прав и свобод человека и гражданина и достижение их оптимального соотношения с публичными интересами и иной главной цели у него быть не может. Функция внешнего регулирования административного права должна преобладать над функцией внутреннего регулирования деятельности государственных органов. Тогда мы сможем сформировать открытую модель административного права, а реализация административно-правовых институтов будет иметь решающее значение в ходе построения в Казахстане правового государства.

Список использованной литературы

1. Стариков Ю.Н. Курс общего административного права. Т. I. М.: Издательство Норма, 2002.- 600 с.

2. Стариков Ю.Н. О сущности и новой системе административного права: некоторые итоги дискуссии // Государство и право. 2000. N 5. С. 12 - 21; Тихомиров Ю.А. Современная теория административного права // Государство и право. 2004. N 11. С. 10 - 18; Талапина Э. В. Новые институты административного права // Государство и право. 2006. N5. С. 14-21. Из более ранних работ см., напр.: Вельский К.С. Феноменология административного права. Смоленск, 1995.

3. Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. На республиканском референдуме. С изменениями и дополнениями, внесенными законами РК от 7 октября 1998 г., от 21 мая 2007 г., от 2 февраля 2011 г., от 10 марта 2017 г. //Ведомости Парламента РК. – 1996.

4. Таранов В.В. Административное право РК. А.: Издательство Жеті Жарғы, 1997.- 272 с.

5. Закон РК «О государственной службе Республики Казахстан » от 23 ноября 2015 года // Информационная система ПАРАГРАФ

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

МРНТИ 378.1.373.2

**ФОРМИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТНО-ОПЕРАЦИОННОГО КОМПОНЕНТА
ГОТОВНОСТИ МАГИСТРОВ К ОБЕСПЕЧЕНИЮ КАЧЕСТВА
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ДОШКОЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ**

Л.П. ЗАГОРОДНЯЯ

*Глуховский национальный педагогический университет имени Александра Довженко,
г. Глухов, Украина*

Аннотация. В статье идет речь о формировании деятельностно-операционного компонента готовности магистров к обеспечению качества образовательного процесса в дошкольном учреждении. Представлен краткий анализ исследований проблемы подготовки специалистов для дошкольного образования и организации практики магистров. Дана характеристика заданий для самостоятельной работы магистров к авторскому учебному интегрированному курсу «Методика обеспечения качества образовательного процесса в дошкольном образовательном учреждении» и учебно-управленческой практике в учреждениях дошкольного образования, отделах образования.

Ключевые слова: готовность магистров к обеспечению качества образовательного процесса в дошкольном учреждении; деятельностно-операционный компонент готовности, авторский интегрированный курс, задания для самостоятельной работы, педагогическая практика.

Annotation. The article deals with the activity-operational component of the Masters' readiness formation to ensuring of the educational process quality in the preschool institution. A brief analysis of the research issue of training specialists for preschool education and the organization of Masters' practice is represented in the article. The characteristic of Masters' tasks for independent work to the author's educational integrated study course «Methods of Educational Process in Preschool Educational Institution Quality Ensuring» and educational and managerial practice in preschool educational institutions, departments of education is given in the article.

Key words: readiness of Masters to ensuring of the educational process quality in preschool institution; active-operational component of readiness, the author's integrated course, tasks for independent work, pedagogical practice

Андатпа. Мақалада мектепке дейінгі ұйымда білім беру процесінің сапасын қамтамасыз ету үшін магистрлердің әрекеттік-операциялық компонентінің құрылуы туралы айтылған. Мектепке дейінгі ұйым үшін мамандар дайындаудың мәселелерін зерттеуінің және магистрлердің практикасын ұйымдастыру туралы зерттеулердің қысқаша талдауы жасалған. «Мектепке дейінгі ұйымда білім беру процесінің сапасын қамтамасыз етудің әдістемесі» атты авторлық интеграцияланған курсқа және мектепке дейінгі ұйымдарда және білім беру бөлімдеріндегі оқу-басқару практикасына магистрлердің өзіндік жұмысы үшін тапсырмалардың сипаттамасы берілген.

Түйінді сөздер: мектепке дейінгі ұйымда білім беру процесінің сапасын қамтамасыз етуге магистрлердің дайындығы; дайындықтың әрекеттік-операциялық компоненті, авторлық интеграциланған курс, өз бетінше жұмыс тапсырмалары, педагогикалық практика.

Формирование готовности магистров дошкольного образования к организации качественного образовательного процесса – актуальная проблема для украинской системы дошкольного образования, в свете тех преобразований, которые происходят во всех звеньях системы образования. Только качественно подготовленный методист и директор дошкольного учреждения смогут организовать образовательный процесс, который бы отвечал запросам родителей касательно развитости, образованности и воспитанности ребенка, современным требованиям начальной школы и общества в целом к уровню жизненной компетентности выпускника. Важной составляющей профессиональной подготовки магистров специальности 012 «Дошкольное образование» есть практическая подготовка.

Разные аспекты проблемы практической подготовки магистров педагогического образования исследуют такие украинские ученые: Л. Артёмова, А. Закорченная, Н. Гайдук, О. Гурянова, С. Рябец, Н. Дудник, С. Дворецкий, В. Зубченко Л. Клочек, Л. Козак, Ю. Красильник, О. Лебедь, О. Фунтикова и другие.

Изучая проблему подготовки специалистов к педагогическому менеджменту в дошкольном образовании, Анна Закорченная делает вывод о том, что этот процесс наиболее эффективно происходит в специально организованных условиях обучения, которые концентрируют познавательную активность будущих специалистов в единстве трёх аспектов: содержательного, операционного; ценностного. Операционный аспект вооружает будущих руководителей знаниями сущности, функциональной структуры, средств реализации управленческой деятельности [2, с. 19].

Мы соглашаемся с Юрием Красильником в том, что практическая подготовка магистров есть логическим продолжением теоретического обучения и заключительным этапом их профессиональной подготовки. Она направлена на закрепление и реализацию приобретённых предметных, психолого-педагогических, научно-методических знаний, умений и навыков, необходимых для будущей научно-педагогической или педагогической деятельности [3].

Ольга Фунтикова так определяет цель практической подготовки будущих специалистов педагогического профиля: расширение, углубление и систематизация профессионально ориентированных знаний, формирование и закрепление умений и навыков работы с субъектами познания (ребенком) на реальном производстве (дошкольное

учреждение), воспитание профессионального интереса, формирование профессиональной мотивации к выбранной будущей специальности [6].

Уровень практической подготовки магистров – это критерий их педагогического мастерства, качества готовности к выполнению своих профессиональных функций и конкурентоспособности на рынке труда. Для работодателей очень важна именно практическая составляющая готовности к профессиональной деятельности выпускника учреждения высшего образования.

Готовность к действию – состояние мобилизации всех психофизиологических систем человека, обеспечивающих эффективное выполнение определенных действий [5, с. 75].

Принимая во внимание определение готовности в словарях и исследованиях ряда ученых, мы дали свое определение готовности магистров к обеспечению качества образовательного процесса в дошкольном учреждении. Мы рассматриваем это понятие как интегрированную индивидуально-личностную, динамическую характеристику, сложноструктурированное качество специалиста, которое представляет собой совокупность взаимосвязанных компонентов – мотивационно-личностного, когнитивно-поискового, деятельностно-операционного и рефлексивно-оценочного, уровень сформированности которых делает возможным обеспечение педагогом качества образовательного процесса в дошкольном учреждении [1].

Деятельностно-операционный компонент готовности магистров в структуре готовности выполняет интегрирующую роль. Он выражается через такие умения: проводить мониторинг развития, образованности и воспитанности детей дошкольного возраста; проводить мониторинг профессиональной компетентности воспитателей ДООУ; анализировать образовательную среду дошкольного учреждения (социально-культурную и предметно-развивающую); оценивать качество руководства образовательным процессом в ДООУ; целесообразно выбирать критерии для оценивая качества образовательного процесса; анализировать условия, средства обеспечения качества образовательного процесса; разрабатывать программу обеспечения качества образовательного процесса в учреждении дошкольного образования.

Формирование деятельностно-операционного компонента готовности магистров к обеспечению качества образовательного процесса происходит в таких двух направлениях: во время изучения дисциплин учебного плана, в частности на практических занятиях, в условиях квазидеятельности, и в процессе педагогической практики.

В плане подготовки магистров есть нормативные профессионально ориентированные дисциплины, которые частично углубляют знания, полученные ранее, и совершенствуют умения будущих методистов и директоров. Например, «Технология формирования

экологической культуры дошкольников», «Методика руководства работой по формированию речевой компетентности дошкольников», «Методика руководства логико-математическим развитием», «Теория и технология развития детского художественного творчества». Эти дисциплины формируют знания о разном виде компетентностей воспитателей и формировании соответствующих видов жизненной компетентности у дошкольников. Частично рассматривают вопросы развивающей среды в ДОУ. Дисциплина «Управление дошкольным образованием» готовит магистрантов к выполнению профессиональных функций директора ДОУ.

Комплексное формирование умений деятельностно-операционного компонента готовности магистрантов нашего образовательного учреждения происходит во время изучения ими авторского интегрированного учебного курса «Методика обеспечения качества образовательного процесса в учреждении дошкольного образования». Цель этой дисциплины: формирование готовности будущих методистов и директоров к обеспечению качества образовательного процесса в дошкольном учреждении.

Кратко опишем задания самостоятельной работы для магистрантов, в процессе изучения указанной дисциплины, выполнение которых позволяют сформировать выше указанные умения.

Для правильного проведения мониторинга развития, образованности и воспитанности детей дошкольного возраста магистранты прежде всего должны знать их возрастные особенности, требования образовательной программы, диагностические методики. Эти знания студенты приобрели, получая образовательный уровень «Бакалавр», во время изучения детской психологии, дошкольной педагогики, частных методик дошкольного образования.

Формирование умений магистрантов интегрировать имеющиеся знания для проведения качественного мониторинга и выработки на их основе диагностических умений происходит во время выполнения ими таких заданий самостоятельной работы. Тема практического занятия: «Жизненная компетентность ребенка дошкольного возраста, как результат качественного образовательного процесса в ДОУ». Задания: 1. На основании знаний сущности видов жизненной компетентности дошкольников предложить свои определения. 2. Проанализировать известные диагностические методики для детей раннего и дошкольного возраста и на основании этого анализа разработать свои. 3. Разработать рекомендации для воспитателей, методиста по проведению диагностики одного из видов жизненной компетентности ребенка дошкольного возраста. В условиях аудитории

невозможно смоделировать проведение диагностики дошкольника, поэтому задание такого рода студенты выполняют во время практики.

Для того, чтобы сформировать умения проводить мониторинг профессиональной компетентности воспитателей ДООУ магистранты должны были выполнить на практическое занятие по теме «Профессиональная компетентность педагогических работников как ведущее условие обеспечения качества образовательного процесса в ДООУ» такие задания: 1. Принимая во внимание компоненты одного из видов профессиональной компетентности воспитателя, предложить свою схему её анализа. 2. Разработать сценарий проведения одной из форм повышения уровня профессиональной компетентности воспитателей (например, ролевая игра, педагогический плейбек-театр, педагогический телемост, конкурс педагогического мастерства).

Умения магистрантов анализировать образовательную среду дошкольного учреждения мы формировали во время изучения темы «Среда ДООУ – важное условие обеспечения качества образовательного процесса», предлагая им такие задания: 1. Выбрать одну из составляющих образовательной среды ДООУ (игровая, эколого-развивающая, сенсорная, ИКТ-среда и т.п.); разработать схему её анализа. 2. Сделать анализ одной из разновидностей образовательной среды конкретного дошкольного учреждения.

Одним из фундаментальных умений в перечне умений необходимых методисту, директору ДООУ для обеспечения качества образовательного процесса, является умение грамотно разрабатывать программу этого процесса. На лекции магистранты познакомились со структурой такой программы. К практическому занятию по теме «Качество управления образовательным процессом в ДООУ» они должны были представить самостоятельно разработанные программы. На самом же занятии они их презентовали и защищали.

Оценивать качество образовательного процесса в ДООУ умение сложноструктурированное. Оно состоит из ряда таких умений как оценивать уровень жизненной компетентности дошкольников, уровень профессиональной компетентности воспитателей, качество образовательной среды (культурно-социальной и предметно-развивающей), качество управления образовательным процессом в ДООУ на уровне воспитателя, методиста, директора; средства и условия обеспечения качества образовательного процесса. Это умение формируем у магистрантов на протяжении овладения ими всем учебным курсом.

Практика магистрантов – это своеобразный итог их практической подготовки, показатель качества теоретической подготовки и готовности к выполнению определенных профессиональных функций, в частности педагогических, управленческих, научно-исследовательских. Как подтверждение этому целесообразно вспомнить высказывание

Елены Пехоты о функциях практики, а именно: «Практика выполняет адаптивную, учебную, воспитательную, развивающую, коммуникативную, диагностическую, конструктивную и исследовательскую функции» [4].

Во время прохождения учебно-управленческой практики (второй семестр, 6 кредитов) магистранты выполняли следующие задания: 1. Диагностировать уровень одного из видов жизненной компетентности ребенка дошкольного возраста (природно-экологической, социальной, художественно-продуктивной, игровой, коммуникативной, сенсорно-познавательной, математической). При этом необходимо было применить методику, используемую в дошкольном учреждении. 2. Определить уровень одного из видов профессиональной компетентности воспитателя (математическая, изобразительная, экологическая, коммуникативная и т.п.). 3. Проанализировать годовой план работы ДООУ, с целью выявления мероприятий, направленных на обеспечение качества образовательного процесса. 4. Сделать анализ оформления помещения ДООУ и предметно-развивающей среды одной из возрастных групп.

Результатом выполнения магистрантами-практикантами первого задания была характеристика уровня исследуемой компетентности ребёнка и протоколы его обследования.

Для определения уровня профессиональной компетентности воспитателя магистранты должны были понаблюдать за деятельностью воспитателя, провести анкетирование, предложить педагогу заполнить лист самооценки, а также использовать метод экспертной оценки составляющих исследуемой компетентности.

Анкета была направлена на выявление знаний воспитателей о структуре определенного вида профессиональной компетентности педагога (математической, экологической, речевой или коммуникативной и т.п.), о сущности одного из видов жизненной компетентности дошкольника и механизмах ее формирования (цель, задачи, принципы, формы, методы, создание соответствующей среды, взаимодействие с родителями, учителями), о методиках диагностики сформированной компетентности, о средствах повышения уровня исследуемой компетентности воспитателя.

Листок самооценки содержал перечень основных составляющих одного из видов компетентности педагога, например, экологической (направленность: мотивы профессиональной деятельности, направленные на реализацию заданий экологического образования дошкольников; ценностные ориентации в области экологического образования дошкольников; наличие идеала воспитателя с экологической культурой; знания: природоведческих дисциплин; содержания образовательных программ, в которых есть задания экологического образования детей; целей и задач экологического образования

дошкольников; принципов, форм и методов организации экологического образования в ДОУ; составляющих эколого-развивающей среды и средств ее организации; форм взаимодействия с родителями, учителями и организациями в вопросах экологического образования дошкольников; умения: организовывать эколого-развивающую среду в группе и на участке ДОУ; использовать разные формы и методы экологического образования дошкольников; планировать работу по экологическому образованию дошкольников; сотрудничать с родителями учителями, различными организациями в вопросах экологического воспитания детей; презентовать свой опыт экологического воспитания дошкольников, самосовершенствоваться в области экологического воспитания детей дошкольного возраста). Наличие у воспитателя выделенных компонентов следовало оценить по пятибалльной системе.

Листок экспертной оценки по своему содержанию был идентичным листу самооценки, только заполнял его не сам воспитатель, а его коллеги и магистрант-практикант.

В ходе наблюдения за деятельностью воспитателя, магистрант должен был проанализировать проведение разных форм и методов работы с детьми и родителями воспитанников.

Анализ годового плана работы ДОУ магистранты проводили, отвечая на такие вопросы: 1. Какие мероприятия, направленные на повышение уровня профессиональной компетентности педагогического коллектива, есть в плане? Достаточно ли их? 2. Какие мероприятия, направленные на улучшение образовательной среды, есть в плане? 3. Какие мероприятия направлены на повышение управленческой компетентности (культуры) директора ДОУ? 4. Какие мероприятия плана направлены на улучшения процесса формирования жизненной компетентности дошкольника? 5. Есть ли мероприятия, направленные на реализацию системы внешнего обеспечения качества образовательного процесса? Результат выполнения задания магистранты оформляли в виде отчета о целенаправленном планировании коллективом ДОУ мероприятий, которые обеспечивают качество образовательного процесса в учреждении.

Анализируя предметно-развивающую среду и оформление помещений ДОУ, магистранты пользовались такой приблизительной схемой: какие зоны есть в групповых комнатах? Как они наполнены и оформлены? Выдержаны ли при этом психолого-педагогические, гигиенические и др. требования? Какие принципы формирования предметно-развивающей среды учитывались? Как оформлен методический кабинет, кабинет директора, медсестры? Как оформлены холлы, коридоры, лестничные клетки, спортивный и музыкальный залы?

Обобщая результаты выполненных заданий, магистранты должны были сделать вывод о качестве организации образовательного процесса в конкретном дошкольном учреждении и на основании этого разработать рекомендации для директора по его улучшению. Свои выводы и рекомендации практиканты представляли педагогическому коллективу на педагогическом совете в ДООУ.

Качество выполнения заданий и уровень продемонстрированных магистрантами умений деятельностно-операционного компонента готовности к обеспечению качества образовательного процесса в ДООУ оценивалось руководителями практики по пятибалльной системе.

Задания для самостоятельной работы магистров в курсе «Методика обеспечения качества образовательного процесса в дошкольном учреждении» и учебно-управленческой практики позволяют эффективно трансформировать профессиональные знания на уровень умений и успешно формировать деятельностно-операционный компонент готовности будущих методистов и директоров к обеспечению качества образовательного процесса в ДООУ.

Список использованной литературы

1. Zahorodnia, L. P (2018). Future Masters' Readiness Structural Components Characteristics to the educational process quality ensuring in the preschool educational institutions /European humanities studies: State and Society. Issue 4(1). Kyiv, Krakow. 2018. 213 pp. 137-148 p. [in Ukrainian].
2. Zakorchenna, H. M. (2000). Students' training for pedagogical management in preschool education. author. dis. for the Sciences. degree of candidate of PED. Sciences: special. 13.00.04 - "Theory and methods of professional education". Odesa, 24 p. [in Ukrainian].
3. Krasyl'nyk Y. S. (2009). Organizational and Methodical Bases of Future Masters' Pedagogical Practice of Higher School Pedagogy. Visnyk NTU Ukraine «KPI». № 3. P. 119-123. [in Ukrainian].
4. Пехота Е. Н. Индивидуализация профессионально-педагогической подготовки учителя: Монография. К.: Высшая школа, 1997. 146 с.
5. Психологический словарь /Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др., науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед наук СССР. М., 1983. 448 с.
6. Funtikova O. O.(2014). Practice as a Component of Future Bachelors and Masters Practical Training Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools. Issue 43. P. 510-517 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2014_34_73. [in Ukrainian].

ҒТАМР 14.31.07

МАМАНДЫҚТЫ ДҰРЫС ТАҢДАУ ЖАРҚЫН БОЛАШАҚҚА БАСТАЙДЫ

К.О. ӨМІРБАЕВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада мамандық таңдау және мамандықтарды сараптау маңыздылығы жазылған. Қазіргі таңда мектеп түлектерін заман талабына сай бейімдеу және «Бастауыш мектеп мұғалімі» мен «Әлеуметтік педагог» мамандықтарының ерекшеліктері мен құндылықтары туралы айтылады.

Түйін сөздер: «Рухани жаңғыру», білім мазмұны, мамандық таңдау, бастауыш класс мұғалімі, әлеуметтік зерттеу, қарым-қатынас, өзін-өзі тану, әлеуметтік педагог.

Аннотация. В статье подчеркивается важность выбора профессии и изучения специальностей. В настоящее время речь идет о современной адаптации выпускников школ, особенностях и ценностях учителя начальных классов и социально- педагогических специальностей.

Ключевые слова: «Рухани жаңғыру», содержание образования, выбор профессии, учитель начальной школы, социальные исследования, общение, самопознание, социальный педагог.

Annotation. The article highlights the importance of choosing a profession and examining the specialties. Nowadays, it is about modern adaptation of school leavers and features and values of elementary school teacher and social pedagogical specialties.

Key words: «Ruhanu Jangyru», educational content, career choice ,teachers elementary classes social studies, relationships, self- recognition, social pedagogue.

Тәуелсіз еліміздің болашағы жастарымыздың интеллектуальды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен ғана емес, сонымен бірге олардың ұлттық тәрбиесімен, рухани жаңғыруымен тікелей байланысты. Елбасы: «Жаңа тұрпатты жаңғырудың басты шарты- ұлттық кодты сақтау, онсыз жаңғыру дегеніміз – құр жаңғырық» деп, атап көрсетті. Ұлттық кодымыз - біздің ұлттық болмысымыз, салт-дәстүріміз, мәдениетіміз, барлық рухани құндылықтарымыз. [1,13].

Білім беру саласында мамандар даярлауда мамандықтарға сараптау жүргізу арқылы даму мен өзгерістер енгізіліп, елдің болашағы жарқын, келешегі кемел болуына көңіл бөлінуде. Әлемдік аренаға шыққан дамыған капиталистік мемлекеттердің тарихына үнілсек, әлемді ауызына қаратқан Германия, Англия, Австралия, Сингапур сынды мемлекеттердің сапасы әлдеқайда бізден озық екендігін ескере отырып, Қазақстанда дайындалып жатқан мамандардың болашаққа қандай пайдасы бар, білімді жас ұрпақты ілгерілетуге қандай ықпалы бар деген сан сұрақтар туындап отыр. Кейбір мамандықтарға күдік туса, кейбіреулеріне үміт мол.

Қазіргі білім қуып, ізденген жастардың ойы азат, таңдауы еркін, талғамы жоғары. **Алуан-алуан кәсіп бар, Таңдай біл де, талап қыл!** деген қағиданы ұстанып мектеп

бітіруші түлектер өз таңдауы бойынша орта білімдерін жалғастырады. Мектеп бітіруші түлектерге мамандықтардың қыр сырын түсіндіріп, дұрыс жолға бағыт беру ата-ана, мектеп, ұстаздардың міндеті. Жастардың таңдауы өз қолында.

«Бастауыш мектеп мұғалімі» мамандығы өте құрметті мамандықтардың бірі. Әрбір адамға бастауыш білім өте құнды кезең, кім болса да білім негізін алғашқы алған уақыты мен бастауышта оқытқан мұғалімін мәңгілік есінде сақтайтыны белгілі. Бұл мамандық қадірлі, қиындығы мен құрметі мол, қызықты да қуанышты сәттерді еске алатын шақтары көп кезең. Баланы білім негізімен қаруландыратын **«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»** мамандығы бойынша білім алып жатқан студенттер Ақтөбе қаласының мектеп - гимназияларында педагогикалық практикадан өтеді. Академиялық ұтқырлық бағдарламасы бойынша Шет елдерде және Қазақстан қалаларында болып тәжірибе жинақтайды.

Педагогика факультетінің «Педагогика, психология және бастауыш оқыту» кафедрасында дайындалатын **«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»** мамандығы мектеп пен әлеуметтік ортаны бірге қарап зерттеуші, байланыстырушы мамандық. Балаға нәрлі білім тек мектеппен шектелмейді. Оқушының күнделікті өмірінің біраз уақыты әлеуметтік ортада өтеді. Қоғамның даму кезеңінде әлеуметтік ортаның барлық саласы жаңарып, жаңғырып, әлеуметтік-саяси және экономикалық қарым-қатынастар өзгеріп отырады. Жаңғыру дегеніміз жаңару, даму, заманға ілесіп ілгерілеу, яғни уақыт талабына сай санамызды биіктету, рухымызды дүр сілкіндіру.

Жастардың әлеуметтік ортамен бірлескен қарым-қатынасын, ынтымақтастығын, ұлттық сананы меңгеруін, халық алдындағы жауапкершілікті сезінуін және эгоистіктен, каталдықтан, суицид әрекеттерден қорғайтын осы әлеуметтік педагогтар. Әлеуметтік педагогтар оқушылардың әлеуметтік тұрақтануына, кедергілер мен қиындықтарды жеңуіне, баланың денсаулығы мен өміріне қатерлі жағдайлардан сақтануына, баланың өмірге бейімделуіне көмектеседі. Тұрмыс жағдайындағы қиыншылықтар мәселесін баланың отбасымен шешеді [2,24].

2018-2019 оқу жылының екінші семестрінде Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Педагогика факультетінде «Педагогика, психология және бастауыш оқыту» кафедрасының меңгерушісі, қауымдастарылған профессор, п.ғ.к. С.С.Сейтенованың басшылығымен, кафедра оқытушыларының ұйымдастыруымен **«Бала шақтан болашаққа»** шарасы өткізілді. Шараға Ақтөбе қаласының № 1,39,38, 17, 21, 27 мектептерінің түлектері мен мұғалімдері қатысты. Факультет ұжымы ұлттық кодтың өзегін сақтай отырып, алға тың қадам жасап, жаһандық әлеммен тең деңгейде дамуға ұмтылып, жастарға жаңа серпін, тың бастама ұсына отырып еңбек етуде. Білім – рухани жаңғырудың

басты алғышарты. Жарқын болашаққа ұмтылыс балалық шақтан басталады. Білім алудың негізі бастауыштан басталып, мамандыққа ұласады. Түлектерге кафедрада дайындалатын **«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі»** және **«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»** мамандықтарының ерекшеліктері таныстырылды. Академиялық ұтқырлық бағдарламасы бойынша Шет елдерде және Қазақстан қалаларына барып оқып қайтқан студенттер өз тәжірибелерін ортаға салды. Студенттер Стартап жобасына қатысу мүмкіншіліктері бар екендігін айтты. Шара соңында қатысушы мектеп мұғалімдері мамандықтар туралы жан-жақты терең танысқандарына және Жұбанов университетінде оқу ақысын төлеуде жеңілдіктер қарастырылып отырғандығына өздерінің ризашылықтарын білдірді.

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі – асқақтаған күмбездер де, ғимараттар да емес, білімді, білікті, белсенді мамандар. Сондықтан қоғам талабына сай, сол қоғамды көркейтетін, дамытатын маманның орны бір басқа. Осыған орай мамандықтар сарапталып, мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктерді қажет етеді. Ондай мүмкіншіліктер тек білім арқылы келеді.

Қорытындылай келгенде, «Педагогика, психология және бастауыш оқыту» кафедрасында дайындалатын «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мен «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандықтары қазіргі талаптан шыққан адамзат проблемасын шешетін, жауапкершілігі мол, шығармашыл, жаңаша ойлай білетін талапкерлерге арналады. Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болмасын өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, адами капиталдың даму бағытына байланысты. Біздің ғылым саласындағы жетістіктеріміз молая бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бөлеев Қ. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде жеке тұлғаға ұлттық тәрбие берудің кешенді бағдарламасы.
2. А. Соловьев. Выбор профессии. – М.: Коммерсант, 2013. – 45 с.

МРНТИ 14.25.01

УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩИХ ДЕФЕКТОЛОГОВ

А.И. ЖУЛАЕВА

*Актыбинский региональный государственный университет
имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматривается проблема формирования и развития управленческой компетентности будущих специалистов дефектологов. В рамках компетентностного подхода ставится цель определения самого понятия «управленческая компетентность будущего дефектолога» и выделения педагогических условий формирования управленческой компетентности будущих дефектологов. Полученные результаты позволят продолжить данное исследование с целью улучшения качества подготовки конкурентоспособных специалистов в сфере инклюзивного образования.

Ключевые слова: управленческая компетентность, будущий специалист-дефектолог, компетентностный подход, управленческая компетентность будущего дефектолога, педагогические условия, процесс формирования управленческой компетентности будущих дефектологов.

Annotation. The article deals with the problem of the formation and development of managerial competence of future defectologists. Within the framework of the competence approach, the goal is to define the very concept of “managerial competence of the future defectologist” and highlight the pedagogical conditions for the formation of the administrative competence of future defectologists. The results will allow to continue this study in order to improve the quality of training of competitive specialists in the field of inclusive education.

Key words: managerial competence, future defectologist, competence-based approach, managerial competence of the future defectologist, pedagogical conditions, the process of formation of management competence of future defectologists.

Андатпа. Мақалада дефектологтардың болашақ мамандарының басқарушылық біліктілігін қалыптастыру және дамыту мәселесі қарастырылады. Құзыреттілік көзқарас шеңберінде болашақ дефектологтардың басқару құзыреттілігі тұжырымдамасын анықтау және болашақ дефектологтардың басқару құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық жағдайларын айқындау. Нәтижелер инклюзивтік білім беру саласындағы бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау сапасын арттыру мақсатында осы зерттеуді жалғастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: басқару құзыреті, болашақ маман дефектолог, құзыреттілік көзқарасы, болашақ дефектологтың басқарушылық біліктілігі, педагогикалық жағдай, болашақ дефектологтардың басқару құзыреттілігін қалыптастыру үдерісі.

Введение. В настоящее время к качеству результатов высшего профессионального образования выдвигаются современные требования, соответствующие основным положениям государственной программы развития образования РК на 2011-2020 гг. «результаты, обеспечивающие личное саморазвитие, самостоятельность в приобретении знаний...» [1]. Поскольку знаниевый подход в образовании больше не отвечает запросам

современного рынка труда и экономики, появилась необходимость применения компетентностного подхода в системе высшего профессионального образования.

Так, изменился процесс подготовки на профессиональном уровне нового специалиста-дефектолога, способного решать различные поставленные перед ним задачи, такие как адаптация, социализация, интеграция особенных детей, имеющих определенные ограничения по состоянию здоровья. Различные проблемы профессиональной подготовки дефектологов рассматривались многими зарубежными (Г.А. Бордовский, А.И. Жилина, В.С. Шилова и другие) и отечественными (Р.А. Сулейменова, Ж.И. Намазбаева, Р.К. Луцкина, М.Ш. Адилова и др.) учеными.

Из истории высшего дефектологического образования Казахстана следует отметить, что основные этапы связаны с «социально-экономическими условиями и политикой государства по отношению к детям с различными отклонениями в развитии» [2]. В развитии профессиональной подготовки специалистов дефектологии наблюдались ряд как положительных, так и отрицательных моментов, но трансформационные изменения все же очевидны. Еще отечественным ученым Ж.И. Намазбаевой отмечалось, что «лично-профессиональную подготовку учителей-дефектологов в Казахстане требует значительного повышения качества» [2]. Поэтому актуальным является оптимизация самого процесса подготовки будущих дефектологов в условиях современных образовательных технологий.

По мнению ученых, принимать эффективные управленческие решения и успешно преодолевать все трудности – все это позволяет человеку реализовать свою потребность в самоутверждении и самореализации [3]. Для будущих специалистов умение управлять не только своей, но и деятельностью других и даже коллектива позволит достигнуть профессионального роста и личностного самосовершенствования [4].

Общеизвестно, что успешность в практической деятельности достигается профессиональной компетентностью самого специалиста, представленной такими составляющими, как коммуникативная, предметная, социальная, управленческая и т.п. Несмотря на то, что феномен управленческой компетентности учителей достаточно широко изучена, но, к сожалению, он не был также хорошо рассмотрен в аспекте профессиональной подготовки будущих дефектологов. Однако, в последнее время эта проблема стала актуальной проблемой для молодых ученых как России (Суфьянова Л.В. и др.), так и Казахстана (Оралканова И.А. и др.).

Следовательно, появилась необходимость отдельного изучения проблемы формирования и развития управленческой компетентности у будущих специалистов-дефектологов в условиях высшего обучения.

Предпосылками к изучению данной проблемы являются следующие факты:

- востребован дефектолог, достигающий высоких результатов в обучении особенных детей, т.е. нуждающихся особых образовательных условий;

- от управленческой компетентности дефектолога зависит успешность выполнения своих профессиональных функций в обучении особенных детей с ограниченными способностями.

Таким образом, мы задались целью сущностного определения и понимания понятия «управленческая компетентность будущего дефектолога» и выделения педагогических условий его формирования и развития у студентов.

Основная часть: методы, результаты, дискуссия. Для достижения поставленной цели нами было предположено, что процесс формирования управленческой компетентности будущих дефектологов в вузе будет эффективным, если понимание управленческой компетентности будущих дефектологов будет восприниматься и развиваться в условиях компетентностного подхода.

Научно-методологическую основу исследования составили основные идеи компетентностного подхода (А.А. Деркач, Э.Ф. Зеер, А.К. Маркова, ЛМ. Митина, Г.С. Сухобская и др.); зарубежные теории управления и менеджмента (П. Друкер, М.Х. Мескон, Э. Мэйо, Ф. Тейлор, Л. Файоль), а также теории управления отечественных и российских исследователей (Т.М.Баймолдаев, У.С.Адукаримова, Ю.А. Конаржевский, М.М. Поташник, П.И. Третьяков и др.).

Основными методами исследования явились теоретические (анализ научно-теоретической литературы и изучение педагогического опыта), а также эмпирический (наблюдение).

В результате анализа литературы нами было дано определение понятия «управленческая компетентность будущего дефектолога» - это личностно профессиональное качество специалиста-дефектолога, способствующее полноценной реализации всех его профессиональных функций.

Также были предложены следующие педагогические условия формирования и развития управленческой компетентности будущих специалистов-дефектологов: интеграция специальных психолого-педагогических дисциплин с образовательным менеджментом (игротехнический менеджмент), применение компетентностно-ориентированных заданий, психолого-педагогическое сопровождение студента в процессе получения специальности. Ранее мы отмечали, что «эффективному развитию управленческого потенциала у обучающихся способствуют игровой менеджмент, позволяющий воссоздать профессиональные ситуации, требующих управленческого решения» [4]. Так, например,

исследование Завойской И.В. позволило аргументировано доказать, что именно игровой менеджмент является основным фактором подготовки обучающихся к управленческой деятельности [5]. Таким образом, в целостном педагогическом процессе (ЦПП) нами ставилась цель подготовки студентов педагогических специальностей, в частности специальности «Дефектология» к управленческой деятельности через активизацию их познавательной деятельности. На успешное решение указанной цели были применены игры, тренинги и ролевые упражнения, разработанных Панфиловой А.П. [6], и компетентностно-ориентированные ситуационные задания, предложенных отечественными учеными [7].

По нашему мнению, достаточный уровень управленческой компетентности у дефектологов расширит его возможности в разрешении образовательных задач особенных детей, то есть имеющих определенные ограничения со стороны физического здоровья. В жизнедеятельности каждого человека было доказано, что управленческая компетентность позволяет достигать успешности не только в профессиональной сфере, но и в личной.

В дальнейших своих научных изысканиях будет уточнено само содержание и структура управленческой компетентности будущего дефектолога, так как от определения основных его составляющих зависит выбор модели формирования или развития искомых компетенций.

Заключение. В результате данного теоретического исследования нами был: обогащен понятийный аппарат теории профессионального образования новым уточненным определением «управленческая компетентность будущего дефектолога»; предложены педагогические условия по развитию управленческой компетентности у студентов специальности «Дефектология». Полученные результаты позволяют продолжить исследование по моделированию процесса развития управленческой компетентности у будущих специалистов инклюзивного обучения в условиях вуза.

Список использованной литературы

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы: утв. 7.12.2010, № 1118. – Астана. [Электронный ресурс] – 2010 - URL: https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan. (дата обращения: 10.01.2019).
2. Истоки развития психологии и дефектологии в Казахстане. Намазбаева Ж.И., Запрыгаев Г.Г., Луцкина Р.К. Книга. - Алматы: НИИ Психологии КазНПУ им. Абая. - 2012. - 424 с.
3. M.M.Knissarina, K.Zh.Aganina, M.A.Bashbayeva, Y. Zame, Y. Shaikhimov. Development of regulatory skills in younger school pupils// New Educational Review. – 2016. – V. 44. Iss. 2. - pp. 165-175.

4. Жулаева А.И. Игровой менеджмент в подготовке обучающихся к управленческой деятельности//СЕРИЯ КОНФЕРЕНЦИЙ ЗКГМУ имени Марата Оспанова. Сборник материалов международной научно-практической конференции «Интеграция, партнерство, инновации в медицинском образовании и науки», посвященной 60-летию ЗКГМУ им. Марата Оспанова. – Актобе. – том 1. – 2017. – с. 48-51

5. Завойская И.В. Игровой менеджмент как фактор подготовки учащихся к управленческой деятельности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Челябинск, 2000. – 174 с.

6. Панфилова А.П. Игротехнический менеджмент. Интерактивные технологии для обучения и организационного развития персонала: Учебное пособие. – СПб: ИВЭСЭП, «Знание», 2003. – 536 с.

7. Менеджмент в сфере образования: Учебное пособие /К.Н. Нармбаев, К.Ж. Аганина, Г.Б.Нурлихина, Н.М. Утебаева, А. Жунусбекова, М.М. Книсарина. – Алматы: КазНПУ имени Абая: Изд-во «Ұлағат», 2014. – 216 с.

ҒТАМР 14.25.05

ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫ

З.Р. АЛИТУРЛИЕВА

№11 орта мектеп-гимназиясы, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі әлеуметтік жағдай жеткіншек ұрпақ тәрбиесіне қатысты мәселелерді ағарту саласында бірінші орынға шығарды. Балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты психологиялық дамуы,осыған қатысты оқыту-тәрбиелеу жолдары, мінез-құлық, жүріс-тұрыс қалыпты болмағанда жүргізілетін коррекциялық жұмыстар,зерттеу әдіс-тәсілдерін негіздеген құнды еңбектер баршылық. Жаһандану процессі нәтижесінде дәстүрлі білім жүйесіне жаңа технологиялар енуде. Жас ұрпақтың білімді, саналы, бәсекеге қабілетті тұлға болып өсуі, ол ұстазға байланысты. Сондықтан да мұғалім әрбір сабақты түрлендіріп, оны оқушылар жалықпайтындай етіп өткізу керек. Оқушыларға логикалық ой туғызып, өз бетімен ізденіп жұмыс жасауына бағыт-бағдар беруі керек.

Түйін сөздер: ойын, жаһандану, бәсекеге қабілетті, логикалық ой

Аннотация. Нынешняя социальная ситуация ставит в приоритет образование молодого поколения. Существуют ценные работы, основанные на психологическом развитии детей, связанные с возрастными особенностями образования, методами обучения, поведением, коррекционными работами поведения с отклонениями. В результате глобализации в систему традиционных знаний внедряются новые технологии. Рост молодого поколения до образованного, сознательного, конкурентоспособного человека зависит от учителя. Вот почему учитель должен делать каждый урок, чтобы ученики не скучали. Студенты должны руководствоваться логическим мышлением и независимыми исследованиями.

Ключевые слова: игра, глобализация, конкурентноспособный, логика.

Annotation. The current social situation places priority on the education of the younger generation. There are valuable works based on the psychological development of children, related to the age-related features of education, teaching methods, behavior, and remedial work of behavior with disabilities. As a result of globalization, new technologies are being introduced into the system of traditional knowledge. The growth of the younger generation to an educated, conscious, competitive person depends on the teacher. That is why the teacher should do each lesson so that the students do not get bored. Students should be guided by logical thinking and independent research.

Key words: game, globalization, competitive, logic.

*«Еліміздің ертені бүгінгі жас ұрпақтың қолында,
ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында»*

Н.Ә. Назарбаев

Бастауыш мектеп оқушысы –әлі де болса ойын баласы. Адамзат ойынның құндылығын ертеден дәлелдеді. Ойын оқыту үрдісінде оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория бола алады. Оқытудың ойын формасын қолдануда екі жақты дидактика байқалады:ойнау үшін білу, үйренудің қажеттілігі,екіншіден адамның ойнай отырып өзіндік білім алуы,өмір тәжірибесін жинақтаудың қажеттілігі. Оқу орыс тілінде жүргізілетін мектептерде қазақ тілін оқыту әдістері ана тілін оқытудан өзгеше. Ол өзге тіл есебінде жүргізіледі. Орыс тілі мектептеріндегі қазақ тілі пәнінің негізгі мақсаттары оқушылардың қарым-қатынас біліктілігін және танымдық біліктілігін қамтамасыз етеді. Сондықтан мемлекеттік білім беру барысында мемлекеттік тілді қолдану мен дамыту жолында қабылдаған заңдарды сөз жүзінде емес,іс жүзінде орындауға ат салысуымыз қажет.

Орта буын оқушыларын жетілдірудің оқу белсенділігін арттырудың бірі-ойын элементтерін тиімді пайдалану екендігі байқалады .«Баланың ынтасын тарту үшін оқылатын нәрседе бір жаңалық болу керек», - деп жазады Жүсіпбек Аймауытов. Сондықтан оқушының жас ерекшелігіне сай сабақты ойын түрінде өткізу,әсіресе мемлекеттік тіл ретінде оқытылатын қазақ тілі сабақтарында жақсы нәтиже береді. Ойын арқылы баланың танымдық қабілеті дамиды,қарым-қатынас жасауына мәжбүрлік туады,өмірге деген қызығушылығы қалыптасады. Д. Карнеги баланы ынталандыруға ықпал ететін ойын әрекетінің адам баласының санасында терең із қалдырып, оны жетістіктерге итермелеуге,өзін-өзі жігерлендіруге,өмірдегі орнын сезінуге көп мүмкіндіктер беретінін еңбектерінде баса көрсеткен.

Ойынның басты мақсаты –баланы қызықтыры отырып, тіл үйрету.Ойын барысында баланың бірнеше танымдық қабілеттері дамиды. Солардың бастысы-есте сақтау қабілеті. Есте сақтау ойынның басты шартына айналса,оқушы сөзді,суретті,мәтінді әрі қимыл-әрекеттерді тез түсіне алады. Оқушы есте сақтау жолдарын саналы түрде меңгереді. Әр тапсырмаға белгілі бір уақыт беріп,баланың есте сақтау қабілетін дамытуға болады.

Педагогикада оқу үрдісінің тиімділігі эмоционалды ынталандырытын ойындармен байланыстырылады. Онда білім беру жүйесіндегі жалпы ойындарды үш топқа бөліп ұсынады:

1. *Шағын ойындар.* Нақты тапсырманы ұғынып, оны орындау барысында бейім қалыптастыру үшін бір желідегі рөлдік ойындар қолданылады.

2. *Оқу пәнін ұйымдастырудың ойындық формалар бастауыш сыныптарда сабақ өткізу үшін тиімді.* Бір немесе бірнеше сабақты ойын ережесімен өткізуге болады. Ондай жағдайда талаптар нақты, оқушылардың танымы мен бейімі қалыптасатындай жағдайда, ойынды жүргізушіден кеңес алуға тапсырманы орындауға мүмкіндік болады. Оқушының қарым – қатынас жасауға еркіндігін, жетістікке ұмтылысын, жеке қабілеттерін көрсете алатындай мүмкіндіктер болуын, тапсырманы орындау барысында жарысқа түсіп, жоғары нәтижеге ие болу қажеттілігін сезінеді.

3. *Ұзақ мерзімді дамытушы ойындар тобына ұйымдастырушылық мерзімі бірнеше аптаға созылатын, арнайы тәрбиелік мақсатпен атқарылатын ойындар кіреді.* Аталған топтамадағы ойындарды тақырып мазмұнына сай тапсырмалармен сабақтастырып, оқушының белсенділігі мен ынтасын арттыру мүмкіндігі жоғары. Ойын элементтерін бастауыш сыныпта қолдану қалай болса солай жүйесіз жүргізілмей, тілді меңгерудің өзіндік заңдылықтарына бағыну тиістілігі мұғалімдерге белгілі қағида. Ойындар адамның жалпы танымын кеңейтетін, өмірде болуы мүмкін барлық жағдайға тән қабілеттерді шындаудың әдісі болып табылады. «Ой-ойыннан басталады» десек, баланың ойын жетілдіріп қызығушылығын арттыратын ойын.

Қазақ тіліне тән дыбыстардың айтылуын оқушыларға меңгерту үшін, мұғалім тілдің орфоэпиялық, орфографиялық ережелерін де есепке алуы керек. Мысалы, орфографиялық лотоны қолдану арқылы дыбыстардың айтылуын үйретуге болады. Мысалы: б...гін, жұм...с, к...тап, айда...ар т.б. «Бұл қалай өзгерген?» ойыны қазақ тілінің ерекше дыбыстарының айтылуын және әріп түрінде жазылуын меңгерту үшін жүргізуге болады. Ойын барысында сөзішіндегі әріптердің дұрыс жазылуына, бір әріптің өзгеруінен сөздің басқамағынаға ауысып кететіндігіне оқушылардың назарын аударуға болады. Қазақ тіліне тән дыбыстарды айтуға тілі келмейтін оқушылармен жұмыс жасағанда, халық ойындары жаңылтпаш, санамақтарды ұтымды пайдалануға болады. Алдымен олардың жеңіл түрін, кейін біртіндеп күрделендіріп берген өте тиімді. «Топтай біл» ойының алатын болсақ, бұл оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, заттарды белгілі бір тақырып бойынша топтастыруға дағдыландырады. Ойынға қатысушылар үшін қандай заттарды топтай білу керектігін көрсететін таблица және оған қажетті заттардың аттары жазылған жеке сөздік

карточкалар жасалады. Мысалы: «Үй жануарлары мен жабайы аңдар» тақырыбы бойынша 1-қалта: Үйжануарларын сатып аламыз (жылқы, сиыр, қой, ешкі, түйе). 2-қалта: Жабайы аңдарды сатып аламыз (жолбарыс, арыстан, барс, қасқыр, түлкі, аю, қоян, кірпі). Екі кесте тақтаға ілінеді, ал оқушылар қолдарындағы жауап карточкаларын қажетті картаға орналастырады. «Ұшты-ұшты» ойыны Ұшты, ұшты, үкі ұшты (қол көтеріледі). Ұшты, ұшты, түлкі ұшты (көтерілмейді). Әр түрлі заттардың нәтижелеріне сүйене отырып, балалардың тілінің дамуында сөйлеу қабілетін дамытып, дүниетанымын кеңейтуге сөздік ойындардың атқарар рөлі ерекше екендігін дәлелденді. Сондықтан барлық сабақтарда сөздік ойындарын қолдануға болады. Сондай ойынның бірі- «Керекті сөзді тауып айт». Басқарушы көкөніс, жеміс, оқу құралдары, ойыншықтар т.б. сөздерді атаса, оқушылар сол топқа жататын заттарды атауы керек.

Сөздік ойын

1. оценка-баға, степь-....., туча-бұлт, смех-күлкі, берег-....., город-....., лиса-....

2. белгілі бір сөзден бірнеше сөз құрастыру. Мысалы: «қамсыздандырылмағандықтан»- тамақ, нан, қант, сан, тас, мақта, сағат, қас, қаз, лақ, ырыс... т.б. «Аукцион» ойыны. Ойынның мақсаты: сөздік қорларын молайту. Пәнді сүюге тәрбиелеу. Сынып екі топқа бөлінеді. Тақтаға қағазға жазылған сөзді іліп, бұл сөзге әр топ қанша ұпай беретінің анықтап алу. Ең көп ұпай берген топқа сөзді ашып, дұрыс аудармасын сұрау.

Қазақ тілінде ойын элементерін кіргізудің маңызы ерекше. Ол оқушының шығармашылық қабілетін, сабақта белсенділігін арттырады, қазақ тіліне деген қызығушылығын дамытады, білімін молайтуға әсер етеді. Мүмкіндігінше бастауыш сыныптарда ойын, сөзжұмбақ түрлерін қолданып, салт-дәстүр элементтерін кіргізуге тырысу керек. Ойын түрлерін қолдану-сабақты түрлендіру деген сөз. Сабақ барысында алған білімдерін оқушылар практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін грамматикалық ойындардың орны ерекше. Сабақта тиімді қолданылған ойын оқушылардың грамматиканы толық меңгеріп, жазу тілін дамытуларына мол мүмкіндік береді. Оқушыларды өзбеттерімен жұмыс істей білуге дағдыландырады. сабақты «Сөйлеу минуты» ойынымен бастауға болады. Ойынның мақсаты-балаларға үйде не істегенін ауызша диалог түрінде айтқызып, әңгімелеп беруге үйрету. Ойын сұрақ-жауап түрінде өтеді.-

-Кеше қайда болдың?

-Теледидардан не көрдің?

-Кино не туралы?

Мамандық тақырыбын өткен кезде «Сиқырлы қалта» ойының өткізуге болады. «Сиқырлы қалтаның» ішінде мамандық иелері бейнеленген кесте-суреттер салынады. Тақтаға шыққан оқушыөзі жақсы көретін мамандығы бейнеленген суретті таңдап алады.

Ойынға қатысушы оқушылар «Бұл кім? Не істейді?»-деген сұраққа жауап береді. Бұл ойын «Мамандық» тақырыбы өткеннен кейін, меңгерген материалды бекіту, қайталау, тексеру сабағында өткізуге болады.

Оз ойымды А.С. Макаренконың мына бір сөзімен аяқтаймын «Жақсы ойын-жақсы жұмысқа тең».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әбенбаев С.Ш. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. Алматы, 2004.
2. Гаспарова Е.М. Психологические особенности смены содержания игровой деятельности на рубеже раннего и дошкольного возраста: Автореф. канд. психол. наук. М., 1985. 17 с.
3. Венгер Л.А. Сюжетно-ролевая игра и психическое развитие ребенка // Игра и ее роль в развитии ребенка дошкольного возраста. М.: Просвещение, 1978. С.32-36.
4. Смирнова Е.О., Гударева О.В. Опыт обследования психического развития современных 5-летних детей // Психологическая наука и образование. –2002. –№3. –С. 24.
5. Смирнова Е.О., Гударева О.В. Игра и произвольность у современных дошкольников // Вопросы психологии. –2004. – №1. – С. 91.

МРНТИ 14.01.11

ЗАКОНОМЕРНОСТИ И ПРИНЦИПЫ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ОБУЧЕНИИ

В.А. КУБИЕВА

*Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. Для педагогического процесса характерны закономерные изменения под влиянием современных условий общественного развития и смены образовательной парадигмы. Этап реформирования образовательной системы неслучайно назван инновационной - технологическим и назвали науку, которая занимается созданием педагогических новшеств, их оценкой, использованием и освоением на практике, педагогической инноватикой. Инновационный подход выдвигает новый тип педагога – педагога-новатора, способного внедрять в учебный процесс новые образовательные технологии и принципы организации учебных занятий. Обновление педагогического процесса способствует внедрению в практику новых научных достижений, идей и концепций.

Ключевые слова: инноватика, рождение новой идеи, возникновение концепции новшества, открытия новшества, инновационный процесс, финальная реализация инновационного процесса, необратимая дестабилизация, стереотипизации педагогических инноваций, цикловая повторяемость.

Аннотация. Педагогикалық үдеріске қазіргі қоғамдық дамудың шарттары мен білім беру парадигмасының өзгеруі ықпалымен болып жатқан заңды өзгерістер тән. Білім беру жүйесін жаңғырту кезеңінің инновациялық-технологиялық деп аталуы тектен тек емес. Педагогикалық жаңалықтарды дайындау мен бағалау, практикада қолдану мен меңгеру мәселелерімен айналысатын ғылым педагогикалық инноватика деп аталады. Инновациялық көзқарас оқу үдерісіне жаңа оқыту технологияларын және оқу сабақтарын ұйымдастырудың жаңа ұстанымдарын енгізе алатын педагогтың жаңа типінің - жаңашыл педагогтың пайда болуына ықпал етеді. Оқу үдерісінің жаңаруы практикаға жаңа ғылыми жетістіктерді, идеялар мен концепцияларды енгізуге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: Инноватика жаңа идеяның пайда болуы, жаңалықтың ашылу тұжырымы, инновациялық үдерісті жүзеге асыру, тұрақсыздық стереотипизация педагогикалық инновацияның циклдық қайталануы.

Annotation. The pedagogical process is characterized by regular changes under the influence of modern conditions of social development and a change in the educational paradigm. The stage of reforming the educational system is not accidentally called innovative - technological and called science, which is engaged in the creation of pedagogical innovations, their assessment, use and development in practice, pedagogical innovation. An innovative approach is putting forward a new type of teacher - an innovative teacher who is able to introduce new educational technologies and educational principles in the learning process. Updating the pedagogical process contributes to the introduction of new scientific achievements, ideas and concepts into practice.

Keywords: innovation, the birth of a new idea, the emergence of the concept of innovation, the discovery of innovation, the innovation process, the final realization of the innovation process, irreversible destabilization, stereotyping of pedagogical innovations, cyclic repeatability.

Нововведение как процесс, разворачиваемый во времени, можно назвать инновационным процессом. Линейная структура последовательности временных этапов инновационного процесса в образовании следующая:

1 этап – этап открытия – рождение новой идеи или возникновение концепции изобретение новшества. Может быть результатом фундаментального или прикладного НИР.

2 этап – изобретение, создание новшества, воплощенного в какой-либо объект, материальный или духовный продукт – образец.

3 этап – новшество находит практическое применение (продукт нововведения на практике). Идет его доработка, завершающаяся получением устойчивого эффекта. После этого начинается самостоятельное существование новшества, переходящего в следующую стадию, при условии восприимчивости общества и учреждений образования.

4 этап – начало фазы использования новшества, когда происходит его распространение, которое заключается в широком внедрении новшества в новые сферы.

5 этап – господство новшества, когда оно фактически перестает быть таковым, теряет новизну. Завершается этот этап появлением эффективной альтернативы или замены этого новшества более эффективным.

6 этап – сокращение масштабов применения новшества в связи с заменой его новым продуктом [2].

Конкретный инновационный процесс не обязательно может включать все эти этапы последовательно и неразрывно. Этапы также могут иметь разную продолжительность.

Логика взаимодействия новшества с окружающей средой, т.е. влияния нововведения на окружающую среду, и влияние окружающей среды на нововведение, возникаемые параметры и характеристики, в общем, отражают «жизненный цикл» нововведение. Условно полный «жизненный цикл» новшества включает пять этапов: старт – быстрый рост – зрелость – насыщение – финиш или кризис.

Нововведение, таким образом, есть динамическая система, характеризующая внутренней логикой (инновационный процесс) и закономерным развитием во времени и пространстве (жизненный цикл).

В педагогической литературе проводятся законы инновационного процесса в образовании [5,6]:

- закон необратимой дестабилизации педагогической инновационной среды, который гласит, что любой инновационный процесс в системе образования с неизбежностью вносит необратимые деструктивные изменения в инновационную социально-педагогическую среду (например, разрушаются целостное педагогическое представление, поляризуются мнения и т.п.). Причем, эти целостные представления восстановить оказывается невозможным;
- закон финальной реализации инновационного процесса. Инновационный процесс в начале которого находится педагогическое новшество рано или поздно должен реализоваться. Происходит это как стихийно, так и сознательно-управляемо.
- закон стереотипизации педагогических инноваций: любая педагогическая инновация имеет тенденцию превращаться в стереотипы мышления и практического действия. В этом случае она обречена на рутинизацию.
- закон цикловой повторяемости, возвращаемости педагогических инноваций в новых условиях. В педагогической практике новшества вызывают особое противодействие, поэтому, кажется, что такое педагогическое новшество уже было, хотя оно может быть новым, а не возрожденным старым.

Принципы инновационного процесса в образовании [4]:

Принцип управляемой инновационной смены состояний системы образования ориентирует на необходимость сознательной деятельности по переходу от одного состояния к другому.

Этап подготовки с определением цели изменений, средств и условий изменения, гармонично должен переходить в этап реализации. Этот переход является слабым звеном во

многих инновациях, когда на бумаге или в проекте все готово к реализации инноваций, а на практике мы сталкиваемся с отсутствием средств, неподготовленностью базы и т.д. Например, слабые учебники, плохо продуманное содержание образования и т.п. Данный принцип должен быть исходным.

Первый принцип тесно связан с принципом перехода от стихийных механизмов протекания процессов к сознательно управляемым. Реализация этого принципа возможна в нескольких направлениях. Одним из них в образовательной практике может являться предполагаемое создание в учреждениях образования специального органа, который бы координировал и управлял созданием, освоением и внедрением нововведений, что делается на текущий момент во многих организациях.

Принцип информационной, материально-технической и кадровой обеспеченности реализации основных этапов инновационного процесса требует учета данных условий на всех этапах инновационного процесса[1].

Принцип прогнозирования обратимости или необратимости процессов дестабилизации в инновационной среде нацелен на снятие непредвиденных, стихийных изменений. Необходимо заранее предвидеть, просчитывать риски, условия, готовность к нововведениям, последствия реализации каждого этапа. Например, готовы ли педагоги и студенты к нововведениям, на какие взаимосвязи повлияет внедрение данного нововведения и т.д.

Принцип усиления устойчивости инновационных процессов – переход от стихийного протекания процесса к сознательно-управляемому повышает устойчивость инновационного процесса. Сознательно-управляемый процесс определяет способность к самозащите, самоадаптации образовательного учреждения.

Принцип ускорения развития процессов нововведений в образовании фактически отражает объективную закономерность социально-педагогического развития общества, однако его можно считать и сознательно определяемым принципом управления инновациями, так как он характеризует эффективность и устойчивость инновационных процессов.

Как известно из инновационного менеджмента, лишь 7-10% новых идей приводит к абсолютно новым продуктам, все остальное есть модификация, модернизация и т.д. То же происходит в педагогической науке. Абсолютных новшеств – небольшой процент, многие формы и методы обучения являются модернизированными, модифицированными известных или привнесенными из-за рубежа. На наш взгляд, вернувшись к типологии нового (чисто новое и новое, имеющее примесь старого, образно говоря, «слоеное новое»), определяется необходимость постоянного его соотнесения со старым. Т.е. на макроуровне педагогической

деятельности инновационные методы и формы обучения должны применяться в совокупности с традиционными. Каждый педагог ищет свой паритет традиционных и инновационных методов обучения. В этом проявляется личностный подчёрк, личностная составляющая инновационной деятельности. Ясно, что у традиций и инноваций есть свои сильные и слабые стороны. Задача педагога – минимизировать минусы, поэтому грамотное и эффективное проектирование полностью лежит на плечах педагога.

Управление инновационными образовательными процессами осуществляется по определенным принципам, которые возникают как нормы, ориентиры деятельности.

Основные принципы управления инновационными образовательными процессами выражают то общее в организации управления ими, которая охватывает все этапы их и предопределяет их успешность и эффективность.

В педагогической инновации выделяют принципы, отражающие конкретные законы и закономерности реализации инновационных процессов.

Принцип организованной инновационной изменения состояний системы образования. Этот принцип ориентирует на необходимость сознательной деятельности во время перехода от одного состояния системы образования к другому, более совершенному. Его применение предполагает определенную систему деятельности, которая охватывает этап подготовки к изменению состояния системы образования и этап реализации этих изменений. Подготовка к изменениям в системе образования предусматривает выдвижение, обоснование главной цели запланированных изменений, определение средств и условий, при помощи которых эту цель будет реализовано. Самым сложным и самым важным является обеспечение изменений в системе образования соответствующими средствами: новыми учебниками, методическими разработками, подготовленными кадрами, необходимым материально-техническим оборудованием. Принцип организованной инновационной изменения состояний системы образования должен быть базовым при подготовке и осуществлении различных реформ и модернизаций.

Принцип перехода от стихийных механизмов развития инновационных процессов в заведомо управляемых. Реализация этого принципа предполагает определение и выработка эффективного механизма сознательного управления сменой состояний. Создание действенного механизма должно происходить в различных направлениях. Один из них связан с сочетанием процессов создания нового, его освоение педагогами и применения на практике в одном учебном заведении. Таким заведением может стать школа как управляемая инновационная система.

Принцип информационной, материально-технической, кадровой обеспеченности реализации основных этапов инновационных образовательных процессов. Он предусматривает обязательное информационное, финансовое, кадровое обеспечение инновационных процессов на каждом из основных этапов. Например, создание педагогических нововведений требует соответствующего его кадрового обеспечения, то есть наличия в педагогическом коллективе достаточного потенциала творческих людей, способных выступить их авторами. Если такие нововведения уже есть в арсенале педагогической науки и практики, нужно иметь соответствующую информацию о них. В таком случае возникает необходимость в адекватной материально-технической базе, что обеспечивает первый этап инновационных процессов (информационных банков данных, компьютерной техники, другого оборудования).

Принцип прогнозирования обратных или необратимых структурных изменений в инновационной социально-педагогической среде. Этот принцип учитывает закон необратимой дестабилизации педагогической инновационной среды, а также ее целостность и адаптационные возможности. Инновационная среда без таких возможностей не могла бы существовать и под натиском педагогических инноваций было бы разрушено. В этом смысле сопротивляемость инновационной среды нововведением, которая может приобретать формы консервативных действий относительно нового, естественная и даже закономерна для сохранения постоянства среды как системы. Принятие или непринятие нового можно рассматривать с позиций качественного состояния инновационной системы, возможности или невозможности ее сохранения, благополучия и способности к саморазвитию.

Действие этого принципа направлена на недопущение стихийных, непредсказуемых изменений, которые могут значительно задержать реализацию инновационных процессов. Поэтому управление ими должно охватывать предвидения, прогнозирования изменений, которые могут произойти с вторжением педагогического нововведения в инновационную среду. Речь идет о том, как нововведение примут педагоги, об их готовности к освоению нового, не спровоцирует ли оно конфликт в педагогическом коллективе, как повлияет на привычные связи в содержании обучения и воспитания и др.

Принцип усиления устойчивости инновационных образовательных процессов. Суть его заключается в том, что при переходе от стихийных процессов в управляемых должна усиливаться и устойчивость инновационных процессов, их способность к своеобразному самозащите, самоадаптации. Современная динамика общественной жизни повлекло за собой увеличение количества инновационных процессов, которые охватывают различные звенья системы образования, существенного изменения их качества. Доминантой изменения

качества инновационных процессов является рост их устойчивости. Это проявляется в признании их неслучайности, закономерности, необходимой для образовательной системы. Вследствие этого инновационные процессы получают необходимое информационное, материально-техническое и кадровое обеспечение. Меняется и отношение к педагогов-новаторов, возрастает степень ожидания нового в педагогике, то есть возникает механизм необходимой реализации нового.

Принцип ускорения развития инновационных процессов в системе образования. Действие этого принципа раскрывает эффективность организации и механизмы реализации инновационных процессов. Он означает прогрессирования инновационных изменений вследствие их рациональных внедрения в практику образовательных учреждений.

Все принципы являются элементами комплексной системы организации и управления инновационными процессами в сфере обучение и воспитание. Они тесно взаимодействуют между собой, что благодаря синергетическому (греч. *synergos* - то, что действует вместе) эффекта усиливает действие каждого из них[3].

Список использованной литературы

1. Педагогические технологии. – Ростов-н/Д: Изд.центр «Март» , 2002. -320 с.
2. Жанабаев З.Ж. Синергетика знания: научные основы оценки учебной деятельности. – Алматы: Казак университеті, 2015. – 37 с.
3. Воспитательные системы школ Казахстана (от модели до внедрения). – Алматы: Сигнет-Принт, 2016. – 160 с.
4. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании <http://www.nekrasovspb.ru/publication/cgi-bin/publ/cgi>.
5. Болотов В.А. Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. 2013. - №10. – С. 8-14.
6. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведения в системе образования. – Алматы: Гылым, 2011. – 296 с.
7. Юсуфбекова Н.Р. Тенденции и законы инновационных процессов в образовании // Новые исследования в педагогических науках. Вып. 2. – М.: Педагогика, 2014. – С. 6-9.

ҒТАМР 14.07.07.

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ САБАҚТАСТЫҚ ПРИНЦИПТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Б. НАРЕНОВА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ, Қазақстан

Аннотация. Мақалада оқыту процесінде сабақтастық принциптерін пайдалану ерекшеліктері талданып, қарастырылған. Сабақтастық, жүйелілік принциптеріне негізделген оқу процесін ұйымдастыру жүйесі ғана жинақталған білім арқылы онтайлы шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті, кәсіптік деңгейі жоғары жаңа типті білікті мамандар мен жалпы білім беретін мектептер түлектерін дайындауға мүмкіндік береді. Бүгінгі ғаламдық білім беру кеңістігіне сай білім беру, танымды, ойлауды дамыту, өзінше ғылыми тұжырым жасауға, олардың қажетіне қарай ғылым жетістігін сұрыптауға, болашақ маманға өзінің іс-әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу - көкейкесті мәселе болып табылады. Қай уақытта болмасын білім жүйесі және оның дамуы, мемлекеттік бағдарламалардың маңызды бөлігін құрайды.

Кілт сөздері: Сабақтастық, жүйелілік, принциптер, білім мазмұны, оқыту, процесс, модернизация, жалпыдидактикалық ұстаным, ұйымдастыру.

Аннотация. В статье анализируются особенности использования принципов преемственности в учебном процессе. Система организации учебного процесса, основанная на принципах преемственности, системности, позволяет подготовить выпускников общеобразовательных школ только высококвалифицированных специалистами нового типа, конкурентноспособного профессионального уровня способными принимать оптимальное решения на основе накопленных знаний. Задача современного глобального образовательного пространства состоит в том, чтобы создать исследования в области образования, познания, мышления, самоактуализации, преуспеть в выборе науки, а также помочь будущим специалистам стать субъектом своих деятельности. В любое время система образования и ее развитие составляют важную часть государственных программ.

Ключевые слова: Преемственность, систематичность, принципы, содержание образования, обучение, процесс, модернизация, общедидактическая позиция, организация.

Annotation. The article analyzes the features of using the principles of continuity in the educational process.

The article analyzes the features of using the principles of continuity in the educational process. The system of organization of the educational process, based on the principles of continuity, systematic, allows to prepare graduates of secondary schools only highly qualified specialists of a new type, competitive professional level able to make optimal decisions based on accumulated knowledge. The task of the modern global educational space is to create research in the field of education, cognition, thinking, self-actualization, to succeed in choosing a science, and also to help future specialists to become the subject of their activities. At any time, the education system and its development are an important part of government programs.

Key words: Continuity, systematic, principles, educational content, training, process, modernization, general didactic position, organization.

Сабақтастық принциптерін оқыту процесінде жүзеге асыру – қазіргі педагогика ғылымындағы өткір мәселелердің бірі. Білім беру жүйесіндегі кез-келген жаңалық оқу процесін ұйымдастыру мен жоспарлауды әртүрлі өзгерістерге алып келеді, сондықтан оқу процесін ұйымдастыруда жекелеген тәсілдер немесе оқыту құралдары емес, тұтас жүйе қажет.

«Мектеп-ЖОО» сабақтастығының процессуалдық және мазмұндық аспектілері В.С.Безрукова, В.А.Гущенко, Р.А.Ильясова сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Е.А.Ракитина пікірінше «Мектеп-ЖОО» сабақтастығында білім мазмұны ғана орта мектеп курсынан жоғары мектеп курсына өзгермейді, болашақ қызмет сферасындағы ғылым негіздерінің мәні мен рөлін түсіну мен құзыреттілік аясының мән-мағынасы өзгереді. ЖОО-да құзыреттілікті қалыптастыруға көңіл аударылып, зерттеу жұмыстары жүргізілуде, өйткені бұл әлемдік білім беру жүйесіне кіретін елдердің өзекті мәселесі.

Сабақтастық - педагогикада заңдылық, жалпыдидактикалық ұстаным, шарт, тәсіл, құрал, үдеріс ретінде қарастырылатын көпсапалы ұғым. (А.В.Батаршев, С.М.Годник, Ю.А.Кустов, Н.Д.Хмель, С.Смаилов, С.З.Қабақбаев, Қ.Т.Өстеміров және т.б.). Бұл ұғым табиғаттағы, қоғам мен танымдағы даму үдерісінде, құбылыстардың арасындағы байланыстарда жаңаның ескіні ауыстыра отырып, оның кейбір элементтерін өзінде сақтап қалу жағдайы ретінде түсіндіріледі және педагогикалық процестің ерекшеліктеріне байланысты педагогикалық сабақтастықтың өзіне тән мән-мағынасын түсінуге негіз болып табылады.

Сабақтастық, жүйелілік принциптеріне негізделген оқу процесін ұйымдастыру жүйесі ғана жинақталған білім арқылы оңтайлы шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті, кәсіптік деңгейі жоғары жаңа типті білікті мамандар мен жалпы білім беретін мектептер түлектерін дайындауға мүмкіндік береді. Бүгінгі ғаламдық білім беру кеңістігіне сай білім беру, танымды, ойлауды дамыту, өзінше ғылыми тұжырым жасауға, олардың қажетіне қарай ғылым жетістігін сұрыптауға, болашақ маманға өзінің іс-әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу - көкейкесті мәселе болып табылады. Өйткені, тек жоғары білімді маман ғана қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өркендеуінің көшбасшысы бола алады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында үнемі білім саласына, білікті маман даярлау мәселесіне көңіл аударып, білім мен ғылымның басымдықтарын нақты дәлелдер арқылы көпшілікке ұғындырып келеді. Қай уақытта болмасын білім жүйесі және оның дамуы, мемлекеттік бағдарламалардың маңызды бөлігін құрайды.

Білім беру жүйесін модернизациялауда жаңа жолдарды іздестіру оның әрбір басқыштарының және тұтас алғанда өзара байланысының динамикалық дамуын қамтамасыз

ететін механизмді енгізу қажеттігін туындатып отыр. Қазақстанның білім беру саласындағы мемлекеттік саясаты ең алдымен үздіксіз білім беру проблемасын шексіз мақсатында білім беру мазмұнына өзгерістер енгізуге бағытталған, осы орайда ол үздіксіз, жүйелілік, сәйкестік секілді дидактиканың жетекші принциптеріне негізделді. Жоғарыда келтірілген дидактикалық принциптер білім беру жүйесінде іске қосылған, оларды жүзеге асыру кезекпен емес, бір мезгілде, комплексті түрде жүргізілуі керек. Барлық принциптер өзара тығыз байланысты, бірінің талабы екіншісімен астарласып жатыр. Олар бағыттаушылық функцияны атқарады, оқытудың сапалы нәтижелеріне жету жолдарын көрсетеді. Принциптер мүмкіндіктерді, күш жігерді қалыпқа түсіруде, егер олар бұзылмаса алға ілгерілеу болатынын сеніммен айтуға болады.

Негізгі дидактикалық принциптердің негізгі жайлары мен оқытуда, тұтастай алғанда «Мектеп-ЖОО» жүйесінде оқытуда сабақтастықты қамтамасыз ету мақсатында білім беру процесін жүзеге асыру ерекшеліктерін қарастырайық. Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды сипаттарының бірі - оның үздіксіздігі. Бұл ғалымдардың пікірі бойынша, адамның білім беру қарқыны мен ынтасын қамтамасыз етуі тиіс сабақтастық принциптігін жүзеге асыруды ұйымдастыру қажеттігімен ерекшеленеді. Жеке адамды, оқушылардың интеллектуалды қабілетін дамытуға, жемісті ойлау жүйесін қалыптастыруға бағытталған мақсат, міндет, жұмыстың формалары мен әдістерінің бірлігі үздіксіз білім беру шарты болып табылады. Бұған мектептердегі білім берудің түрлі кезеңдері мен жоғары беру жүйесінің түрлі басқыштарында білім беру компоненттерінің үйлесімділігі мен сәйкестілігі де кіреді.

Оқу танымындағы диалектикалық серпілістер, оқушылар білімін жинақтау жүйесінің қалыптасуы жекелеген оқыту жағдайларының тұтас оқу процесіне бірігуге мүмкіндік беретін оқыту жүйесін құру да жатады. Сонымен қатар, көптеген оқу мекемелерінің жұмыс тәжірибесі мен зерттеулер нәтижелеріне (П.А. Михайлов, Е.А. Маслыков, Л.Н. Мазаева және басқалар) талдау үздіксіз білім беру жүйесіндегі қазіргі оқыту практикасындағы елеулі кемшіліктер оқыту жүйесі элементтері арасындағы сабақтастықтың сақталмайтынын көрсетеді. Мұның барлығы оқу процесін тиімді басқаруды ұйымдастыруға кедергі келтіреді. Н.М. Гулевская үздіксіз білім беру жүйесінде, оның ішінде «Мектеп-ЖОО» жүйесінде сабақтастық сақталмауының төмендегідей себептерін бөліп көрсетеді:

- Жекелеген пәндер бойынша жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында сәйкес бағдарламалар мен сәйкестіктің болмауы;
- Білім берудің барлық деңгейлерімен басқыштарында сабақтастықтың болмауы;
- Базалық компоненттің (білім беру ядросының) болмауы, бұл оқытудың теңдестірілгенді тежейді;

- Жаратылыстану және гуманитарлық білім беру жүйесінде фундаменталды компоненттердің айқындалмауы [1].

Автордың пікірінше, оларды болдырмау шарттарының бірі білім беру мазмұнын сұрыптауды мақсаткерлікпен жүргізу, бұл оқытудың сапалық көрсеткішін көтеруге, оның құрылымы мен мазмұнын жетілдіруге мүмкіндік береді. Қоғамдық дамудың тарихи тәжірибесі жүйеден тыс оқыту міндеттерін шешудің мүмкін еместігін көрсетеді. Оқыту сабақтастығы жүйе ретінде оқыту процесінің негізгі компоненттеріне сәйкес өзіне құрылымдық компоненттерді иеленеді. Ю.К.Бабанскийдің пікірінше, оқыту процесінің компоненттеріне төмендегілер жатады. Тұтассыз, ынталандырушы-мотивациялық, бақылау реттеушілік, бағалау нәтижелілік. Оқу процесінің барлық компоненттерін өзара заңдылық байланыста қарастыру керек. Оқыту мақсаты білім беру мен әлеуметтік іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі білікті мамандарды қалыптастыруда қоғамдық әлеуметтік сұранымды орындау қажеттігін көрсетуде оқытудың мазмұнын белгілейді. Сондай-ақ, оқыту процесінде бақылауды реттеуді, бағалауды қамтамасыз ете отырып, белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуі тиіс. Оқыту процесінің біртұтас компонентті бағдарлама талаптары, білім алушылардың еркешеліктері мен жеке өзгешеліктерінің педагогтардың педагогикалық және әдістемелік шеберліктерінің есебі негізінде айқындалады. Білім беру тиісті оқу орны арқылы ғылыми мағлұмат беріп, адамның танымын, білімін, дағдысын, дүниеге көзқарасын жетілдіру процесі; қоғам мүшелерінің мәдениетін дамытудың негізгі шарты; мақсаты - қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалды, мәдени дамуында және олардың кәсіптік біліктілігінде жоғары деңгейге қол жеткізу болып табылатын тәрбие мен оқытудың үздіксіз процесі; жүйеге келтірілген білім, іскерлік дағды және ойлау тәсілдері көлемін меңгеру процесі мен нәтижесі. Білімділіктің басты өлшемі - білімнің жүйелілігі, ойлаудың жүйелілігі мен логикалылығы [2]. Білім беру жүйесінің басты міндеттері - ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады. Білім беру оқыту мен өз бетінше іздену негізінде жүзеге асырылады. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуда мектептің алатын орны ерекше. Оның қызметі үнемі дамуда. Жаңа заман талаптарына сәйкес мектептің дамуы көптеген қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтамасыз етуі керек.

Білім саясатының өзекті мәселелері - кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау,

білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның ролін арттыру және қазіргі заман техникасы мен технологиясын жоғары деңгейде қолдана білу. Оқу іс-әрекетінің интерактивтілігі берік те тиянақты білім берудің жолдарын қарастыру, оқушылардың шығармашылық ойлауына, ізденуіне мүмкіндік жасау, оларды қызықтыра алу, оқыту процесін ғылыми негізде ұйымдастыру және т.б.

Осы айтылған мәселелерге орай жоғары білімді мамандарға қойылатын талаптар соңғы жылдары күрделенді. Жаңа қоғамның білікті маманы - ол рухани адамгершілігі жоғары азаматтық жауапкершілігі мол, белсенді, шығармашыл тұлға, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі көрсетуге ұмтылысы, әдіснамалық қалыптасуының жоғары деңгейін сипаттайтын әлеуметтік, тұлғалық, коммуникативтік, ақпараттық және біліктіліктің басқа түрлерін меңгерген құзырлығы жоғары маман болуы тиіс. Еліміздің білім беру жүйесінің реформасы, соңғы он жылдағы өзгеріс жағдайына байланысты халықаралық білім беру стандартына жақындастыру мен әлемдік білім беру кеңістігіне кіріктіру мақсатында жүзеге асырылды. Білім беру жүйесін реформалау процесінде бірқатар жағымды сипаттағы тенденциялар байқалды.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мысалы: педагог үшін, педагог кәсібінің тартымдылығы, мансаптық оқу жүйесін қамтамасыз ету, барлық қызмет аясында білім алу, оның ішінде шетелде және кәсіптік құзыреттілікті дамыту сөз болады. Білім алушылар үшін: баршаға бірдей сапалы білімге қол жеткізу; үздіксіз білім беру ресурстары мен технологияларына қол жеткізу; коммуникативті және кәсіптік құзыреттілікті дамыту мен жаңа формациядағы болашақ педагог мамандарына қойылатын негізгі талаптар қарастырылған. Мұғалім білімнің өзіндік құндылығын анық саналы түсініп, өзінің пәнін жетік біліп, пәннің оқыту әдістемесін меңгеріп, педагогика мен психологияны, тұлғалық бағдарына педагогикалық технологияны пайдалану және өзінің жеке тұлға ретінде мотивациясын меңгеру қажет. Мамандардың пікірінше, ХХІ ғасырда тиімді білім беру жүйесін жасайтын жас ұрпақтың ақыл-ой және рухани потенциалын барынша дамытуға мүмкіндігі бар «Мектеп - ЖОО» ғана озат бола алады [3].

Сонымен ойымызды қорыта келе, сабақтастық дегеніміз мектеп және жоғары оқу орнындағы оқытуда пайда болып, дамитын процесс құраушыларының бірлігі мен жеке тұлғаның өзіндік оқу іс-әрекеті кезеңдеп жүретін педагогикалық процесс. Тарих дөңгелек тұтастай кері айналып білім беру жүйесіне жүргізіліп жатқан реформалар нарықтық экономика жағдайында әлемдік кеңістік ауқымына бағыттталып отыр. Егеменді елдің болашағын бүгінгі ұрпақты оқыту процесінде сабақтастық принциптерін жүзеге асырумен

байланысты болғандықтан, шәкірттің рухани әлемін ғаламдық біліммен сусындату міндетін қасиетті парыз деп санау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гулевская Н.М. Дидактические основы преемственности школьных и вузовских учебных программ. Автореферат на соискание ученная степень канд.пед.наук. -Улан –Удэ, 2000 г. – 200 с.
2. Бабанский Ю.К. Педагогика. –Москва, 1988г. -479 с
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Қазақстан Республикасында 2015–2020 жж. білім беруді реформалаудың стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру. Астана 2014ж, -174б.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., 1998г. -256с

ҒТАМР 15.41.25

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҚ БАРЫСЫНДА КОНФЛИКТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ

А.Г. ЖУМАНОВА, С. МАЙДАНОВА, К. ДОСКУЛОВА, Ш. ОНАЙБАЙ

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың кәсіби даярлық барысында конфликтологиялық құзіреттіліктің қалыптасу сұрақтары қарастырылған. Талдау барлық авторлардың «конфликтологиялық құзіреттілік» ұғымын маманның кәсіби жоғары деңгейімен байланыстыратындығын көрсетті. Оған жетуге оқу – тәрбие үрдісін құзіреттілік тұрғысынан ұйымдастыру көмектеседі.

Түйін сөздер: конфликтологиялық құзіреттілік, шиеленіс, жанжал, уәж

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования конфликтологической компетентности будущих специалистов в сфере образования. Анализ показал, что понятие «конфликтный дефицит» всех авторов связано с профессиональным уровнем профессионала. Организация учебно-тренировочного процесса в контексте компетенции способствует ее достижению.

Ключевые слова: конфликтологическая компетентность, напряженность, конфликт, спор

Annotation. The article deals with the formation of the conflictological competence of future specialists in the field of education. The analysis showed that the concept of “conflict deficit” of all authors is associated with the professional level of a professional. The organization of the training process in the context of competence contributes to its achievement.

Keywords: conflictological competence, tension, conflict, dispute

Елімізде білім жүйесін дамыту талаптарына сай оқушыларға терең білім және тәрбие беру, оларды жан-жақты дамыту бүгінгі күннің басты мәселесі болғандықтан қоғамның педагог мамандарға қоятын талаптары қазіргі таңда күрделене түсуде. Жаңа қоғам мұғалімі – ол рухани адамгершілігі жоғары, азаматтық жауапкершілігі мол, белсенді, жасампаз, жан-жақты білімді, кәсіби құзыретті, өз теориялық білімін практикада әр түрлі педагогикалық технологиялармен жүзеге асыра алатын өз кәсібінің шебері бола білуі қажет.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті. Бұл міндетті орындауда білім беру жүйесіндегі білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, өздігінен ақпаратты іздеп, талдайтын және оны дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған жаңа білім парадигмасын жүзеге асырудың орасан зор маңызы бар. Осы жұмыста құзыреттілік түсінігі айрықша орынға ие. Құзыреттілік түсінігіне білім туралы мемлекеттік құжаттарда жетекші орын беріліп, педагогика, психология ғылымында жан жақты зерттелуде. [2,15]

Мәселен, «Қазақстан Республикасы 12 жылдық орта жалпы білім берудің жалпыға міндетті стандарты» жобасында «Құзыреттілік– оқушылардың іс-әрекетінің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі, ал құзірет дегеніміз алға қойылған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық; оқушының білім беру жүйесіне деген әлеуметтік тапсырысты құрайтын жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатында табысты іс-әрекетке дайындығы» деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамытудың тұжырымдамасы, жалпы білім беретін мектептерде тұрған көкейтесті міндеттердің қатарына оқытудың құзыреттілік тәсілін жүзеге асыруды басты мәселе етіп қойып отыр. Олай болса нәтижеге бағдарланған оқыту, яғни құзыреттілік тәсіл, ең алдымен, мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру және дамытуды талап етеді. [6,3]

Шиеленіс – әлеуметтануда, психология мен педагогикада кеңінен зерттеліп келе жатқан әлеуметтік шынайы өмірдің кеңінен тараған феномені. Зерттеулерде шиеленіс әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде қарастырылады және ол тек бүлдіргіш фактор ғана болып табылмайды, ол сонымен қатар өзгеру факторы да, инновациялар көзі де, өмір сценарийлерін өзгертуге арналған итермелеуші күш те бола алады. Мысалы, Л. Козер шиеленіс дегеніміз,

«дұшпанның мақсатын бейтараптандыру, зиян келтіру немесе қарсыласты құрту болып табылатын құндылықтар мен белгілі бір статус, билік пен ресурстар үшін күрес» деп түсінеді. Осыған байланысты ол шиеленісті әлеуметтік байланыстарды нығайтуға немесе бұзуға ықпал ететін әлеуметтік өзара әрекет етудің маңызды элементі деп санайды. Шын мәнісінде, шиеленістер маңызды моральдік-психологиялық және материалдық ресурстарды алаңдатады, ішкі эмоционалдық фонды бұзады, жағымсыз психологиялық әсерге ұшыратады және т.с.с. Оған көптеген шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің нәтижелері де дәлел бола алады. Шиеленіс анықтамасына адамдардың үйлесімсіз мүдделері, мақсаттары, қағидалары мен сезімдері бар кез келген жағдай кіреді. Шиеленістер көбіне өзара біріне бірі тәуелді қарым-қатынас бар ұйымдасқан мәнмәтіндерде пайда болады. Жалпы алғанда, шиеленіс – оны шешу үрдісінде қарама-қайшылық сақталатын қызметтің спецификалық ұйымдасушылығы [4].

Демек, конфликтогенді кәсіби ортаның объективті түрде болуын мойындай отырып, заманауи маманның алдында кәсіби шиеленістің тұлғашылық және тұлғааралық деңгейіндегі конфликтогенді және шиеленісті жағдайлардағы, болашақта шиеленістерді болдырмау мақсатында конфликтогенді кәсіби ортаны өзгерту үшін өзінің мүмкіншіліктерін дамыту міндеттері тұр.

Джон Равен, шиеленістерді шеше білу мен келіспеушілікті шеше білу қабілетін тұлғаның негізгі құзіреттілігінің қатарына жатқызады. В.Г. Зазыкин, Е.Н. Богданов, конфликтологиялық құзіреттіліктің жеткіліксіздігі шиеленістің ең маңызды психологиялық себебі болып табылады, деп көрсетеді. Б.И. Хасан конфликтологиялық құзіреттілік ұғымын, тұлғаны сипаттаудың жетекші түрінің бірі және шиеленістегі мінез-құлықтың мүмкін стратегиясы меносы стратегияларды нақты өмір жағдайында жүзеге асыра білу диапазоны туралы мәлімдеме алуды дамыту деңгейін білдіретін жалпы коммуникативтік құзіреттіліктің маңызды бөлігі ретінде қарастырып, кеңітті. Жалпы конфликтологиялық құзіреттілікті кәсіби құзіреттіліктің - басты құрамдас бөлігі ретінде қарастырған дұрыстып деп ойлаймыз.

Біздің зерттеуімізде **болашақ маманның конфликтологиялық құзіреттілігі**, кәсіби біліктілік талаптарына сәйкес және ортасының жоғары конфликтогенді әлеуетімен анықталатын әртүрлі тұлғааралық әрекет ету жағдайында шиеленіссіз және мақсатты әрекеттердің іштей орналасуына ықпал ететін конфликтология саласындағы теориялық білім кешені, практикалық біліктілік пен дағдыларды меңгерген маман тұлғасының кіріктірілген қасиеті деп түсінеміз [1,6].

Маманның конфликтологиялық құзіреттілігінің құрылымдық бөліктеріне біз келесілерді жатқызамыз:

- гностикалық компонент (шиеленістердің пайда болу себептері, олардың даму ерекшеліктері, оппоненттердің мінез-құлқы, психологиялық жағдайы және т.с.с. туралы білім);
- реттеуші компонент (оппоненттердің бағалауларына, уәждері мен қарым-қатынастарына сындарлы әсер ете білу; шиеленістің жүру барысының барлық кезеңдерінде оны басқара білу; медиаторлық);
- жобалаушы компонент (шиеленіс жағдайларында оппоненттер әрекеттерін сезіп қою біліктілігі);
- коммуникативті компонент (оппоненттердің жеке тұлғалық ерекшеліктері мен эмоционалды жағдайын ескере отырып, тиімді қарым-қатынас жасай білу біліктілігі);
- рефлексивті-статусты компонент (тұлғааралық өзара әрекет ету барысында туындайтын қайшылықтарға балама реакция, өзін-өзі тану қабілеті);
- нормативті компонент (шиеленіс жағдайында мінез-құлықты нормативті және моральдік-адамгершілік реттеу туралы білімі, кәсіби басқару мәдениетінің болуы, әдеп нормаларын сақтауға дайын болу);
- уәждемелік компонент (өзінің конфликтологиялық білімі мен біліктілігін дамытуға ұмтылу) [2].

Егер педагогтың қызметі білім беру процесіне қатысушылардың жалпы қажеттіліктері мен мақсаттарын қанағаттандыру кезінде қатесіз өзара іс-қимыл жасауға бағытталған жағдайда, бұл еңбек жоғары тиімділікке жетеді. Педагогтың конфликтологиялық құзыреттілігі білім беру ортасында қолайлы демократиялық және гуманды әлеуметтік климат құруды қамтамасыз ететін қуатты құрал болып табылады. Педагогтың конфликтологиялық құзыреттілігі - бұл: психологиялық-педагогикалық және конфликтологиялық білім жиынтығының болуы; конфликтогендік білім беру ортасы жағдайында кәсіби қызметті тиімді және шығармашылықпен жүзеге асыру қабілеті; педагогикалық жанжалдардың алдын алу бойынша қызметті жүзеге асыруға дайындығы және білім беру процесіне қатысушылар арасында туындайтын жанжалдарды басқару қабілеті. Салыстырмалы дербестікке ие бола отырып, конфликтологиялық құзыреттілік мұғалімнің педагогикалық қызметті тиімді жүзеге асыруға дайындығының көрсеткіші болып табылады, кәсіби өзін-өзі жетілдіруге ынталандыру болып табылады. Конфликтогендік орта жағдайында мұғалімнің конфликтологиялық құзыреттілігі маңызды психологиялық-педагогикалық проблеманы шешуге – тұлғааралық қарым-қатынастарды үйлестіруге, білім беру ортасындағы білім алушылардың тұлғааралық жанжалдарды жеңуге көмектеседі. Үздіксіз білім берудің жоғары оқу орындарындағы конфликтологиялық құзыреттілікті қалыптастыру – бұл күрделі көп сатылы процесс [2].

Мақалада қоғамдағы трансформациялық үдерістер әлеуметтік жүйелердегі жанжал деңгейінің өсуіне себепші болатын қазіргі жағдайдағы ЖОО-ның білім беру кеңістігінде болашақ маманның конфликтологиялық құзыреттілігін қалыптастыру өзектілігі негізделеді. Қақтығысты өзара іс-қимыл процесінде сөзсіз құбылыс ретінде тану жастардың қақтығыстық құзыреттілігін дамыту, сондай-ақ туындаған қақтығыстарды конструктивті шешуге ықпал ететін жеке-жеке қасиеттерді қалыптастыру проблемасын өзектендіреді. "Конфликтологиялық құзыреттілік" ұғымының құрылымдық-мазмұнды талдауы және оның ЖОО-да оқу үрдісінде қалыптасуының ерекшеліктері ұсынылған. Жоғары оқу орнының білім беру кеңістігінде болашақ маманның конфликтологиялық құзыреттілігінің қалыптасу өлшемдері мен деңгейлері анықталды. Болашақ маманның конфликтологиялық құзыреттілігінің қалыптасуын мотивациялық-құндылық, зияткерлік-танымдық және іс жүргізу критерийлері бойынша анықтауға болады.

Қазіргі жағдайда күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестер, оң өзгерістермен қатар, айтарлықтай шиеленіс пен қарама-қайшылықпен ерекшеленетін жағдайлар мен тұлғааралық коммуникациялардың көптеген вариативтілігін көрсете отырып, әлеуметтік және кәсіби салалардағы қақтығыс деңгейіне әсер ететіні белгілі. Осының салдарынан даулы жағдайлардың пайда болуы мен шешілуі, келіссөздер жүргізу, даулы жағдайларда әрекет ету жолдары мен тәсілдерін іздеу мәселесі ешқашан өзектіленеді. Кәсіби қызметтің барлық салаларындағы мамандарға қойылатын талаптар деңгейі артады, өйткені жанжалда конструктивті және тиімді әрекет ете білу, жанжалды жағдайдың ерекшелігін есепке алу қабілеті, жанжалды ортада өзара іс-қимыл жасау дағдылары мен технологияларын білу оларға кәсіпте табысты болуға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, конфликтологиялық құзыреттілікті қалыптастыру және одан әрі дамыту процесі, ең алдымен, кәсіби білім алу процесінде, жоғары оқу орнының білім беру контекстінде жүзеге асырылуы тиіс, оның мақсаты жанжал туралы білім алуда ғана емес, тұлғаның конфликтологиялық мәдениетін дамытуда және кәсіби жанжалды басқару дағдылары мен іскерлігін қалыптастыруда. Жоғары кәсіптік білім беру жүйесіндегі қазіргі жағдайды талдау болашақ мамандардың жанжалды жағдай жағдайында оларға қазіргі заманғы кәсіби сала ұсынатын талаптарға жауап бермейтінін көрсетеді. Конфликтологиялық құзыреттілігі мен ЖОО бітірушісінің мәдениеті конфликтілік жағдайларды болжай білуді, конфликтогендік ортада өзара іс-қимыл жасауға жеке дайындығының болуын, кәсіби практикада білім мен іскерлікті қолданудағы өзекті ұтқырлықты, конструктивті ойлауды және т.б. көрсетеді.

Кәсіби субъект өміріндегі әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретіндегі жанжалдың рөлі отандық және шетелдік ғалымдардың көптеген ғылыми зерттеулерінде қарастырылған.

Қазіргі теориялар қақтығысты әлеуметтік жүйелердегі және адам өміріндегі кең тараған және табиғи құбылыс ретінде қарастырады. Зерттеулерде жанжал әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде сипатталады және ол тек деструктивті фактор болып қана қоймай, өзгерістердің факторы, инновациялар көзі және өмірлік сценарийлерді қайта пайымдауға түрткі бола алады деп атап көрсетіледі. Жанжал-бұл іс-әрекет субъектісінен креативті ойлау мен жедел реакция талап ететін өзгерістерге ынталандыру. Авторлар қақтығыстың теріс, деструктивті салдарларын сындарлы мүмкіндіктерге айналдырудың маңыздылығын басқаруы және негіздеуі мүмкін деп мәлімдейді [1,5]. Жанжалдарды басқару дайындықты, арнайы білімді, іскерлікті және дағдыларды меңгеруді, сондай-ақ тұлғалық жетілу, төзімділік, эмпатия, рефлексивтілік, ойлау диалогы, басқаның ұстанымын құрметтеу, жаңа тәжірибеге ашықтық сияқты қасиеттерді дамытуды талап етеді [1,3,5].

Сонымен болашақ мамандардың конфликтологиялық құзыреттілігін қалыптастыру – білім беру саласының өзекті мәселесі. Күн сайын адамға көптеген ақпарат тасқыны келеді. Ал оқу мазмұны мен оқыту әдістері ескі сарында қалып қоюда. Сондықтан білім берудегі әлеуметтік қажеттілік пен ол қажеттілікті қанағаттандырудың арасындағы қарама – қайшылық білім беру саласының дағдарысына әкеліп соғуда. Сол себепті мектеп мұғалімдерінің әдістемелік шығармашылығын дамытуды педагог-мамандардың біліктілігін жетілдіру жүйесінде ұйымдастыруды олардың кәсіби құзіреттілігі кезінде жүзеге асыру қажеттігі туындайды.

Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды. Бұл мәселенің көптеген қырларын әлемдік ғылымда М.В. Рыжаков, Э.В. Зеер, Е.А. Климов, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Г.В. Горланов, Д.А. Мещеряков, А.В. Хуторской, Н.Л. Гончарова, В.А. Адольф, Э.Ф. Зеер, отандық ғылымда Ш.Х. Құрманалина, Ә.М. Мухамбетжанова т.б. зерттеуде. Аталған ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек «Құзыреттілік— бұл білімді, іскерлікті қолдану қабілеті, оқу міндеттерін шешуде практикалық тәжірибе негізінде қалыптан тыс жағдайда адамның табысты нәтижелі әрекет ету қабілеті». Оны сызба түрінде бейнелесек: Құзыреттілік= Білім – Тәжірибе – Іскерлік.

Сонымен құзыреттілік тұрғы білім нәтижесіне назар аударып, нәтиже ретінде адамның меңгерген ақпараттарының жиынтығын емес, түрлі жағдаяттарда іс- қимылдар жасау қабілетін басшылыққа алады немесе оқыту үрдісінде «құзыреттілік» ұғымы оқушылардың білімі мен тәжірибесін, дағдылары мен біліктерін белгілі бір мәселені шешуде қолдануын негізге алады [7,15].

Оқушылардың құзыреттілігін дамыту міндеті болашақ педагог мамандардың **кәсіби құзыреттілігін** дамыту мәселесін қойып отыр. Кәсіби құзыреттілік ұғымын теорияда түсіндірудің екі бағыты бар: адамның стандартқа сәйкес әрекет ету қабілеті; жеке тұлғаның жұмыста нәтижеге жетуіне мүмкіндік беретін сапалары:

- жеткілікті біліктілік, қабілет;
- жеткілікті дене және ақыл – ой сапалары;
- білікті болу қабілеті;
- стандартқа сәйкес бір нәрсені тәжірибе жолымен немесе оқыту нәтижесінде алған біліктілігімен жасауы;
- тәжірибесі;
- үздіксіз өз бетімен білім алу;
- іске деген шығармашылық және жауапкершілік қатынасы;
- теориялық білімдерді игеріп қана қоймай, оны нақты мәселелер мен проблемалық жағдайларды шешуге қолдана алу [3,20].

Проблемалар мен өзіндік менеджментін шешу құзыреттілігі, ол - оқушылардың:

- әр түрлі жағдайларда проблемаларды анықтау, жауапты шешім қабылдау, шешімнің салдарын бағалау;
- өзінің іс-әрекетінің мақсатын қою, оны жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды анықтау, оған қол жеткізу процесін ұйымдастыру (яғни міндетке сәйкес технологияларды әзірлейді);
- рефлексия мен өзін-өзі бағалауды, өз қызметін және оның нәтижелерін бағалауды жүзеге асыру;
- өз үшін жағдайларға сәйкес іс-әрекет пен мінез-құлық нормаларын таңдау;
- қойылған міндеттерге сәйкес технологияларды таңдау, технологияларды айқын қолдану даярлығы.

Сонымен талдау барлық авторлардың «конфликтологиялық құзыреттілік» ұғымын маманның кәсіби жоғары деңгейімен байланыстыратындығын көрсетті. Оған жетуге оқу – тәрбие үрдісін құзыреттілік тұрғысынан ұйымдастыру көмектеседі [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кучугурова Н.Д. Формирование профессиональной компетентности будущего специалиста // Проблемы и перспективы педагогического образования в XXI веке. – М. - 2000. – С. 360-362.
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы. –Астана. 14 желтоқсан, 2012.
3. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – М., «Когито-Центр», 2002. – 396 с.
4. Сорокина Т.М. Развитие профессиональной компетенции будущего учителя средствами интегрированного учебного содержания // Начальная школа. – 2004. – №2. – С. 110-114.
5. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед.ғыл. докт...автореф.: 21.05.05. – Қарағанды: Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005. – 40 б.
6. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана,
7. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы, 2015. – 358 б.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
ART, CULTURE AND SPORT

МРНТИ 796.011.3

**СПЕЦИФИКА ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ И ФИЗИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ СТУДЕНТОК УНИВЕРСИТЕТА КАК ФАКТОР КОРРЕКЦИИ
ИХ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ**

Т.А. БОТАГАРИЕВ

*Актобинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Казахстан*

Аннотация. В данной статье выявлены основные научно-теоретические предпосылки проблемы разработки уровня физической подготовленности и физического развития студентов. Среди них основными являются необходимость разработки дифференцированной методики физической подготовки студентов в соответствии с их конституциональными особенностями; учет адаптационных реакций организма студентов в связи со сменой социально-экономических условий. Определен уровень физической подготовленности и физического развития у студенток университета из городской и сельской местности. Показано, что студентки из сельской местности по сравнению с городскими имеют относительно более низкие значения уровня физической подготовленности и физического развития. Это наблюдалось по показателям индекса массы тела, индекса Эрисмана, а также других показателей физического развития. Констатирован уровень физической подготовленности студенток, недостаточно соответствующий нормативным требованиям. Представлены методические пути совершенствования физической подготовки студенток, основанные на коррекции планирования учебного материала, активных методов обучения, самостоятельной работы студентов, стимуляции мотивации студентов, а также круглогодичных занятий одним из видов спорта по принципам спортивной тренировки.

Ключевые слова. Физическая подготовленность, физическое развитие, студентки, городская и сельская местность, методические пути, процесс физической подготовки.

Abstract. In this article there have been revealed the main scientific-theoretical preconditions of problem of elaboration of physical training level and physical development. Among them the main are - the necessity of elaboration of students' physical training methodology in accordance with their constitutional characteristics; mainstreaming of adaptational reaction of students' organism in accordance with the change of socio-economic conditions. There have been defined the physical training and physical development level of university students from urban areas and countryside. It is shown that students from countryside in comparison with students from urban areas have relatively lower significances of physical training and physical development levels. It has been observed from indicators of body mass index, Erissman index etc.

There have been observed the level of students' physical development, which insufficient meets the standards requirements. There have been provided the methodological ways of improvement of students' physical development, based on correction of education material planning, active teaching methods, students' individual work; stimulation of students' motivation and all the year-round practicing sport on the principles of athletic training.

Key words. Physical development, students, urban areas, countryside, methodological ways, process of physical training.

Аңдатпа. Осы мақалада студенттердің дене дайындылығы мен дене даму деңгейін арттыру мәселесі бойынша негізгі ғылыми және теориялық алғышарттар анықталды. Олардың ішінде бастысы - студенттердің конституциялық ерекшеліктеріне сәйкес дене тәрбиелеудің дифференциалды әдіснамасын әзірлеу қажеттілігі; әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы өзгерістерге байланысты студенттер органдарының бейімделу реакцияларын есепке алу. Университет студенттерінің арасындағы қалалық және ауылдық қыз балалардың дене дайындылығы мен дене дамуы деңгейі анықталды. Ауылдық жерлердегі студент қыздардың қалалық жерлермен салыстырғанда дене дайындылығы және дене дамуы салыстырмалы түрде төмендігін көрсетті. Бұл дене массасы индексі, Эрисман индексі және дене дамуының басқа көрсеткіштері бойынша байқалды. Нормативтік талаптарға сәйкес келмейтін студент қыздардың дене дайындылығының деңгейі нақтыланды. Оқу материалдарын, оқытудың белсенді әдістерін, студенттердің өзіндік жұмысын, студенттердің өз уәжін ынталандыру және спортпен шұғылдану принциптері бойынша спорттың бір түрімен жыл бойына айналысуды жоспарлауды түзетуге негізделген студенттердің дене тәрбиесін жетілдірудің әдістемелік тәсілдері ұсынылған.

Түйін сөздері. Дене дайындылығы, дене дамуы, студент қыздар, қалалық және ауылдық жерлер, әдістемелік жолдар, дене дайындылығының үрдісі.

Актуальность исследования определяется следующими причинами. Как отмечают специалисты, на сегодняшний день наиболее острой и требующей кардинального решения, выступает проблема здоровья, физической подготовленности и физического развития студентов. По данным исследований морфофункционального развития школьников г. Ульяновска, выполненных С.П.Левушкиным [7] с 1993 по 2003 год, была обнаружена тенденция к снижению показателей физического развития детей, свидетельствующая о прекращении процессов акселерации. Анализ результатов сдачи учебных норм в 1972-1998 гг., проведенных В.С.Богатыревым [1] свидетельствует о том, что для первокурсниц г. Кирова характерно прогрессирующее снижение скорости бега на 100 м и предельного числа выполнения силовых, т.е. снижение анаэробных возможностей, мышечной силы и выносливости.

Проблема исследования заключается в противоречии между недостаточным уровнем физической подготовленности, физического развития студентов и необходимостью поиска методических подходов в совершенствовании их физической подготовки.

Цель исследования - теоретически и экспериментально обосновать совершенствование физической подготовки студентов университета на основе особенностей взаимосвязи уровня их физической подготовленности и физического развития.

Задачи исследования. 1. Определить научно-теоретические предпосылки проблемы разработки уровня физической подготовленности и физического развития студентов.

2. Изучить уровень физической подготовленности студенток из городской и сельской местности университета.

3. Выявить уровень физического развития студенток из городской и сельской местности университета.

4. Разработать пути совершенствования физической подготовки студенток на основе особенностей уровня их физической подготовленности и физического развития.

Методы исследования. Для решения поставленных задач применялись следующие методы исследования. Анализ научно-методической литературы (изучена отечественная и зарубежная литература). Контрольные испытания применялись для определения уровня физической подготовленности студентов (бег 100 м, бег-ходьба, 6 мин, прыжок в длину с места, наклон вниз, поднимание туловища из положения лежа на спине - девушки) [11]. Для получения статистически достоверных данных использовались методы математической статистики [3]. Методы антропометрических измерений использовались для определения длины, массы тела, окружности грудной клетки [12]. Исследование осуществлялось в течение 2015-2017 годов на базе Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова (АРГУ) Всего в исследования приняло участие 150 студентов АРГУ им.К.Жубанова.

Результаты исследования. Анализ отечественной литературы показал, что исследования ученых по различным аспектам физической подготовленности и физического развития студентов можно сгруппировать по следующим направлениям. *Физическая подготовленность и функциональные резервы студентов.* Авторы предлагают следующие свои рекомендации: а) «...на оценку «неудовлетворительно» контрольные нормативы выполнили: бег 100 метров - 50% девушек, прыжок в длину с места - 56% девушек, поднимание и опускание туловища из положения лежа - 50% девушек...» [6, с.16]; б) «...установлены различные показатели в уровне развития физических качеств у студентов того или иного конституционального типа. Лучшие показатели в беге на 30 метров, в челночном беге, в беге на 1000 метров - у студентов торакального и мышечного типа конституции, худшие у представителей дигестивного типа конституции...» [7, с. 15].

Методика физкультурно-оздоровительных занятий со студентами. В этом направлении специалистами предлагаются методики: а) «...дифференцированная методика их физического воспитания, основанная на учете конституциональных типов и присущих им особенностям физической подготовленности ...» [8, с. 10]; б) «...включение в занятия по

физическому воспитанию большого объема двигательной нагрузки, преимущественно направленной на развитие выносливости ...» [9, с. 10];

Морфофункциональное состояние и физическое развитие студентов. Специалистами обоснованы: а) «...различия в функции внешнего дыхания в зависимости от профиля обучения, длины и массы тела студентов. Значительное отклонение от должных величин (на 30% и более) отмечено: у 27,78% высоких студентов, 5,56% студентов среднего роста и 11,11% студентов низкого роста...» [10, с. 18]; б) «... смена социально-экономических условий приводит к напряжению адапционных реакций организма студентов. Наблюдалось увеличение пульсового давления, снижение процента нормотонической (благоприятной) реакции на функциональную пробу ...» [11, с. 12];

Взаимосвязь между показателями физического развития. Специалисты определили: а) «...наличие достоверной положительной взаимосвязи длины тела и ТМТ у обоих полов и отсутствие достоверной связи с массой жира. Компонентом тела, определяющим изменение величины индекса массы тела, является жировая масса...» [12, с. 17].

Среди зарубежных ученых исследования были проведены по следующим аспектам.

Факторы, определяющие физическую активность студентов. Специалисты отмечают. а) «...физическая бездеятельность по-прежнему часто встречается среди студентов-медиков, причем около половины (50,5%) из них в южном Таиланде не являются физически активными...» [13]; б) «...Студенты, использующие приложения на своих устройствах, связанные со здоровьем, имели значительно более высокий показатель физической активности и индекс массы тела, чем те, кто этого не делал» [14, с. 34].

Морфофункциональные показатели студентов. Специалистами выявлено следующее: а) «...у женщин-студентов наблюдается более высокая доля эндоморфологии, эктоморфии, чем у мужчин, которые, в свою очередь, характеризуются более высокой долей мезоморфности. Сексуальный диморфизм лучше всего проявляется в мезоморфном строении...» [15, с. 6]; б) «...индекс массы тела был ниже у девушек. Самыми отличительными профилями были обозначены $Bmi = 16-17$ (индексы массы тела).» [15, с. 130];

Взаимосвязь между физической активностью и физическим развитием студентов. Специалисты выделяют следующие приоритетные аспекты: а) «...важнейшими факторами преобладания процентного содержания жира в организме для женщин являлись их высокий возраст, более низкий фитнес-показатель и более низкие оценки их пригодности. Приоритетными факторами преобладания висцерального жира у мужчин являлись их старший возраст, меньшее время сна и более низкий показатель пригодности.» [16, с. 240].

В таблице 1 и 2 представлены результаты изучения уровня физической подготовленности и физического развития студентов из городской и сельской местности университета.

Таблица 1 - Показатели физической подготовленности студенток университета из городской и сельской местности

Показатели	Сельская местность			Городская местность			Прирост, %	t	P
	n=75			n=75					
	X	S	m	X	S	m			
Бег 100 м, сек	18,69	1,84	0,08	17,17	1,33	0,05	9,8	15,4	<0,01
Бег-ходьба, 6 мин, м	940,2	28,6	1,49	1072,4	36,3	1,89	12,9	51,5	<0,01
Прыжок в длину с места, см	163,9	16,0	0,68	171,4	13,4	0,74	5,5	8,5	<0,01
Наклон вниз, см	6,3	0,74	0,05	10,9	0,96	0,06	75,1	77,6	<0,01
Поднимание туловища из положения лежа на спине за 1 мин, кол-во раз	23,6	6,0	0,27	37,2	3,7	0,20	55,0	37,6	<0,01

Как видно из таблицы 1 по показателям физической подготовленности наблюдалось относительно более высокие значения у студенток из городской местности.

Так, по бегу на 100 м (скоростные качества) это превышение составило 1,12 сек (9,8 %) (P<0,01). В беге-ходьбе на 6 мин (выносливость) студентки из городской местности на 132,2 м (12,9%) больше преодолели дистанцию за указанный лимит времени (P<0,01). В обоих тестах результаты соответствовали оценке «удовлетворительно».

По прыжку в длину с места (скоростно-силовые качества) у студенток результаты были более позитивными. Так, студентки из городской местности на 7,5 см (5,5%) опережали студенток из сельской местности и результат их соответствовал оценке «хорошо».

По тесту «наклон вниз» разница между результатами студенток городской и сельской местности составила 4,6 см (75,1%), но оценки соответствовали уровню «удовлетворительно» (P<0,01).

В поднимании туловища из положения лежа студентки из городской местности выполнили тест на 13,6 раз больше (55%), чем студентки из сельской местности (уровень «удовлетворительно») (P<0,01).

На оценку «неудовлетворительно» бег на 100 м выполнили 26,9 %: прыжок в длину с места 43,3%, поднимании туловища из положения лежа - 25,3 %).

Таблица 2 - Показатели физического развития студенток городской и сельской местностей

Показатели	Сельская местность			Городская местность			ППр ирос т,% %	t	P
	n=150			n=155					
	X	S	m	X	S	m			
Длина тела, см	161,8	5,3	0,28	63,6	3,7	0,49	1,2	3,28	<0,01
Масса тела, кг	53,3	8,18	0,44	54,4	7,78	0,41	2,0	9,20	<0,01
Индекс массы тела кг/м ²	20,4	0,85	0,03	22,6	0,98	0,08	8,9	31	<0,01
Окружность грудной клетки (в паузе), см	82,4	2,44	0,14	84,8	3,44	0,18	2,8	11,5	<0,01
Окружность грудной клетки (на вдохе), см	85,5	3,35	0,17	88,3	4,44	0,25	3,2	11,4	<0,01
Окружность грудной клетки (на выдохе), см	79,4	3,35	0,18	81,3	4,42	0,26	2,8	7,9	<0,01
Индекс Эрисмана, см	1,9	0,4	0,03	3,5	0,4	0,03	3,5	5,4	<0,01

Как видно из таблицы 2 по всем показателям физического развития у студенток городской местности величины были выше. Так, по длине тела студентки городской местности опережали студенток из сельской местности на 1,8 см (1,2%), по массе тела – на 1,1кг (2,0 %). По индексу массы тела все студентки городской местности имеют нормальный вес. У студенток из городской местности на 2,2 кг/м² индекс массы тела был выше. Абсолютные показатели составляли у городских студенток 22,6 кг/м², а у студенток из села – 20,4 кг/м². Сопоставление с данными, полученными в более ранних исследованиях, позволяет заключить, что подобные исследования проводились D.Kenny, R.Adams [15], по данным которой индекс массы тела был ниже у девушек. Самыми отличительными профилями были обозначены Bmi = 16-17 (индексы массы тела). В отличие от данных D.Kenny, R.Adams индексы массы тела у обследованных студенток были 20,5-22,3, т.е. выше.

По величине окружности грудной клетки (в паузе) студентки городской местности на 2,4 см (2,8 %) опережали студенток из сельской местности. У студентов из сельской местности по сравнению со студентками из города констатировано низкое значение индекса Эрисмана, что свидетельствует об их узкогрудии (1,9 против 3,5).

Основываясь на результатах изучения особенностей физического развития и физической подготовленности студенток городской и сельской местностей мы предложили следующие методические пути совершенствования их физической подготовки.

1. Внести коррективы в планирование учебных занятий, а именно взаимозаменяемость средств и методов физического воспитания с учетом непогодных климатических условий.

2. В разделе «общая физическая подготовка» включить силовую аэробику. Данный вид упражнений позволит укрепить мышцы опорно-двигательного аппарата, что необходимо для развития отстающих физических качеств. Наряду с этим, это позволит оптимизировать рост веса тела за счет мышечной и жировой массы.

3. Для совершенствования мотивации студентов использовать личные карточки достижений результатов студентов и за основу принимать темпы их прироста.

4. Занятия проводить с использованием метода круговой тренировки с избирательной направленностью на развитие физических качеств.

5. В условиях кредитной технологии обучения студентов больше использовать потенциал самостоятельных занятий студентов. В них включить комплекс упражнений по развитию скоростных, скоростно-силовых качеств, выносливости, гибкости, а также такие темы как оценка физического развития, самоконтроль при занятиях физическими упражнениями.

6. Для оптимизации процесса физической подготовки переход всего учебного процесса по предмету «физическая культура» на занятия по видам спорта, т.е. круглогодичная занятость студентов одним из видов спорта и проведение занятий по принципам спортивной тренировки.

Дискуссия. В работе получены следующие результаты.

1. На оценку «неудовлетворительно» бег на 100 м выполнили 26,9 %: прыжок в длину с места 43,3%, поднимании туловища из положения лежа - 25,3 %). Сопоставление с данными, полученными в более ранних исследованиях, позволяет заключить, что подобные исследования проводились Е.А.Шуняевой, которая отмечала, «...что на оценку «неудовлетворительно» контрольные нормативы выполнили: бег 100 метров - 50% девушек, прыжок в длину с места - 56% девушек, поднимание и опускание туловища из положения лежа - 50% девушек...» [6, с.16]. Полученные нами результаты относительно согласуются с ранее выявленными. Отличием от результатов исследования Е.А.Шуняевой, то, что в нашем исследовании результаты были более позитивными. На оценку «неудовлетворительно» бег на 100 м выполнили 26,9 %: прыжок в длину с места 43,3%, поднимании туловища из положения лежа - 25,3 %).

2. В условиях кредитной технологии обучения студентов больше использовать потенциал самостоятельных занятий студентов. В них включить комплекс упражнений по развитию скоростных, скоростно-силовых качеств, выносливости, гибкости. Сопоставление с данными, полученными в более ранних исследованиях, позволяет заключить, что подобные исследования проводились М.Н.Кондратьевой, которая считает необходимым

«... включение в занятия по физическому воспитанию большого объема двигательной нагрузки, преимущественно направленной на развитие выносливости...» [9, с. 14]. Отличаем от результатов исследования М.Н.Кондратьевой то, что в нашем исследовании мы включили в методические пути совершенствования физической подготовки студентов круглогодичные занятия одним из видов спорта по принципам спортивной тренировки.

Заключение

1. Научно-теоретическими предпосылками проблемы разработки уровня физической подготовленности и физического развития студентов университета являются:

- относительно отстающий от программных требований уровень физической подготовленности студентов;

- необходимость разработки дифференцированной методики физической подготовки студентов в соответствии с их конституциональными особенностями;

- учет адаптационных реакций организма студентов в связи со сменой социально-экономических условий.

2. Выявлены относительно более низкие значения уровня физической подготовленности и физического развития студентов из сельской местности по сравнению с городскими.

3. По количеству спортивных секций, студентов, в них занимающихся и занятым призовым местам в городской спартакиаде вуз педагогического профиля относительно опережает вуз медицинского профиля.

4. У студенток сельской местности отмечались относительно более низкие показатели уровня физической подготовленности и физического развития. По уровню подготовленности студенты соответствовали оценке «удовлетворительно».

5. Методическими путями совершенствования физической подготовки студентов являются внедрение взаимозаменяемости средств и методов физического воспитания, силовой аэробики для девушек, дыхательной гимнастики, метода круговой тренировки, личных карточек достижений учащихся, самостоятельных занятий студентов, круглогодичных занятий одним из видов спорта по принципам спортивной тренировки.

Список использованной литературы

1 Богатырев В.С. Физиологическая характеристика физического развития и репродуктивного здоровья выпускниц средних школ, проживающих на экологически различных территориях Кировской области: автореф.дис.... к.п.н.. – 14.00.17 – Киров , 1999. - 24 с.

2 Гладенкова В.П. Индивидуализация физической подготовки студентов технического университета на основе конституциональной идентификации: автореф. дис....к.п.н. – 13.00.04 – Астрахань, 2009. - 23 с.

3 Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учебное пособие для студ.высш.учеб.заведений. – М.: Изд.центр «Академия», 2002. – 264 с.

4 Забелина Л.Н. Дифференцированная методика развития физических качеств студентов технического вуза с учетом их индивидуальных особенностей: автореф. дис....к.п.н. – 13.00.04. – Тула, 2011. - 23 с.

5 Ивакина Е.А. Особенности физического развития и состояния системы кровообращения студентов Уральского региона: автореф. дис....к.п.н. – 03.00.13 – Тюмень, 2006. – 23 с.

6 Кондратьева М.Н. Сравнительная характеристика физического состояния студентов младших курсов, обучающихся в медицинском вузе: автореф. дис....к.биол.н. – 03.03.01 – Петрозаводск, 2011. - 23 с.

7 Лёвущкин С.П. Физиологическое обоснование физической подготовки школьников 7-17 лет с разными типами телосложения: автореф.дис.... д.биол.н.. – 03.00.13, 13.00.04 – Москва, 2005. - 45 с.

8 Лихачев А.А. Особенности физического развития, функции кровообращения и дыхания у студентов в условиях применения тренировочно-оздоровительных программ: автореф. дис....к.биол.н. – 03.00.13 – Челябинск, 2006. - 24 с.

9 Сокольская Т.И. Гендерно-возрастные аспекты зависимости показателей физического развития от компонентов массы тела: автореф. дис....к.биол.н. – 03.00.13 – Липецк, 2009. - 24 с.

10 Шуняева Е.А. Физическое воспитание студентов вуза с низким уровнем развития скоростно-силовых качеств и выносливости средствами легкой атлетики: автореф. дис....к.п.н.- 13.00.04 – Москва, 2007 -24 с.

11 Физическая культура. Типовая учебная программа по дисциплине «физическая культура». – КазНУ им.аль-Фараби. – Алматы, 2014. – 104 с.

12 Яхонтов С.В., Ласукова Т.В. Физиология. Методы оценки функционального состояния сердечно-сосудистой системы: Учебно–методическое пособие / Томск: Издательство Томского государственного университета, 2007. - 38 с.

13 Kenny D., Adams R. The relationship between eating attitudes, body-mass index, age, and gender in Australian university- students// Australian Psychologist. - Том 29. – Выпуск 2. – С.128-134. - 1994.

13 Medagama A., Galgomuwa M., De Silva C. Physical activity patterns and socio-demographic correlates of physical activity among medical undergraduates in Sri Lanka: an observational study//Postgraduate medical journal.- Том: 94 Выпуск: 1107 Стр.: 32-36. - Jan 2018.

14 Tatarczuk J.; Asienkiewicz R., Wandycz A. Sexual dimorphism in physical education students of equal body height //Anthropologischer anzeiger. Том: 75 Выпуск: 1 Стр.: 1-8. – 2018.

15 Fares JE, Al-Hayek S., Jaafar J., Djabrayan N., Farhat AG. Factors affecting body composition of Lebanese university students// Nutrition & food science. - Том: 48 Выпуск: 2Стр.: 228-244. – 2018

16 Wattanapisit A., Vjijtpongjinda S., Saengow U., Amaek W., Thanamee S., Petchuay P. BMJ OPEN. - Том: 7 Выпуск: 9. - Номер статьи: e017297. - Sep 2017.

ӨӘЖ: 796.011.1

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

А.Т. ТАЖИГАЛИЕВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Аңдатпа. Студент жастардың дене дайындығы мен денсаулығының нашарлауы мемлекеттің маңызды проблемасы болып табылады. Бұл мақаланың өзектілігі студент жастардың қазіргі уақыттағы дене тәрбиесінің жүйесі студент жастардың дене дайындығы мен денсаулығының нашарлауының мәселелерін шеше алмауына байланысты. Мақаланың мақсаты - студент жастардың қажеттілігін қанағаттандыру дене тәрбиесінің әр түрлі бағыттары мен салауатты өмір салтын ақпаратты білімді қамтамасыз ететін жүйені құру.

Түйінді сөздер: дене шынықтыру, денсаулық, жоғары білім, студент.

Аннотация. Серьезной проблемой государства является ухудшение физической подготовки и здоровья студенческой молодежи. Актуальность данной статьи обусловлена тем, что система физической культуры студенческой молодежи в настоящее время не может решить проблемы физической подготовки и ухудшения здоровья студенческой молодежи. Цель статьи, удовлетворение потребностей студенческой молодежи, создание системы информационного обеспечения различных направлений физической культуры и здорового образа жизни.

Ключевые слова: физическая культура, здоровье, высшее образование, студент.

Abstract. A serious problem of the state is the deterioration of physical fitness and health of students. The relevance of this article is due to the fact that the system of physical culture of students currently can not solve the

problems of physical training and health deterioration of students. The purpose of the article is to meet the needs of students, to create a system of information support of various areas of physical culture and healthy lifestyles.

Keywords: physical education, health, education at university level, student.

Еліміздің әр түрлі оқу орындарының зерттеулерінің нәтижелелері көрсеткендей, арнайы медициналық топтардағы студенттер саны 30%-ды құрайды [3]. Оқу орындарын бітірген жастардың белгілі бір бөлігінің жағдайы қазіргі уақытта өндірістік және қоғамның талаптарына сәйкес келмейді. Бұған қоршаған ортаның әсері, яғни қоғамдық-экономикалық факторлар көп орын алады: өмір сүру деңгейінің төмендеуі, оқу, еңбек, демалыс және тамақтану структуралары шарттарының нашарлауы, жүйкеге әсер ететін жүктеменің шамадан тыс артуы, соның ішінде дене дайындығы және тұрғындардың барлық қоғамдық-демографиялық тәжірибе жүзінде дене дамуы деңгейінің төмендеуі.

Дене тәрбиесінің қазіргі кездегі стратегиялық мақсаты жоғары және орта мектептерде жеке тұлғаны мәдениет арқылы дене тәрбиесінің потенциалды құндылықтарын бойға сіңірту негізінде тәрбиелеу. Дене тәрбиесінің ең бастысы студенттерде дене шынықтырудың қажеттілігін тудыру. Осы білімнің гуманитарлық шарттарында және мәдениет теориясының аспектілерінде концепцияның жүзеге асырудың іргетастық негізде дене тәрбиесін оқыту концепциясы қаланады. Осы концепция жүйесі дене тәрбиесінің гуманитарлық-педагогика принциптері негізінде құрылуға тиіс:

- Әр адамға қоғамның жоғарғы құндылығы ретінде жеке көңіл бөлуді күшейту;
- Жастарды қоғамдық-педагогикалық объектен өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі анықтау сынды ішкі қасиеттерін дамыту негізінде белсенді шығармашылықты субъектітігіе айналдыру;
- Студенттер мен оқытушылар арасындағы өзара дербестікті сақтау;
- Жастарда үйлесімділік пен жан-жақтылықты дамыту;

Дене тәрбиесін оқушыларға оқыта отырып, өзінің педагогикалық қалыбын дамыту арқылы болашақ мамандардың жалпы мәдениеттік деңгейін көтеруде дене тәрбиесінің рөлін күшейту.

Дене тәрбиесін жеке тұлға ретіндегі түсінігі дене тәрбиесінің түрлі резервтегі әсер етуші факторларының көпшіліктің қалыптасқан пікірлерінің дамуындағы прогрессивтік тенденциясының қалыптасуы болашақ маманның мәдениеті ретінде құндылығын игерудегі қажеттілік болып табылады.

Дене тәрбиесінің тұлғалық қалыптасуы жеке дене сапасының дамуы ғана емес, адамның жан-жақты және үйлесімділікпен дамуының тығыз байланыстылығында. Ол

студент жастардың дене сапасын жетілдіретін мынадай жалпы адамдық құндылықтар, денсаулық, дене және психологиялық жайлылық [1].

Берілген концептуальды қалыпқа сай дене мәдениетінің дәстүрлі тәрбие жүйесінде дамудың ережелері мен заңдылықтары туралы адамның дене потенциалының жетілуі және сонымен қатар жалпы адами құндылықтар, адамгершілік әдеби тәртіптер туралы білімдерін толықтырып отыру қажет. Мұндай білімдерді игермей отырып, адамның саналы қозғалыс ептілігін денсаулықты сақтау және денені дамыту мақсатында тәжірибе жүзінде қолданылуы мүмкін емес. Адамның дене тәрбиесі және спортта игерген білімнің негізінде ғана дене тәрбиесіне деген қызығушылығын қанағаттандыратын өзіндік жолдарын табуға, жеке жаттығуларының орындалу әдістерін, жаттықтыру әсерін білмей отырып, денені өзіндік жеілдірумен айналысуға болмайды.

Қазіргі теориялық зерттемелер мен дене тәрбиесінің қалыптасқан тәжірибе дене тәрбиесі сабақтарын ұйымдастыру туралы білімнің жоқтығы адамдардың дене тәрбиесі мен спортқа ену деңгейін көрсетеді. Осыған байланысты, дене тәрбиесі аясындағы білімдерін игерудегі талаптарды толықтай шешу спортпен айналысушылардың интеллекті қабілеттерін дамытуға ұмтылу, дене тәрбиесі жан жақты және үйлесімділікпен дамуға, сонымен қатар дене тәрбиесі сабақтарына қызметтік тәжірибелік қатынасты қалыптастырады [2].

Білімнің тұрақтылығы тәжірибе жүзінде білімді қолдану аясын кеңейтеді. Бұдан шығатын қорытынды спортпен, дене тәрбиесімен айналысушының дене тәрбиесімен алған білімі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым студенттің өзін-өзі жетілдіру жетістігі көп жағдайда кепілдік берілетіні сенімділікпен айтуға болады. Дене тәрбиесінің ірге тастық принциптері интеллектуальды және қозғалыс компоненттерінің бір тұтастығы. Бірақ, дене тәрбиесінің оқытушыларына білімділік және тәрбиелік тапсырмаларды орындауға аз уақыт бөлінеді.

Дене тәрбиесі сабақтарының тиімділігін жоюда, негізгі мәселе жоғарыда айтып кеткендей, студенттердің қызығушылығы мен дене тәрбиесіне деген қажеттіліктерді үйлестіру. Бұл үшін дене тәрбиесі тұлғасының жоғарыда келтірілген концепциясына сай, әр түрлі жаңа педагогикалық технологиялар қолданылады. Денені жетілдіру жүйесінің жеке тұлғаның қозғалыс потенциалының дамуы мен қалыптасуын басқаратын негізгі заңдылықтарының ұсынылған жүйесі ретінде адамның дене белсенділік концепциясы бұрыннан тақыланып келеді. Жастардың жеке дене белсенділігін ұйымдастырудың түрлері мен іздеу жолдары тұрақты жүргізіліп келеді. Бұл концепция қазіргі жастардың дене белсенділігінің тәрбиелеу қажеттілігінің мағыналылығы дене мәдениетінің тәрбиелік рөлі көрсетілген қызыметтіктік жеке тұрғысынан қарастырылады [4].

Оқыту мен тәрбиелеу жүйесінде қызметкерлік тұрғысынан қолдануда қатысушылар арасында педагогикалық процесте «оқытушы студент» пен дене тәрбиесі мен спорттық сабақтардың эмоциональды аспектілерінің қатынасын өзгертуді ұсынады.

Адамның дене тәрбиесінің құндылықтарын игеруге қажеттілігі дене белсенділігінен алатын қанағаттанған сезім, жетістіктері, жеке дене мүмкіндіктерінің жақсаруы, сонымен қатар өмірлік белсенділіктің өсуі, жұмысқа қабілеттілік, айналасындағылардың сыйластығы, беделінің жоғарылауы, денсаулығы, өзінің дене және эмоциональды жағдайын басқару білу, өмірдегі мәнді жетістіктері арқылы көрсетіледі.

Жастардың қажеттілігін қанағаттандыру дене тәрбиесінің әр түрлі (арнайы мамандырылмаған дене тәрбиелік білім, спорт, рекреациялық сабақтар, қалпына келтіру) және салауатты өмір салтын ақпаратты білімді қамтамасыз ететін жүйені құру.

Жоғары оқу орындарында дене тәрбиесінің әр түрін құрарда басты критериялары объективті (қоғам талабына сай, өндірістік, ғылыми, мәдени) және субъективті (жеке таңдау бойынша) түрлері қарастырылуы керек [4, б.31-33]. Дене тәрбиесінің әр түріне байланысты, ғалымдардың пікірлері бойынша олардың жеке теориясы, ұйымдастырылуымен, тапсырмалары, түрлері, әдістері болуы керек. Мұндай бағыт дене тәрбиесінің әрбір жастың таңдауы мен қажеттілігін қанағаттандыратын болса, дене тәрбиесінің дәрежесін білімді гуманитарлауда белгілі бір деңгейде жоғарлатады. Дене тәрбиесінің қалыптастыру технологиясының құндылық ерекшелігін педагог пен студенттің таңдап алған спорт түрінде бірлесе демократизациялау мен гуманизация принциптерін толықтай қолдануында тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Апанасенко Г. Уровень здоровья и физиологические резервы организма //Г. Апанасенко, Л. Довженко // Теория и методика физического воспитания и спорта. – 2007. - № 1. С. 17-21.
2. Вайнер Э.Н., Волынская Е.В. Валеология: Учебный практикум. – М.: Флинта: Наука, 2001. -С. 416.
3. Давиденко Д.Н., Щедрин Ю.Н., Щеголев В.А. Здоровье и образ жизни студентов /Под.общ. ред. проф. Д.Н. Давиденко: Учебное пособие. – СПб.: СПбГУИТМО, 2005. -С. 124.
4. Ермаков С.С. Физическая культура-основной инструмент культуры здоровья //С.С. Ермаков, Г.Л. Апанасенко, Т.В. Бондаренко, С.Д. Прасол /педагогика, психология и медико-педагогические основы физического воспитания, 2010. – № 11. – С. 31-33.

МРНТИ 77.03.17

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІПТІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫНДА АЙНАЛМА ЖАТТЫҒУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

С.С. КУБИЕВА

Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова

Андатпа. Бұл мақалада айналмалы жаттығу проблемаларының ғылыми-теориялық алғышарттары және оның студенттердің дене тәрбиесі практикасында қолданылуы анықталды. Атап айтқанда: адамның физикалық және қолданбалы дене дайындығының басқа жақтарына мамандықтың ерекше талаптарын анықтау; кәсіби-қолданбалы дене дайындығы "ұғымының кең және тар мағынасының арақатынасы"; болашақ мамандардың ғылыми негізделген ерекшеліктері мен еңбек қызметі мазмұнының болмауы; ЖОО түлегінің практикалық психофизикалық модельдерін әзірлеу және іске асыру.

Кілт сөздері: кәсіби-қолданбалы дене дайындығы, әдістеме, студенттер, мінез-құлқы, мазмұны, қызметі, дене дайындығы, ақыл-ой, жұмысқа қабілеттілігі.

Аннотация. В данной статье выявлены научно-теоретические предпосылки проблемы круговой тренировки и ее применение в практике физического воспитания студентов. А именно: определение специфических требований специальности к другим сторонам физической и прикладной физической подготовки человека; соотношение широкого и узкого значения понятия "профессионально-прикладная физическая подготовка"; отсутствие научно-обоснованных особенностей и содержания трудовой деятельности будущих специалистов; разработка и реализация практических психофизических моделей выпускника вуза.

Ключевые слова: профессионально-прикладная физическая подготовка, методика, студенты, характер, содержание, деятельность, физическая, подготовленность, умственная, работоспособность

Abstract. This article identifies the scientific and theoretical precondition for the problems of circuit training and its use to physical students training in the practice. Namely: the determination of the specific requirements for the specialty to other aspects of person's preparation in the physical and applied physical; the wide and narrow ratio meaning on the concept of "professional-applied physical training" the lack of scientifically was based features and content for future specialists' work activities; development and implementation of practical psychophysical models for graduate students.

Key words: professional-applied and physical training, methods, students, character, content, activity, physical, fitness, mental, workability.

Кіріспе. Мамандардың пікірі бойынша [7,10,14], бүгінгі таңда дене мәдениеті дамуында жоғары оқу орны студенттерінің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы мәселелерінің мәнін түсінуде басқа ұстанымдар қажеттілігі туындады. Біз өмір сүріп жатқан қоғамда түбегейлі өзгерістер орын алып жатқаны барлығына белгілі десек, соның қатарында жоғары оқу орнының дене тәрбиесі де бар. Еңбек нарығы болашақ маманнан қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық бағыттарда орын алатын тез құбылмалы жағдайларда әрекет ете білуді талап етеді. Сондықтан қазіргі уақытта дене мәдениетінің мазмұны мен құрылымы студенттердің кәсіби психофизикалық тұрғыдан дайын болуын қаншалықты

қамтамасыз етіп отырғандығының нақты мәнін білу керек. Қазіргі заманның маманы ұтқыр, тез ойлағыш, өндірістік қызметтің әртүрлі жағдайларына икемделгіш болу керек.

Зерттеу мәселесі болашақ маманнан өзгермелі нарық талаптарына байланысты олардың кәсіптік-психофизикалық дайындығын қамтамасыз ету қажеттілігі мен кредиттік оқу жүйесінде оқыту жағдайлары арасындағы қарама-қайшылықтар арқылы, оқытудың белсенді әдістерін (соның ішінде айналмалы жаттығу әдісі) енгізу және студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығында осы әдісті жүзеге асыруда ғылыми-әдістемелермен жеткіліксіз қамтылғаны анықталады.

Зерттеу мақсаты – биология мамандықтары бойынша студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығында айналмалы жаттығу әдісін қолдану әдістемесін теориялық және эксперименттік түрде негіздеу.

Жұмыстың алдында келесі **міндеттер** қойылды:

1. Айналмалы жаттығу мәселелерінің ғылыми-теориялық алғышарттары мен оның студенттердің дене тәрбиесі практикасында қолдануылын анықтау.

2. Биология мамандықтары бойынша студенттердің оқу және өндірістік қызметтерінің негізгі мазмұны мен сипатын зерттеу.

3. Биолог студенттердің дене тәрбиесі бойынша оқу процесі құрылымы жағдайын зерттеп білу және оны жүзеге асыру.

4. Биолог студенттердің дене дайындығының, ақыл-ой қабілеттілігі мен психикалық процестер көрсеткіштерінің деңгейін анықтау.

5. Биолог студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене тәрбиесі дайындығы барысында «айналмалы жаттығу әдісін» жүзеге асыру әдістемесін әзірлеу және оның тиімділігін ғылыми-тәжірибеде негіздеу.

Материал және зерттеу әдістемесі. Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі **зерттеу әдістері** қолданылды. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау; педагогикалық бақылау; сауалнамалық сұрау; құжаттық материалдарды талдау; ақыл-ой жұмыс қабілеттілігін анықтау әдісі; психологиялық зерттеу әдісі; бақылау сынағы; математикалық статистика әдістері; педагогикалық эксперимент.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау әдісін біз бірінші міндетті орындау үшін қолдандық. Педагогикалық бақылау әдісті біз зерттеулеріміздің үшінші міндетін орындау үшін қолдандық, дәлірек айтқанда «биолог студенттердің дене тәрбиесі бойынша оқу процесі құрылымының жағдайын зерттеп білу және оны іске асыру». Сауалнамалық сұрау әдісі [11] зерттеулеріміздің үшінші міндетін орындау кезінде қолданылды. Сауалнамалық сұрау дене тәрбиесі пәнінің оқытушылары мен студенттер арасында өткізілді. Құжаттық

материалдарды талдау зерттеудің жалпы екінші және үшінші дербес міндеттерін орындау үшін қолданылды. Биолог-студенттердің оқу және өндірістік қызметінің негізгі мазмұны мен сипаттарын анықтау үшін келесі құжаттар талданды: «биология» мамандығы бойынша мемлекеттік жалпыға бірдей міндетті стандарты, оқу жоспары, биология мұғалімінің профессиограммасы. Ақыл-ой жұмыс қабілеттілігін анықтау әдісі үшін В.Я.Анфимовтың корректура кестесі [5] бойынша тапсырмалар берілді. Психологиялық зерттеу әдісі арқылы студенттердің зейін көлемі, тез ойлау, көру есі, оперативтік есі анықталды. Бақылау сынағы студенттердің дене дайындығы деңгейін бағалау үшін пайдаланылды. Мынадай тесттер қолданылды: «Бір орнынан ұзындыққа секіру», «100 м жүгіру», «3000 м жүгіру» (ер адамдар), «1000 м жүгіру» (әйелдер), «тартылу» (ер адамдар), «денені көтеру» (әйелдер) [12]. Математикалық статистика әдістері деректерді өңдеу, анықталған заңдылықтардың анықтығын дәлелдеу үшін пайдаланылды [6]. Педагогикалық эксперимент [1] студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы кезінде біз дайындаған «айналмалы жаттығу әдісін» іске асыру әдістемесінің тиімділігін дәлелдеу үшін қолданылды.

Зерттеу мерзімі ішінде эксперименттік-сынақ жұмыстарының барлығы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің базасында өткізілді. Зерттеуде дене мәдениетінің 30 оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің 200 студенті қатысты.

Нәтижелер және оларды талқылау. Ғылыми-әдістемелік әдебиетті талдау негізінде [2-4, 7-10, 13-14] біз келесі айналма жаттығу әдісі мен оларды студенттердің дене тәрбиесі процесінде қолдану мәселесінің негізгі ғылыми-теориялық алғышарттарың анықтадық:

- мамандарға деген факторлар мазмұнын нарық талаптарының қарқынды өсуі арқылы адамның дене және қолданбалы дене дайындығының басқа да жақтарына деген мамандықтың айрықша талаптарын анықтау;

- «кәсіптік–қолданбалы дене дайындығы» ұғымының кең және тар мағынасының ара қатынасы. Қазіргі кезеңде бір жағынан алып қарағанда ағзаның жинақталған қызметтік мүмкіндіктерін арттыру тәсілдері ретінде және өмірлік маңызды қозғалыс біліктіліктері мен дағдыларының бай жеке қорын жасайтын дене шынықтыру факторларының, ал басқа жағынан алып қарағанда таңдалған кәсіби қызмет барысында арнайы дайындық процесінде пайдалануға жарамды оның белгілі бір факторларының өзектілігін арттыра түсу;

- болашақ мамандардың еңбек қызметінің ғылыми негізделген ерекшеліктері мен мазмұнының, әсіресе КҚДД мазмұнының анықтайтын жұмыс параметрлері бойынша оның көп бейнелі спектрлік профессиограммасының жоқтығы;

- еңбектің жаңа жағдайларына жедел бейімделуге қабілетті, меңгерген жоғары кәсіби шеберлігімен, бәсекеге қабілеттілігімен жоғары білікті мамандар дайындауға арнап

есептелінген ЖОО бітірушісінің практика жүзіндегі психофизикалық үлгісін жасау мен іске асыру.

Биолог студенттердің *оқу және өндірістік қызметінің негізгі мазмұны мен сипаты* төмендегідей болып табылады:

- орта мектептің оқу бағдарламасына енетін биологиялық ғылымдар бойынша ботаника, зоология, физиология, биохимия, цитология және басқа да жалпы білім беретін пәндерді оқыту;

- түрлі мекемелерде бейіндік пәндер бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу;

- түрлі деңгейдегі мемлекеттік құрылымдардың өндірістік-басқару қызметі;

- химия-биологиялық бейінді өндіріс орындарындағы ұйымдастыру-технологиялық қызмет (ауыл шаруашылық және минералды шикізат түрлерін қайта өңдеу бойынша);

- су ормыртқасыздарын қолмен жинау;

- экскурсия жасау кездерінде жердің үстіңгі қабатындағы омыртқалыларды өмір сүретін жерлерде, кейбір түрлердің алдын-ала жиналатын жерлерінде, мысалы орман арасында, бұтақты өсімдіктер мен шөптердің арасында тікелей байқау жұмыстарын жүргізу.

Дене тәрбиесі бойынша оқу процесін ұйымдастыруда келесі қайшылықтар анықталды.

- ауа райының қолайсыз жағдайларына байланысты спорт залдарында әдістер мен тәсілдердің өзара алмасуы сақталынбайды, сол себепті «орта және ұзақ қашықтыққа жүгіру» тарауларын өту барысында алға қойылған міндеттер іске асырылмай қалады;

- спорт залдары толы болғандықтан, моторлық тығыздыққа ие бола қоймайды, соның салдарынан өткізілген сабақтардың кумулятивті тиімділігі төмендейді және студенттердің дене қуаты деңгейінің серпінділігі азая түседі, дене жүктемелерінің «іс-әрекеттен кейінгі әсері» де бұзылады;

- дене шынықтыру пәні оқытушылары студенттердің кәсіптік- қолданбалы дене дайындығы әдістері мен тәсілдерін жоспарлауға жеткілікті дәрежеде мән бермейді;

- дене шынықтыру пәні оқытушылары студенттердің кәсіптік- қолданбалы дене дайындығы бойынша айналмалы жаттығу әдісі мен тәсілдерін қолданбайды, сондықтан олар оқу процесінде дене тәрбиесі бойынша іске асыруға арналған болып табылады;

1 Кестеде студенттердің дене дайындығы деңгейінің көрсеткіштері көрсетілген.

Кесте 1 - Биолог студенттерді бақылау және экспериментальды топтың дене дайындық деңгейінің бастапқы күйі (ұлдар)

№ п/п	Көрсеткіштердің атауы	Бақылау тобы, n=13		Экспериментальды топ, n=14		Стьюдент t- критериясы	p
		X ± S	V	X ± S	V		
1	100 м жүгіру, сек	14,3±2,9	20,2	14,2±2,8	19,7	0,28	>0,05
2	3000м жүгіру, мин., сек.	13,48±2,4	17,8	13,40±2,5	18,6	0,27	>0,05
3	Бір орында тұрып ұзындыққа секіру, см	218,9±19,9	9,1	219,4±20,1	9,2	0,714	>0,05
4	Кермеге тартылу, рет	8±2,4	30	7±3,3	47,1	0,912	>0,05

Дене шынықтыру пәні бойынша типтік бағдарламалар талаптарына [12] сай көрсеткіштер төмендегідей. Ұлдардың 100 м қашықтыққа жүгіруде эксперименттік тобы бақылау тобынан асуда - қорытынды бағасы «қанағаттанарлық(14,3 және 14,2 сек). Ең жоғарғы вариация қорытындысы топ ішінде (20,2 % және 19,7 %). Төзімділік 3000 м қашықтыққа жүгіруде байқалды. Екі топ студенттері қанағаттанарлық деңгейде нәтиже көрсетті. (13,48 сек және 13,40 сек), бірақ топтардың ішіндегі вариациясы жоғары болып шықты (17,8 % және 18,6 %). Топтар аралығындағы нәтижелер статистикалық жағынан дәлелденбеді ($p>0,05$). Студенттердің бір орыннан ұзындыққа секіру қорытындысы қанағаттанарлық деңгейде болды. (218,9 см және 219,4 см). Орташа абсолютті ауқым нәтижесі статистикалық фактіні көрсетпеді ($p>0,05$). Студенттердің кермеге тартылу қорытындысы қанағаттанарлық көрсеткішті көрсетіп тұр (8 және 7, $p>0,05$).

Сонымен қатар, жоғарыдағы көрсетілген талдаулардың қорытындысы бойынша биолог студенттердің физикалық дайындығы төмен деңгейде.

Біз ойлау, жұмыс істеу қабілеттері деңгейлерін зерттеу қорытындысын талдай отырып, төмендегідей мәселелерді анықтадық: бақылау және тәжірибелік топтардағы қыздардың қарастырған белгі саны жас жігіттерге қарағанда, көбірек болды. (1260,1262-нің орнына қыздардың белгісі 1262,1264).

Қателіктер саны бойынша да қыздар жіберген 500 және 200 белгінің орнына ұлдар алда болды. Мысалы, бақылау және тәжірибелік топтардан қыздардың жіберген қателердің 500 белгісі 4,1 және 4,0 болса, ал сол топтың ұлдары 4,3 және 4,2 белгіге сәйкес келеді. ($p>0,05$.)

Болашақ биологтардың басты маңызды қасиеттері - ойлау жылдамдықтары, көңіл бөлу көлемі, көру арқылы есте сақтау, жедел есте сақтау болып табылады. Аталған қасиеттердің даму деңгейін зерттеу барысы төмендегідей көрсетті. Ойлау жылдамдығы бойынша, бақылау және тәжірибелік топтардың қыздары салыстырмалы түрде ұлдарға

қарағанда, төмендегідей нәтиже берді. Мысалы, бақылау және тәжірибелік топтар ұлдарының көрсеткіші -5,16 және 5,20 ұпай болса, екі топтың қыздары - 5,02 және 4,48 ұпай көрсетті ($p>0,05$). Көңіл бөлу деңгейі ұлдарға қарағанда қыздарда артық болды. (бақылау және тәжірибелік топтардағы ұлдар мен қыздардың көрсеткіштерін салыстырғанда, қыздар 4.85 және 4,97, ал ұлдар 4,55 және 4,50 болды).

Көру және жедел есте сақтау қабілеттерін салыстырғанда көргенін есте сақтап қалу жағынан қыздарда, ал жедел есте сақтау ұлдарда жақсы дамыған. Бақылау және тәжірибелік топтардағы ұлдардың көрсеткіші - 4,50 және 4,57-ге тең болса, ал қыздар 4,10 және 5,00 –ге тең. ($p>0,05$). Көргенін есте сақтау қабілетінің көрсеткіші қыздарда 4,93 және 5,00 ұпайға, ал ұлдарда 4,43 және 4,36 ұпайға тең болды. ($p>0,05$).

Студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығында айналмалы жаттығу әдісін іске асыру әдістемесі жасалынған, онда келесі элементтер жеке бөлініп көрсетілген.

-студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығына айналмалы жаттығу әдісін енгізудің алғышарттары;

- студенттердің «дене шынықтыру» пәнін екі жыл бойы үйрену барысындағы оқу процесінде айналма жаттығу әдісін жоспарлау ерекшелігі;

- бағдарламалық материал түрлері бойынша айналмалы жаттығу әдісін ұйымдастыру ерекшеліктері.

Педагогикалық эксперимент нәтижелері биолог студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене дайындығы барысында айналма жаттығу әдістерін іске асыру бойынша енгізілген әдістеменің тиімділігін көрсетті .

Бақылау мен эксперименттік топтардың 2014-2017 жылдары 100 м қашықтыққа жүгіруі барысында эксперименттік топтағы студенттердің нәтижелерінің артуы байқалса да, дегенмен статикалық тұрғыдан алып қарағанда сенімді емес еді ($p<0,05$). 2014-2015 оқу жылдары мен 2016-2017 оқу жылдар аралығындағы эксперименттік топтың арта түсуі 1,42% өсті (абсолюттік айырмасы 0,2 сек.), 2017-2018 оқу жылдарында ол – 2,85% өсті (абсолюттік айырма – 0,4 сек). Бұл деректі біз былайша түсіндірген болар едік, басқа сапаларға қарағанда жылдамдық сапалары қиындау дамитыны баршаға мәлім.

3000 м қашықтыққа жүгіру бойынша үш жылдық эксперимент ішінде тек 2017-2018 оқу жылдарында бақылау тобы мен эксперименттік топтар арасында статикалық тұрғыдан сенімді деп сипатталатын айырмашылықтар байқалды ($p<0,05$). Егер 2014-2015 оқу жылдарында өсуі 0,74 пайыз болса (абсолюттік айырмасы – 0,10 мин); 2016-2017 оқу жылдарында өсуі 5,9% құраса (абсолюттік айырмасы – 0,21 мин); 2017-2018 оқу жылдарында өсуі 7,86% құрады (абсолюттік айырмасы – 1,05 мин). Бір орында тұрып

ұзындыққа секіру барысында 2005-2006 оқу жылдарынан басқа екі жылда педагогикалық эксперименттің статикалық тұрғыдан арта түсуі сенімді болды ($p < 0,05$). Эксперименттің бірінші жылында өсу 2,08 % құраса (абсолютті айырмасы 4,7 см), екінші және үшінші жылдарда 5,16% және 5,94% құрады, (абсолюттік айырмалары – 11,8 және 13,7 см) болды.

Тартылу барысында бір орында тұрып ұзындыққа секіру барысындағыдай ұқсас заңдылықтар тіркелген. Эксперименттің бірінші жылында өсуі 25% құраса, (абсолютті айырмасы 4 рет), бірақ ол статикалық тұрғыдан дәлелденбеген. Екінші және үшінші жылдарда нәтижелер жоғары болып, 44,4 % және 50, % құраса, (абсолюттік айырмалары – 4 және 5 рет) $p < 0,05$ болды.

Қыздардың бойында осыған ұқсас заңдылықтар байқалды.

Қалыптастырушы эксперименттің бірінші жылында (2014-2015 оқу жылында) 100 м қашықтыққа жүгіру бойынша нәтижелердің арта түсуі 1,7 % құраса, (абсолюттік айырмасы – 0,03 сек, $p < 0,05$) болды. Педагогикалық эксперименттің екінші және үшінші жылдарында осы нормативтер бойынша

Бақылау тобы мен эксперимент топтар үшін эксперимент өткізілген үш жыл ішіндегі 100 м қашықтыққа жүгіру барысында тек эксперименттік топтағы студенттердің нәтижелерінің артуы статикалық тұрғыдан қарағанда сенімсіз көрінді ($p > 0,05$). Қалған тестілерде (3000 м, 1000 м қашықтыққа жүгіру, бір орында тұрып ұзындыққа секіру, тартылу, дене бітімін көтеру) эксперименттік топтағы ұлдар мен қыздардың арта түсуі олардың бақылау тобындағы курстастарының осындай көрсеткіштеріне салыстырмалы және абсолютті көрсеткіштер бойынша қарағанда өсу деңгейі байқалды.

Ақыл-ой жұмысына қабілеттілігі дәрежесінің арта түсуі және эксперименттік топтағы жастар дайындығындағы психикалық процестердің динамикасы бақылау тобындағы студенттерге қарағанда жақсы оңтайлы өзгерістерге ие болды.

Қорытынды

1. Студенттердің дене тәрбиесі процесінде айналмалы жаттығуларды қолданудың негізгі ғылыми-теориялық алғышарттары анықталды, атап айтқанда:

- нарық қажеттіліктеріне байланысты кәсіби-қолданбалы дене дайындығына қойылатын талаптарды анықтау;
- "кәсіби-қолданбалы дене тәрбиесі" ұғымын сөздің тар және кең мағынасында қарастыру;
- болашақ мамандықтар профессиограммасын әзірлеу қажеттілігі.

2. Биолог-студенттердің оқу, өндірістік қызметінің сипаттамасы мен мазмұны анықталды, атап айтқанда: биологиялық-химиялық өндірістердегі өндірістік-басқару жұмысы; өсімдіктерді қолмен жинаумен экскурсиялар жүргізу.

3. Биолог-студенттердің кәсіби-қолданбалы дене дайындығының жеткіліксіз деңгейі анықталды.

4. Биолог-студенттердің дене дайындығының, ақыл-ой қабілеттілігінің, психикалық сапасының жеткіліксіздігі анықталды.

5. Биолог студенттердің кәсіптік-қолданбалы дене тәрбиесі дайындығы барысында «айналмалы жаттығу әдісін» жүзеге асыру әдістемесін әзірленді және оның тиімділігін ғылыми-тәжірибеде негізделінді. Осыған куә эксперимент кезінде студенттердің дене, психологиялық дайындығының оң ілгерілеулері болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте /Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 264 с.

2. Загорский Б.И. Основы профессионально- прикладной физической подготовки (как раздел теории и методики физического воспитания): автореф... докт. пед. наукв форме научного доклада: 13.00.04. - М: ГЦОЛИФК, 1986. - 22 с.

3. Иванов Г.Д. Активизация учебно-воспитательного процесса в вузах формами и средствами физического воспитания: автореф... докт. пед. наук: 13.00.04. - Санкт – Петербург, 1992. - 51с .

4. Матвеев Л.П., Полянский В.П. Прикладность физической культуры: понятийные основы и их конкретизация в современных условиях // Теория и практика физической культуры. – 1996. - № 7. - С.42-43.

5. Методики психодиагностики в спорте // В.Л.Марищук, Ю.М.Блудов, В.А.Плаhtiенко, Л.К.Серова. – М.: Просвещение, 1984. – С.106.

6. Основы математической статистики /Учеб. пособие для ин-тов физ. культуры /Под ред. В.С. Иванова. – М.: Физкультура и спорт, 1990. – 176 с.

7. Менщиков В. М. Профессионально-прикладная физическая культура учащейся молодежи как предмет теоретического исследования // Физическая культура: воспитание, образования, тренировка. – 2000. - №4. – С. 2-5.

8. Рютина Л.Н. Методология научного поиска при определении содержания профессионально- прикладной физической подготовки студентов вузов железнодорожного транспорта // Теория и практика физкультуры. -2005. - № 4. – С. 45-47.

9. Рыбачук Н.А. Модель подготовки современного учителя в процессе физического воспитания в педагогическом вузе нефизкультурного профиля // Теория и практика физической культуры. – 2002. - №12 - С. 5-8.

10. Скрябин Е.Г., Скрябина Р.С. Технология физического воспитания студентов медицинского вуза северного региона // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка . – 2008. - №3. - С.55-59.

11. Как провести социологическое исследование /под ред. М.К. Горшкова, Ф.Э. Шереги. – М.: Политиздат, 1985. – 223 с.

12. Физическая культура. Типовая учебная программа по дисциплине «физическая культура». – КазНУ им.аль-Фараби. – Алматы, 2014. – 104 с.

13. Тюленьков С.Ю., Зувев С.Н., Крылова Л.М. Технология преподавания физической культуры в вузах // Теория и практика физической культуры. -2001. - №5. – С. 50-56.

14. Физическая культура студента: учебник / Под ред. В.И. Ильинича.- М. Гардарики, 2001. - С. 380-397.

ҒТАМР 77.29.57

ҮСТЕЛ ТЕННИСІ ЖАРЫСЫ БАРЫСЫНДАҒЫ СПОРТШЫНЫҢ ОҢТАЙЛЫ ІС-ӘРЕКЕТ МЕТОДИКАСЫНЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

А.Т. МУСА

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аңдатпа. Спорттық ойындарда атап айтқанда үстел теннисінде бапкер шәкіртін осал және мықты жақтарын, психологиялық ерекшеліктерін, біле отырып оны әр ойынға әр нақты қарсыласқа дайындау қажет. *Жарыс алдындағы, жарыс жағдайында және жарыстан кйінгі ойыншының кейбір психологиялық мінез-құлқы жақтары бұл жұмыста көрсетілген.*

Түйін сөздер: Үстел теннисі, техникасы, имитациялық жаттығулар, тактика, қимыл-әрекеті, ерік-жігер қасиеттері.

Аннотация. Изучая психологические особенности игроков в спортивных играх, а именно в настольном теннисе, тренер должен знать своего воспитанника и готовить его к каждой игре и к каждому взятому сопернику, зная его сильные и слабые стороны. В данной работе показываются стороны психологического поведения игрока: до матча, во время матча и после матча.

Ключевые слова: Настольный теннис, техника, имитационные упражнения, тактика, движения, морально-волевые качества.

Annotation. The trainer is to know the psychological features of the table-tennis-players and get them ready for every game and for every rival. He is to know the sportsman's strong and weak points. The peculiarities of the player's psychological behaviour before, during and after the match are revealed.

Keywords: Table tennis, technique, simulation exercises, tactics, movement, moral and volitional qualities.

Спортшылардың психологиялық дайындығы деп спортшының жоғарғы ұйымшылдық және басқармалық іске асыру процессі, оның потенциалдық мүмкіншіліктер

нәтижесіне тең болар мүмкіндіктерін айтады. Сондықтан психологиялық дайындық жалпы системалы – спорттық жаттығулардың қосалқы бөлігі болып табылады және оның физикалық, техникалық, тактикалық сияқты басқа түрлеріне тәуелді болып келеді. Физикалық тұрғыдан төмен дәрежеде жетілсе, оның психикалық регуляцияның жағымды әсеріне қарамастан, команда немесе спортшы жоғарғы көрсеткіш жетістіктерге жете алмайды [1].

Үстел теннисі спортшыға жоғары жылдамдықты, төзімділікті, жылдам реакцияны, допты сезінуді, сәтті ойын құруды, тез шешім қабылдауды, тұрақты жүйке жүйесін, шексіз табандылық пен ынта-жігерді талап етеді. Қазіргі үстел теннисінде барлық осы қасиеттерді жақсы білетін адам ғана жеңімпаз бола алады. Бұл қасиеттерді өзіңіздің бойыңызда дамытуға болады.

Жарыс барысында кездесуге тікелей дайындалу методикасы көптеген спортшының сайыс үстіндегі нәтижелерін анықтайтын аса маңызды процесс болып табылады.

Кездесуге дайындық өзіне бірқатар іс-шараларды қамтиды, бірақ бұл іс-шараларды жоғары деңгейде өтетін жарыстардағы тәжірибеден өткен спортшылардың өздеріне де іске асыруға қиындықтар әкелуі мүмкін.

Бұл іс-шаралар тобы өз алдына бірнеше бөліктерден тұрады:

1. Ұйымдастыру мәселелері
2. Дене қыздыру жаттығулары
3. Ойын арқылы дене қыздыру жаттығулары
4. Дайындық кезінде алдағы әрекеттер мен мінез-құлық тактикасын ойша құрастыру
5. Психологиялық дайындық
6. Моральдық дайындық

1. Ұйымдастыру мәселелері.

Спортшының алдағы болатын кездесуге дайындығына кіретін барлық қажетті элементтерді қамтиды және соның арқасында спортшының сыртқы тітіркендіргіштерден аулақ болуына, ойынға алдын ала дайын болуына көмегін тигізеді [2].

Бұл үшін қажетті:

1. Кездесу уақытын, үстел нөмірін, қарсыласыңның тегін, ойынның шарттарын біліп алу.

2. Киім формасын дайындау:

- сайыс ережелеріне сәйкес футболка түсі;
- елтаңба үлгісі /эмблема/ мен арқаға жазылған нөмір немесе аты-жөнін жазу /егер міндетті болса/

- залда жоғары температура орнағанда және матчта жоғары қысым болған жағдайда ережеге сәйкес келетін екінші футболканы дайындап қою;

3. Ракетканы дайындау

- оның аталған сайыс ережелеріне сәйкес келетініне көз жеткізу;
- ракетканың ойнайтын бетін қалыпқа келтіру, қажет болса төсеуішін(накладка) қайта жабыстыру;
- екі ракетка болған жағдайда оны қарсыласыңның стиліне байланысты таңдап алу;
- артық төсеуіштің, желімінің бар екеніне көз жеткізу /маркасы рұқсат етілгендердің тізімінде болуы тиіс/;

4. Допты таңдау.

5. Сүлгі дайындау;

6. Ішуге арналған сусын дайындау

7. Алмастыруға арналған түрлі белгілер мен сувенирлер дайындау /егер бұл сайыс регламенті ретінде болса/;

8. Кездесуге дейін 5 мин бұрын сайыс орнына келіп, дайын болу.

2. Дене қыздыру жаттығулары.

Спортшының ағзасын алдағы(жарыс барысында) қарқынды және ұзақ дене қимыл - әрекеттер орындау үшін барынша мүмкін деңгейде толық дайындау. Жаттығудың ұзақтығы өз алдына бөлек, ол спортшының антропометрлік ерекшелігіне және ойын арасындағы үзілістер - уақытына байланысты болады. Дене қыздыру жаттығуының орташа ұзақтығы 5 минуттан 15 минут аралығын қамтиды.

Дайындық кезіндегі жаттығулар және олардың реттілігі де индивидуалды болып келеді, бірақ жалпыға ортақ заңдылықтар бар.

- дайындықтың жеке жаттығулары және барлық ортақ тапсырмалар – әдеттегідей танымал болуы керек;

- жаттығу барысында барлық бұлшық ет топтары қамтылу керек(егер теннисші әрдайым секунданттарға қарау үшін басын бұратын болса, онда мойын бұлшық еттерін дайындау керек);

- жаттығу бөлігі сәйкес ойын шарты бойынша орындалуы қажет;

- спортшының жүрек соғысының жиілігі минутына 100 реттен кем емес болғанға дейін қыздыру жаттығуларды орындау;

- қыздру жаттығудың аяқталу уақыты мен жарыс басталуынан арасында көп уақыт айырмашылығын көрсетпеуі қажет.

Тиісті дене жаттығудың нәтижесі - теннисшінің барлық дене қабілеттерін ойынның алғашқы минуттарына тиімді дайындау болып табылады [5].

3. Ойын арқылы дене қыздыру жаттығулары

Ойын арқылы дене қыздыру жаттығуларының мақсаты: кәсіби жұмыс жасауға бүкіл ағзаны дайындау, үстел теннисінің әр түрлі әдіс-тәсілдерін нақты да дұрыс орындау, «допты сезу» қабілетін жоғарылату.

Жаттығу ұзақтығы спортшының жеке ерекшеліктеріне және кездесулер арасындағы үзілістерге байланысты.

Мына жағдайларда дене қыздыру жаттығудың болмауы да мүмкін:

- жаттығуға арналған арнайы үстелдің болмауы(жарыс кезінде бос үстелдер болса да, жаттығу жүргізуге тиым салынған);
- жаттығуға арнап жағдай жасалмаса;
- кездесулер арасындағы үзіліс жеткіліксіз яғни қайта қалыпына келу аса маңызды болып табылады;

Дегенмен, бірінші кездесуге дейін немесе ойындар арасындағы үзілістердің ұзақтығы бір сағаттан артық болса, дене қыздыру жаттығулары өткізу міндетті болып табылады.

Ойын арқылы дене қыздыру жаттығуларының ортақ тұстары:

- болашақ қарсыластың стиліне сай келетін спарринг-әріптестің болуы;
- дайындық жаттығулардың түрлері қарсылас бойынша құрастыру;
- қарсыласқа қарсы күрес кезінде қажет соққыларға ерекше назар аудару қажет.
- тек өзіңізге тән техникалық әдістер және комбинациялар құрастыру;
- күрделі ойын жүргізу тәсілдерін қарастыру;
- арасында тапсырма бойынша есепке негізделген ойын – схемалар қолдану.

Тиісті түрде өткізілген дене қыздыру жаттығуларының нәтижесі кездесудің ең басынан бастап да, қиын жағдайларда да қажетті техникалық әдістерді сенімді және нақты орындау болып табылады.

Ойын арқылы дене қыздыру жаттығулардың аяқталуы кездесуден 10-15 мин бұрын болады. Соңғы минутқа дейін дене қыздыру жаттығуларын жасау дұрыс емес, себебі бұл ұйымдастырушылық мәселелерді, психологиялық дайындықты және моральдық көңіл-күйді шешудегі уақыт жеткіліксіздігіне әкеледі [4].

4. Дайындық кезінде алдағы іс-әрекеттер мен мінез-құлық тактикасын ойша құрастыру.

Мақсаты: өзінің тактикалық жоспарын, оның өзгеру мүмкіндігін, орындалу амалын анық түсінуін қамтамасыз ету.

Үстел теннисіндегі басты нәрсе - ойды жеңу үшін қатаң бақыланатын ерік. Ойын техникасы - жеңіске жетудің қаруы ғана.

Ерік - осы мақсатқа жету жолындағы қиындықтарды жеңу жолы, сондықтан жаттығулар кез келген күрестен гөрі күрделі және қарқынды болуы керек. Күнделікті жұмыстың үлкен мөлшерін орындауға тырысу тек қана күшті және табанды адамдарға ғана мүмкін. Қарапайым, ерік күш-жігерін қажет етпейтін жаттығулардан, аулақ болу керек.

Ерікті іс-қимылдар үнемі саналы және мағыналы болады. Кез келген ерікті іс-әрекетте, яғни, ерік-жігердің нақты көрінісінде, әрқашан зияткерліктің негізі бар [3].

Кездесу барысында өзіннің әрекетін анықтау (жоспарлау):

- ойын беталысы;
- секундшының көмегін қолдану;
- сыртқа эмоциясын көрсетуі – көрсетпеу шеберлігі;
- ұпай ұтысынан кейінгі рәсім (психологиялық әсер ету);

5. Психологиялық дайындық.

Мақсаты: Ойынды жүргізуге арналған оптималды жағдайда жүйке жүйесін тексерістен өткізу және жеңіске жетуге бағытталған қосымша күштерді іздестіру.

Психологиялық дайындық – ол әрекеттердің бірегей жүйесі:

- алдағы кездесудің маңызын сезіну;
- здеріңізге кездесу жоспарын құрыңыз – қалай, қашан, не істеу керек, неден сақтану керек;
- қарсыластың айрықша мінезін есептеңіз, оның психологиясын: тез қозатын ойыншымен сырттан болса да, сабырлы болуға тырысыңыз. Сабырлы және жуас ойыншымен үлкен қарқынмен ойнаңыз.

- қарсыластың ерік күші, мінезімен батыл және ұзақ күреске бекіну;
- кездесуге қосымша талаптар қою – 3-0 есебімен жеңіп шығу, ең болмаса 1 сетті жеңіп шығу, сеттерде 8 ұпайдан жоғары жинау;
- үстелге(ойынға) шыққан кезде жаттыққан техникалық тәсілдерді және техникалық комбинацияларды қолданып әр ұпай үшін күресем деген мақсатпен шығыңыз. Жарыс – ол ең алдымен сіз жіне доп арасындағы сайыс [7].

6. Моральдық бағытта дайын болу.

Мақсаты: қажеттілікті түсіну және сайыс уақытында туындайтын, жүйке жүйесінің жағдайы, қорқыныш күші, шаршау деген сияқты сезімдерді жеңетін әрекеттерге өзінің шамасы келгенше толығымен жұмылу. Әр спортшыға рухани дайын болудың амал-тәсілдері өзінше жеке-дара, кейде тіпті нақты. Адам күшін жинақтауға септігін тигізетін

кездерді ойлауды ұсынуға болады. Әр ұпайға және жеңіс үшін күресуге шешім қабылдауы, ең қиын жағдайда да өзінің жеңетініне деген сенімділігі секілді спортшының өзінің жақсы жақтарын көрсете алуы дұрыс рухани дайындықтың нәтижесі болып табылады. Бұл дайындық спортшының спорттық әрекетін, оған тікелей қатысы бар құбылыстар мен процестерді түсінуге бағытталған барлық нәрсені қамтиды. Әрбір спортшы әлемдік деңгейдегі нәтижелерге жетуді көздегендіктен, талдау жасауға, бағдарлама жасауға және болжауға қабілетті болуы керек.

Үстел теннисінде жоғары деңгейдегі ойыншының негізі ойын әрекеттерінің тұрақтылығы мен дәлдігі. Тұрақтылық - қарсыластың жағында доп өткізу - соғу саны.

Дәлдік - үстелдің қалаған жеріне 5 см дәлдікпен жету мүмкіндігі. Спортшының қарсыласын «қиял» арқылы алдау үшін, қарсыластың ішіне немесе көлбеу жолдарға ұзын немесе қысқа, өткір немесе жай ойын жағдайына байланысты допты жіберу мүмкіндігі болуы керек. Осының бәрі «допты иелену қабілеті» деп аталады, ол кез-келген дәрежелі ойыншысына арналған міндетті шарт болып табылады!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Адамбеков Қ.І. Балалар мен жасөспірімдердің дене қасиеттерін тәрбиелеу және оның тиімділігін бағалау. – Алматы, 1993. -Б. 65.
2. Бурцев В.А., Шамгуллин А.З., Бурцева Е.В. Оптимизация предстартовых психических состояний тренера и спортсмена в условиях соревновательной деятельности. // Известия ТулГУ. Физическая культура. Вып.4. Тула: Издательство ТулГУ, 2014.- С. 147.
3. Барчукова Г. В. Теория и методика настольного тенниса / Г.В. Барчукова, В.М. Богущас, О.В. Матыцын. - М.: Издательский центр «Академия», 2010. -160 с.
4. Воронин Е.В. Влияние скоростных и психомоторных показателей на выбор тактики игры в настольный теннис //ТиПФК. -1983. -№ 10. -С. 34-37.
5. Захаров Г.С. Настольный теннис. – Ярославль: Верх.-Волж. Кн. Изд-во, 1990. -С. 52-55.
6. Ормаи Л. Современный настольный теннис // Физическая культура и спорт. -1985. -№ 4. - С. 44-49.
7. Ильин Е.П., Киселев Ю.Я., Сафонов В.К. Психология спорта. Современные направления в психологии. – Л., 1989. -С. 96.

FTAMP 77.29.30

АУЫЛДЫҚ ЖЕРДЕГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ АРҚЫЛЫ ӨЗІНДІК САБАҚТАРЫНДА ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУЫ

Н.Р. ЖАЛТАЕВ, Р.У. УАХИТОВ

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Андатпа. Ауыл мектептеріндегі дене тәрбиесін тұбегесім өзгертіп, олардың мазмұнына білімдік, тәрбиелік және сауықтыру бағыттары бар өз бетінше сабақтарын ендіру қажет. Ауылдық мектептердің оқытушыларының тәжірибесіне қарап, ауыл мектептеріндегі өз бетінше жүргізілетін сабақтардың жүйелілігі жоқтығын байқайсың. Ауылдық мектептерде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім орындарында, мектептерде оқудың материалдық базасы өте нашар, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан сабақтан тыс сабақтар тіпті жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың мазмұнының әлі де болса кемшілік жақтарын көрсетеді.

Түйін сөздер: Дене шынықтыру, мектеп, ұлттық ойындар, дене жаттығулары, ұлттық спорт, оқушылар, дене тәрбиесі, спорт, әдіс, дене мәдениеті, салауатты өмір салты.

Аннотация. Необходимо изменить физическое воспитание в сельских школах и ввести уроки самообучения с содержанием образования, образования и укрепления здоровья. Из опыта учителей сельских школ вы замечаете, что в сельских школах нет систематического самообучения. В сельских школах не хватает системного подхода к национальным видам спорта, национальным играм, упражнениям без упражнений, методикам самообучения для самопомощи, а также большому количеству общеобразовательных учреждений, материальных ресурсов в школах и учащихся. уроки даже не сделаны. Все вышеперечисленные проблемы по-прежнему указывают на недостатки содержания этой темы. Для этого необходимо определить педагогические, психологические и физиологические методы национальных упражнений разной природы и их влияние на организм школьников, динамику тренировок, интервал и темпы дыхания.

Ключевые слов: Физическая культура, школа, национальные игры, физические упражнения, национальные виды спорта, школьники, физкультура, спорт, методика, физкультура, здоровый образ жизни.

Annotation. Physical education in rural schools should be changed and introduce self-study classes with educational, educational and health promotion content. From the experience of rural school teachers, you notice that there is no systematic self-study in rural schools. In rural schools there is a lack of a systematic approach to national sports, national games, exercise-free exercise, self-taught methodologies for self-help, as well as a large number of general education institutions, material resources in schools, and pupils' lessons are not even done. All of the above-mentioned issues still indicate the disadvantages of the content of this topic.

Keywords: Physical culture, school, national games, physical exercises, national sports, pupils, physical education, sport, method, physical culture, healthy lifestyle.

Қазақ ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны

пайдалану тек қозғалғалмалы білік-дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларында қазақтың ұлттық спортына деген көзқарас қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйесі ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады.

Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім орындарында, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасы өте нашар, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан сабақтан тыс сабақтар тіпті жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың мазмұнының әлі де болса кемшілік жақтарын көрсетеді [1].

Ғылыми-әдістемелік жұмыстар мен алдыңғы қатардағы оқытушылардың тәжірибесінен байқайтынымыз, дене жаттығуларының ұлттық түрін үй тапсырмасына қосу оқушылардың тәрбиесі мен оны оқытуға қатты әсер етеді. Осындай кешенді нұсқаулар мен күні бүгінге дейін жасалмаған. Оның ішінде дене жаттығуларының ұлттық түрін оқушылардың (оның ішінде ауылдық) өз бетінше сабақтарының күнделікті тәртібіне ендіру мәселесі тағы жоқ. Практикалық нұсқаулардың көпшілігі «дене жаттығуларының классикалық түрін» қамтыған. Сондықтан оларды республикасыздың ерекше жағдайларына байланысты толық деңгейде пайдалану мүмкін болмай тұр.

Сонымен қатар, қазақ ұлттық ойындары бойынша жаттығулардың түрін қамтыған өз бетінше сабақтарының әдістемесі, мазмұны, ғылыми жағынан жоспарлануы, дене жүктемесінің бөлінуі, ағзаның күшін бақылау күні бүгінге дейін жеткілікті деңгейде жасалмаған. Дене жаттығуларының нақ осы ұлттық сипаты өте төменгі дәрежеде ынталандырылған.

Осы деректердің барлығы жалпы білім беретін мектептерде оқушылардың өз бетінше жүргізетін сабақтарында қазақ ұлттық ойындары бойынша дене жаттығуларының түрлерін пайдаланудың жолдарын іздестіру және ғылыми жолмен негіздеу қажеттігін көрсетеді.

Дене тәрбиесінің теориясы мен тәжірибесіндегі өзіндік сабақ дене жаттығуларының мазмұны, түрі және әдістемесі. Жалпы білім беретін мектептердің дене тәрбиесі жүйесі мектеп оқушыларының денсаулығын нығайтуға және жұмысқа қабілеттілігін дамытуға, денесінің және қимыл әрекеттерінің дамуының оңтайлы кезеңіне қол жеткізуге

бағытталған. Мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің маңызды мәселелері - терең білімдікке негізделген тұрақты дене дағдыларының қалыптасуын саналы түрде игеру, үнемі өзінің денесін шынықтыру, еңбекке қабілеттілігін жетілдіру, күнделікті өзінің күн тәртібін ұйымдастыру дағдыларын және салауатты өмір салтын қалыптастыру. Дене тәрбиесінде өз бетінше жүргізілетін сабақтарға көп көңіл бөлінген. Бұл салада зерттеулер көп жүргізілгенмен, күні бүгінге дейін бұл мәселе шешусіз қалып отыр. Бүгінгі күні дене жаттығулары, оның ішінде дене жаттығуларының ұлттық түрі енгізілген өз бетінше сабақтардың ұйымдастырылуы мен әдістемесіне қоятын талап күшті және оған жүйелі түрде келу керек.

Дене тәрбиесі бойынша мектепте үй тапсырмасының практикаға енгізілгеніне 30 жылдан асты, зерттеушілер атап өткендей ол белгілі бір жүйеде. Алайда, осы тақырып төңірегінде барлық әдебиеттерді талдай келе, біз ондай жүйені таба қоймадық. Сөйтіп, дене тәрбиесінің оқытушысы үй тапсырмасын жасау барысында дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесінің жалпы ережелеріне, өзінің жеке тәжірибесіне сүйенеді. Бұл мектеп оқушыларынан сауал-жауап алу барысында да анықталған. Олардың жауаптарына қарасақ, практикада үй тапсырмалары жүзеге асып жүргендігін, алайда олардың мазмұны интуициялы түрде өз беттерінше алынатыны да байқалған. Дене жаттығуларының ұлттық түрі бойынша өз бетінше жүргізілетін сабақтар көптеген авторлардың пікірі бойынша, мынадай міндеттерді шешуге өз септігін тигізеді: 1) қимыл белсенділігін арттыруға; 2) негізгі бұлшық еттерін нығайтуға; 3) дұрыс жүріс-тұрысын қалыптастыру; 4) қимыл-әрекет қабілеттерін, жүгірудегі, қарғау мен лақтырудағы білік-дағдыларын игеруге кешенді дамытуға ықпал ету.

Ауыл мектептеріндегі дене тәрбиесін түбегесім өзгертіп, олардың мазмұнына білімдік, тәрбиелік және сауықтыру бағыттары бар өз бетінше сабақтарын ендіру қажет. Әдебиеттерді талдау барысында және ауылдық мектептердің оқытушыларының тәжірибесіне қарап, ауыл мектептеріндегі өз бетінше жүргізілетін сабақтардың жүйелілігі жоқтығын байқайсың. Жүйелі әдіс біртіндеп мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің оқу кезеңдерінің біртұтас жүйесіне енетін шынықтырудың тұйық жылдық циклының моделін құру қажеттігін көрсетеді. Оқу мазмұнының оқушылардың шынайы функционалдық мүмкіндіктерінен ерекше заңдылығы болады. Жастық және жыныстық ерекшеліктері ескерілмей, балалардың дене дайындығына қатаң талап қойылған жағдайда қимыл-әрекетті үйретудің тиімділігі төмендейді. Бұл еңбекке қабілеттілігінің төмендеуінен, берілген жаттығуларды орындауға деген ынтанын жойылуынан пайда болады [2;15 б.].

Көптеген зерттеулер ұлттық ойындар мен дене жаттығуларының өсіп келе жатқан ағзаға қаншалықты пайдалы екенін дәлелдеген болатын. Тәжірибелер нәтижесі дене дамуы

мен дене дайындығының динамикасы, мектеп оқушыларының жұмыс қабілеті деңгейі күнделікті орындап жүрген дене жаттығуларымен және ойнап жүрген ойындарының көлемімен, сипаттамасымен тікелей байланысты. Дене жаттығуларының өз бетінше сабақтарын ұтымды құру өсіп келе жатқан ағзалардың функционалдық жағдайымен тікелей байланысты. Сондықтан дене жүктемелерін жоспарлап және қолдану барасында оларды қатаң тәртіппен жинақтаған жөн. Осы мақсатпен педагогикалық, психологиялық-физиологиялық әдістер арқылы әр түрлі сипаттағы ұлттық жаттығуларды және олардың мектеп оқушыларының ағзасына тигізетін әсерін, жаттығулардың қарқынын және дем алу интервалы мен қарқынын да анықтаған жөн. Дене жүктемесінің негізгі құрылымдары оның көлемі мен қарқынында. Дене жүктемелері бір орындағанда немесе бірнеше орындағанда да байқала береді. Көлемі мен қарқындылық ұлттық ойындардың және жаттығулардың сипатымен, интервалды мен олардың араларындағы дем алу түрлерімен анықталады. Бұл құрылымдардың байланыстылығы айналысушының ағзасына жүктеменің өлшемі мен әсер ету бағыты арқылы анықталады. Тек оңтайлы дене жүктемесі болған жағдайда тиімді нәтижеге қол жеткізуге болады. Мектеп жасындағы балалардың бұлшық еттерінің жұмыс істеу барысында қан қысымының жоғары көтерілгенін және пульстік қан қысымының төмендегенін байқаймыз. Дене жүктемесін нормалау барысында тек жыныстық-жастық ерекшеліктерін ғана ескермеу керек, сонымен қатар әр түрлі қарқындағы жүктемені орындауға бағытталған жас ағзалардың жеке қабілеттілігін ескерген жөн. Адамның дене жүктемесіне тез бейімделіп, оның функционалдық қабілеттілігінің өсіп келе жатқандығын байқаймыз, сондықтан шынықтыру үдерісінің өзін өсіп келе жатқан ағзаның еңбекке қабілеттілігін жетілдіретін сенімді құралы ретінде қарастыру керек. Бұлшық ет қызметін жүзеге асыру барысында барлық ағзаның қызметі қатысады, бұл тұста орталық жүйке жүйесімен, яғни жүрек-қан-тамырлар, тыныс алу органдарымен күрделі байланыс қалыптасады. Тез орындалатын жаттығулардан кейін жасөспірімдердің қалпына келуі бәлендей нәтиже бермейтінін айқындайы. Бұл жаттығуларды бірнеше рет қайталағанда қалпына келу реакциясы ересектер мен жасөспірімдерге қарағанда одан әрі төмендеп кетеді. Олай болса, жасөспірімдер ересектерге қарағанда қалпына келу үдерісі тұсында алғашқы шапшаңдықты тұрақты сақтап қалу жағынан төмен екені байқалады [3.21 б.].

Сөйтіп, осылардың бәрін басты назарға ала отырып мынадай қорытындыға келеміз:

- қалпына келу үдерісі бірқалыпты жүзеге аспайды (жүктемеден кейін қалпына келу тез жүзеге асып, сосын жай сарынға түседі);

- қимыл және вегетативті қызметтердің әр түрлі көрсеткіштері бір уақытта қалпына келмейді;

-жұмысқа қабілеттілікті қалпына келтіру фазалық сипатта (төмендету, шығу, жоғарылау, жұмыс қабілеттілігінің қайта төмендеу фазалары);

-жұмысқа қабілеттілікті қалпына келтіру вегетативтік функцияларды қалпына келтірумен сай келмейді, одан ұлттық дене жаттығулары бар өз бетінше сабақтардың педагогикалық тиімділігін балалар мен жасөспірімдердің ағзаларының дене жүктемелерінің қабылдауға бағытталған анатомиялық –физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты болады.

Мектеп оқушыларының дене дайындығының қимыл-әрекеттерінің белсенділігінің төменгі деңгейі ақыл-ой қабілеттілігінің төмендеуіне, тез шаршауға, олардың негізгі қызметі – оқуға кедергі болады. Мектеп оқушыларының ұлттық ойындары мен дене жаттығулары бар өз бетінше жүргізілетін сабақтарын ұйымдастыру нұсқаулардың, өкінішке орай күні бүгінге дейін әдістемелік негізі жеткілікті емес, ал жұмыс тәжірибесі де, әсіресе ауыл мектептерінде бұл бағытта де жеткілікті дәрежеде зерттелмеген.

Ұлттық ойындары мен дене жаттығуларына арналған өз бетінше жүргізілетін сабақтарда мынадай негізгі талаптарды орындағанда ғана маңызды нәтижеге қол жеткізуге болады:

-ұлттық қимыл- қозғалыс ойындары мен дене жаттығуларына арналған өз бетінше сабақтар міндетті түрде оқу бағдарламасының нақты материалдарымен байланысты болу керек;

-өз беттерінше сабақтардың негізін тиісті қимыл-әрекетті дамытуға бағытталған жаттығулар құрайды;

- өз бетінше сабақтың тапсырмалары олардың үй жағдайында орындай алуы үшін жеткілікті дәрежеде және жекеленген болуы керек;

-дене жүктемелері нақты жоспарланып отыруы қажет (көлемі және қарқындылығы және әдістемелік ерекшеліктері), ал айналысушылар олардың орындау әдістемесін дұрыс игеруі шарт;

-мектеп оқушыларының функционалдық жағдайының жасқа салыстырмалы өзгерістерін үнемі бақылап отыру керек;

-өз бетінше сабақтар үнемі дәрігерлік-педагогикалық бақылауда және өзін-өзі бақылауға алған жағдайда шынықтырушы сипатта болады. Сөйтіп, мектеп оқушыларының ұлттық қимыл-әрекеттерге және дене жаттығуларына бағытталған өз бетінше сабақтарын оқу үдерісімен байланыстырудың маңыздылығы еш күмән келтірмейді, алайда дене тәрбиесі сабағының оқытушысының өз бетінше жүргізетін сабағы да назардан тыс қалмауы керек [3.266]. Бұл жұмысты нақты және сауатты басқаруға тек жүйелі істеу арқылы жетеді, яғни дене тәрбиесі сабағында оқытушы оқушыларды қимыл-әрекетке және жоғарыда

аталған өз бетінше сабақтарында дайындайды. Егер дене тәрбиесі оқытушылары мен мектеп оқушылары ұлттық қимыл-әрекет ойындары мен дене жаттығуларына арналған өз бетінше сабақтардың әдістемелік нұсқаулықтарымен жабдықталғанда өз бетінше сабақтардың ұйымдастырылуы едәуір дәрежеде жеңілдейді. Бұл мәселелер өкінішке орай, күні бүгінге дейін ғылыми және әдістемелік әдебиеттерден табылмай отыр. Біздің осы бағыттағы қамтыған мәселелеріміз жіберілген ағаттықтарды жойып, осы мәселелердің шешілуіне өз септігін тигізеді деген ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстан жолы- 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». 17 қантар 2014 ж. Егемен Қазақстан.- 2014.- 30 қантар.
2. Ботағариев Т.Ә. Дене шынықтыру мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері. – Ақтөбе, 2011.-132 б.
3. Құлназаров А.Қ., Тайжанов С. Бастауыш сыныптардағы дене тәрбиесі. – Алматы, 2004. - 156 б.
4. Тайжанов С. Дене тәрбиесі сабағындағы білімді қалыптастыру және дене қасиеттерін дамыту. –А., 2011ж. 215 б.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abilberikova Aigerim – senior teacher of the department «Metallurgy and mining» of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Аймаганбетова Зухра Кураниевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Физика» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан.

Алитурлиева Задагуль Рзабаевна – №11орта мектеп-гимназиясың бастауыш сынып мұғалімі, Ақтөбе, Қазақстан

Алмат Самал Қалдымұратқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Экология» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Аман Кульнар Панабековна – к.т.н., старший преподаватель кафедры «Информатика и информационные технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Әбдрашит Асылбек Мирамханұлы – техника ғылымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Металлургия және тау-кен ісі» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Бегимбаева Жибек Сагинбаевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры «Отечественной истории и исторических дисциплин» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Бекбаулина Надежда Сергеевна – магистр естествознания, старший преподаватель кафедры «Экология» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Беляева Людмила Валентиновна - кандидат филологических наук, доцент кафедры «Русской филологии и межкультурной коммуникации» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Болатова Ботакоз Жумабековна – доктор PhD, заведующая кафедрой «Экономика и менеджмент» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Ботагариев Тулеген Амиржанович – доктор педагогических наук, профессор зав. кафедрой «физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, г.Актобе, Казахстан

Гатаулина Гульзира Адыльхановна – жаратылыстану магистрі, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Экология» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Доскулова Кундыз – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 5В050300 - «Психология» мамандығының 4 курс студенті, Ақтөбе, Қазақстан

Ержанова Гульжан Анимкуловна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой английского и немецкого языков факультета иностранных языков АРГУ им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан.

Жалтаев Нурым Рахимович – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Жулаева Аида Ивановна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры дошкольного и специального образования Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

Жуманова Альбина – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 6М050300 - «Психология» мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Жұмабаева Айман Жангереевна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Биология» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Жусупова Зиннат Алсеитовна – М. Әуезов атындағы №22 мектеп-гимназиясының мұғалімі, Ақтөбе, Қазақстан

Загородняя Людмила Петровна – кандидат педагогических наук, доцент Глуховского национального педагогического университета имени Александра Довженко, Сумская область, Украина

Imangazin Marat – candidate of technical Sciences, docent of the department «Metallurgy and mining» of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Иргалиева Карина Маликовна – магистрант специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, Уральск, Казахстан.

Isbek Berikhan – the head of the department of scientific-innovative programs of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Исламова Клара Исламовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Экология» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Исхакова Зайтуна Фаритовна – магистрант 1 курса специальности "6М030100 - Юриспруденция" Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан.

Каирова Бакыт Елюбаевна – доктор философских наук, профессор кафедры Ассамблеи народов Казахстана и социально-политических дисциплин Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Калиева Айгул Кокамановна – б.ғ.к., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Биология» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Карашулакова Мадина Жумагалиевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры «Русской филологии и межкультурной коммуникации» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Когисов Сеит Мухамедиярович – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Химия және химиялық технология» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Кусаинов Халел Хаймуллиевич – д.э.н., профессор кафедры «Государственное управление и маркетинг» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Кубесова Гульнар Тынышбаевна – кандидат географических наук, доцент кафедры «Географии и туризма» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Кубиева Светлана Сарсенбаевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры «физическая культура и спорт» Актюбинского оегионального государственного университета им.К.Жубанова, г.Актобе, Казахстан

Кубиева Венера Амангалиевна - магистр, старший преподаватель кафедры «Педагогика, психологии и начального обучения» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Курманова Айгуль Куанышевна – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Юриспруденция» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Кунуркульжаева Гульнар Темиргалиевна – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Lushchik Alexander – doctor, professor, the head of the laboratory of ionic crystals of Tartu University, Estonia, Tartu.

Майданова Сандуғаш – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 5В050300 - «Психология» мамандығының 4 курс студенті, Ақтөбе, Қазақстан

Мацюк Дмитрий Анатольевич - кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры «Ассамблеи народов Казахстана и социально-политических дисциплин» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

Myasnikova Lyudmila Nikolaevna – candidate of physical and mathematical sciences, director of the scientific center “Radiation physics of materials” of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Муса Асан Тайевич – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Мусина Алла Александровна – старший преподаватель кафедры «Информатика и информационные технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан.

Mussina Gaukhar Erkinzy – master student of Aberdeen University, Aberdeen, Scotland

Наренова Асия Булатовна – Қазақстан, Ақтөбе, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, педагогика, психология және бастауыш оқыту кафедрасының аға оқытушы

Nurmanova Aigerim – the master student of 2nd year of specialty “6M060400 – Physics” of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Нурутдинова Айнур - магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры «Юриспруденция» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Ақтөбе, Казахстан

Онайбай Шынарим - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 5В050300 - «Психология» мамандығының 4 курс студенті, Ақтөбе, Қазақстан

Орамах Жанжигит Орамахович – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Тарих және дінтану» кафедрасының профессоры, Ақтөбе, Қазақстан

Отаров Хасен Тоқтарұлы – физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Математика» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Өмірбаева Күләш Охасқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Sagimbaeva Shynar – candidate of physical and mathematical sciences, the head of the chair “Physics” of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

Садуақас Нурбол Абдуллаұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Теориялық және қолданбалы тіл білімі» кафедрасының доценті, Ақтөбе, Қазақстан

Сарбасова Айгуль Елтаевна – кандидат филологических наук, зав.каф. иностранной филологии кафедрасы «Иностранной филологии» Актюбинского регионального государственного университета, Актөбе, Қазақстан

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы – ф.ғ.к., Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің, Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының меңгерушісі, Ақтөбе, Қазақстан

Сарсимбаева Сауле Мусаевна – к.ф.-м.н., доцент кафедрасы «Информатика и информационные технологии» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Самуратов Абду-Ашим Молдағалиұлы – магистрант 1 курса специальности "6М030100 - Юриспруденция" Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан.

Сейтмагамбетова Айсулу – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің "5М060800-Экология" мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Сырымбетов Серим Тыныштықбаевич – техника ғылымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Биология» кафедрасының аға оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Taizhigitova Meruyert – senior teacher of the department «Metallurgy and mining» of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Тажигалиев Айбек Тлепбергенович – преподаватель кафедрасы «Физическая культура и спорт» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

Тойшанова Ляззат Кайратовна – магистрант 2- курса специальности «Математика» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актөбе, Қазақстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Turganbay Zhainagul – teacher of the department «Metallurgy and mining» of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

Турбекова Айнұр Беркінбайқызы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің "6М010900 - математика" мамандығының 2 курс магистранты, Ақтөбе, Қазақстан

Уахитов Рустем Уахитович – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан

Утарбаева Нұрлыгүл Асылбековна – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті «Биология» кафедрасының оқытушысы, Ақтөбе, Қазақстан.

Утесов Адилжан Базарханович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры «Математика» Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Shunkeyev Kuanyshbek – doctor, professor of the chair of Physics of Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ ӨңІРЛІК МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

FTAMP (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б..) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

- 1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).-Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)
- 2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.
- 3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары
Жаратылыстану ғылымдары
Техника ғылымдары
Филология ғылымдары
Тарих, философия және әлеуметтану
Экономика және құқық
Педагогика және психология
Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

МРНТИ (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки

Естественные науки

Технические науки

Филологические науки

История, философия и социология

Экономика и право

Педагогика и психология

Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indentation -1 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *SRSTI (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12, bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

- 1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)
- 2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.
- 3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Philological Sciences
History, Philosophy and Sociology
Economics and Law
Pedagogics and Psychology
Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Актөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Жантурина Н.Н.
Корректорлар: Голубева Н.Н.
Кунарова А.Б.

Шығарылған күні 20.03.2019

Форматы А4. Көлемі 35,75 баспа табак. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 155 Бағасы келісім бойынша.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
«Жұбанов университеті» баспа бөлімінде басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34

Дата выхода 20.03.2019

Формат А4. Объем 35,75 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 155 Цена договорная.

Отпечатано в издательском отделе «Жұбанов университеті»
Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова
Адрес: г. Актөбе, пр-т А. Молдагуловой, 34

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.